

**Міністерство освіти і науки,
молоді та спорту України
Львівський національний університет
імені Івана Франка**

М. С. ДНІСТРЯНСЬКИЙ

ЕОПОЛІТИКА

Навчальний посібник

**Львів
2011**

ББК С555.511

УДК 911.3:32

Д 54

Рецензенти:

д-р геогр. наук *О. В. Заставецька*

(Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка);

д-р геогр. наук *П. О. Сухий*

(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

канд. геогр. наук *І. А. Дубович*

(Національний лісотехнічний університет України)

Д 54

Дністрянський М. С.

Геополітика : Навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 С.

ISBN 978-966-613-851-7

У посібнику розкрито предмет геополітики, її місце в системі наук та практичній діяльності. Обґрунтовано концептуальні та методологічні основи геополітичного аналізу. Зроблено критичний огляд історичних геополітичних ідей та підходів. Відображено структуру та тенденції розвитку глобального політичного простору. Охарактеризовано функції основних суб'єктів сучасних геополітичних взаємин. Висвітлено геокультурні та геоекономічні суперечності геополітичної взаємодії. Розкрито основні риси практичної геополітики держав та концептуальні основи конструктивної зрівноваженої геополітики, перспективні напрями геополітики України.

Для студентів та викладачів географічних і політологічних спеціальностей вищих закладів освіти, фахівців у галузі державного управління та міжнародних відносин.

ББК С555.511

УДК911.3:32

© Дністрянський М. С., 2011

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2011

ISBN 978-966-613-851-7

Вступ

Великі територіально-політичні зміни, що відбулися на карті світу наприкінці ХХ ст., а також зрушення в розміщенні світових і міжрегіональних центрів політичного впливу, наростання глобальних і міждержавних суперечностей в етнокультурній та економічній сферах знову актуалізували необхідність осмислення ролі географічного простору в організовуванні державно-політичної сфери людства. Ці та інші обставини й зумовили зростання уваги до *геополітики як міждисциплінарного знання щодо ролі всієї сукупності географічних чинників (природних умов і ресурсів, конфігурації шляхів сполучення, географічного положення, розселення населення, розміщення економічних центрів та ін.) у державно-політичних взаєминах та можливостей його використання в політичній практиці*. Особливо бурхливий «ренесанс» геополітики простежується в сучасних умовах на пострадянському просторі. І це закономірно, адже нові держави завжди прагнули всіляко зміцнити свої позиції в територіально-політичних співвідношеннях. А після краху біполярної системи і для всього світового співтовариства гостро постало питання пошуку перспективних і оптимальних моделей геополітичної впорядкованості світу.

Але геополітичні підходи мали і мають не лише об'єктивний науковий та конструктивний характер, а поєднували і поєднують наукове знання з ідеологічними положеннями, відзначаючись часто високим ступенем суб'єктивності та заангажованості. Це проявилось у низці *геополітичних доктрин*, які

характеризуються високим ступенем глобально-політичних узагальнень, але побудовані іноді лише на окремих фактах та з урахуванням інтересів окремих держав чи інтересів якогось регіону. З огляду на це, важливим є розроблення концептуальних і методологічних основ всебічного аналізу та об'єктивного оцінення ролі географічного середовища у державно-політичних взаєминах, а також обґрунтування конструктивних підходів до вирішення глобальних і регіональних геополітичних суперечностей. Такі пізнавальні та прикладні проблеми можна розв'язати лише в рамках цілісної наукової дисципліни із впорядкованим понятійно-термінологічним та методологічним апаратом та аргументованими й виваженими концептуальними положеннями. Саме у такому контексті і розглядатимемо геополітику в рамках цього посібника.

Значення всієї сукупності геопросторових чинників особливо проявляється на державному рівні, адже *самі держави є особливим різновидом суспільно-територіальних структур*. Їхнє формування, функціонування і розвиток здійснюються *і під дією географічного середовища, і в умовах географічного середовища*. Географічні елементи, насамперед державна територія, її параметри і властивості (розміри, конфігурація, географічне положення, освоєність) є важливим структурним підрозділом державних систем, чинником їхнього формування і розвитку. Територія у широкому розумінні є також і середовищем взаємодії політичних суб'єктів, і середовищем впливу на процеси взаємодії, і загалом – вагомим підвалиною сукупного потенціалу держави. Розміщення, просторові зв'язки і співвідношення різних суспільно-політичних складових (етнонаціональних, релігійних, державних інституцій, політичних партій та ін.) формують територіальну впорядкованість політичної сфери держави, тобто власне характер геопросторового поєднання різних політичних структур значною мірою визначає напрям та перспективи політичних процесів у державі.

Пізнання змісту, вектора та тенденцій політико-географічних змін є передумовою конкретних геополітичних дій щодо їхнього зрівноваження, а також оптимізації територіально-політичних співвідношень загалом шляхом підсилення дії позитивних чинників і погашення негативного впливу несприятливих передумов. Зважаючи на це, пропонований посібник забезпечує і пізнавальні функції науки через відображення геополітичних процесів у світі, і прикладні – через вивчення зовнішньо- та внутрішньогеполітичних проблем України та обґрунтування принципів конструктивної геополітики, яка на відміну від геополітики сили могла б сприяти зрівноваженню інтересів усіх суб'єктів.

Зміст посібника побудовано передусім з урахуванням необхідності дослідження геополітичних процесів, що відбуваються на глобальному та державному рівнях, а також використання різних геополітичних підходів у практиці міжнародних відносин. Значну увагу приділено висвітленню сучасних геополітичних ідей, які по-своєму інтерпретують характер взаємин географічного та політичного середовищ і часто є закладені в основу державної політики, а тому можуть мати практичне значення (як позитивне, так і негативне). Критичний аналіз сучасних геополітичних доктрин здійснено в контексті конкретних територіально-політичних процесів, що засвідчує, наскільки адекватними об'єктивним реаліям є авторські трактування. Враховуючи поширеність у середовищах політиків і геополітиків деструктивних підходів геополітики сили, важливо окреслити об'єктивну безпідставність та реальні небезпеки від їхньої практичної реалізації.

Геополітичні виклики є особливо злободенними для тих держав, які переживають етап становлення своєї політичної системи, у т. ч. і для України, що актуалізує необхідність розроблення моделей зрівноваження територіально-політичних процесів у державі, виявлення та проектування місця України, з одного боку, у світових геополітичних процесах, з другого – у

глобальних геополітичних моделях. Такі важливі геополітичні проблеми, як непорушність державної території України, особливості функціонування її державних кордонів, збереження державно-територіальної цілісності, просторової збалансованості державного управління і місцевого самоврядування висвітлені в широкому контексті сучасних внутрішніх і зовнішніх суспільно-політичних взаємин, практичних запитів.

Оскільки геополітичний аналіз має міждисциплінарний характер, інтегруючи підходи різних дисциплін соціально-політичного циклу, різні територіальні рівні аналізу (глобальний, міжнародно-регіональний, країнознавчий), і формуючи навички комплексної аналітики, то й відповідній навчальній дисципліні має бути відведене належне місце в підготовці фахівців різного профілю (політологів, дипломатів, політико-географів, економістів-міжнародників та ін.).

1.1. Поняття геополітики: класичні уявлення та новітні підходи

Розуміння детермінованості різних аспектів буття людини особливостями географічного довкілля має об'єктивний характер, адже людське суспільство безпосередньо включене в географічне середовище, є його складовою. Тому ці питання тією чи іншою мірою відображені на усіх рівнях людської свідомості. Але процес наукового пізнання характеру суспільного розвитку, з огляду на геопросторові чинники, пройшовши довгий шлях, залишається не менш актуальним і в сучасних умовах. Особливо це стосується політичної сфери суспільства, виникнення й функціонування якої також відбувалось і відбувається в геопросторових умовах і під дією географічного середовища. Зокрема, такі елементи природи, як гірські хребти, ріки, смуги лісів, узбережжя морів прямо чи опосередковано вплинули на формування і встановлення ліній державних кордонів, конфігурацію державних територій, розміщення політичних центрів, виступаючи одним з чинників територіально-політичної структуризації. А географічне положення та природоресурсний потенціал завжди істотно впливали і впливають на політичну значущість держав у міжнародних взаєминах, тому логічний характер мала поява двох груп ідей: 1) щодо впливу природних та суспільно-географічних передумов, географічного положення на структуру просторової сфери держави, пояснення політичних відмінностей держав особливостями географічного

середовища і 2) щодо використання географічних умов і географічного положення у державно-політичній практиці. Розвиток і систематизація першої групи ідей вели до формування *політико-географічних знань*, а другої – *геополітичних*.

Одним з перших використав географічні умови у воєнно-політичній практиці американський військовий та історик **А. Меген** (1840–1914), оцінюючи роль таких географічних чинників, як положення, природні умови і ресурси, протяжність і конфігурація державної території та ін. у формуванні «морської сили», під якою він розумів поєднання військово-морського потенціалу, морського транспорту та торгівлі. Саме «морські сили», на думку А. Мегена, становили (на той час) основу сукупного силового потенціалу держави. Водночас першу спробу узагальнити і впорядкувати знання щодо значення геопросторових чинників у міждержавних і внутрішньодержавних взаєминах зробив, використовуючи політико-географічні підходи німецького вченого **Ф. Ратцеля** (1844–1904), шведський історик і соціолог **Р. Челлен** (1864–1922), якому і належить сам термін «геополітика» (від гр. *geo* – земля і *politicos* – політика), вперше використаний у 1899 році в праці «Держава як форма життя». Під геополітикою Р. Челлен розумів «...вчення про державу як географічний організм чи явище в просторі: вона, отже, є вченням про державу як країну, територію чи область». Геополітика, на думку Р. Челлена, є цілісною системою знань, яка включає висновки щодо зовнішнього географічного оточення держави, оцінення політичного значення розмірів, конфігурації та морфології державної території, а також результати вивчення природних умов і ресурсів з позицій політики держави. У такому досить широкому контексті Р. Челлен розглядав геополітику як складову загальної науки про державу.

Попри те, що підходи Р. Челлена до розуміння геополітики мали ознаки комплексної аналітики, все ж на поч. XX ст. наукове осмислення геополітичної проблематики аж ніяк не домінувало

в геополітичній інформації. Її основу становили *геополітичні доктрини – особливі, часто сильно заідеологізовані й однобічні моделі розуміння структури територіально-політичного світо-устрою та варіанти напрямів державно-політичної діяльності, що по-різному спиралися на геопросторові особливості*. Умовно їх можна поділити на глобальні, які стосуються моделювання розподілу політичних сил та центрів у межах усього світу чи великих культурно-цивілізаційних регіонів, та національно-державні, які виходять з географічних передумов та інтересів окремих держав і націй. Творцями геополітичних доктрин могли виступати як фахівці-географи, так і широкі кола інтелектуалів різного профілю та політиків. Оскільки кінець XIX– перша половина XX ст. – це епоха гострого силового протистояння, то і тогочасні геополітичні доктрини переважно ставали технологіями розширення сфер просторового впливу одних держав та послаблення потенціалу їхніх конкурентів. Тобто принципи більшості геополітичних підходів того часу визначалися не стільки розумінням об'єктивних геополітичних співвідношень чи прагненнями безконфліктного вирішення територіально-політичних суперечностей, як значною мірою ідеологічними установками автора та тих політичних сил, інтереси яких він відстоював. У методологічному аспекті геополітичні доктрини відзначалися абсолютизацією одного чи кількох географічних чинників і недооціненням інших. Це стосується і праць таких відомих авторів, як Г. Маккіндер, К. Гаусгофер, П. Савицький, Н. Спайкмен та ін., що висунули низку популярних, але загалом науково необґрунтованих ідей (про ніби-то неминучість формування континентальних держав, провідне, майже містичне, значення окремих частин Землі, т. зв. Хартленда чи Рімленда, протистояння цивілізацій Моря і Суходолу). З огляду на різні причини, насамперед через, з одного боку, правдоподібність деяких посилок, виявлених зв'язків та тенденцій, та, з другого – зручність і вигідність таких геополітичних ідей у виправданні агресивних дій на міжнародній арені, вони не лише набули

дуже популярного характеру, але їх враховували в реальній політиці. На суб'єктивність та невідповідність геополітичних доктрин науковим критеріям відразу звернули увагу науковці політико-географи. Зокрема, відомий американський географ **Р. Хартшорн** зауважив, що «...ні Маккіндер, ні Мехен, так само як і Гаусгофер, не ставили своєю метою сконструювати методологічні основи наукової дисципліни, а просто застосовували свої знання і методи для одержання висновків, необхідних для розв'язання практичних проблем розміщення політичних сил». Безпосередня участь К. Гаусгофера в розробленні планів експансії нацистської Німеччини зіграла фатальну роль в розвитку самої геополітики, яка (особливо німецька геополітика) у післявоєнний період була засуджена як реакційний псевдонауковий напрям. Для цього були об'єктивні підстави через усе більший і більший відхід геополітичних доктрин від критеріїв науковості та агресивну ідеологічну заангажованість, однак суспільні запити на моделювання територіально-політичних співвідношень і аналіз міждержавних взаємин через призму географічних чинників залишались актуальними і так чи інакше їх використовували в міжнародній практиці.

Нові глобальні проблеми людства, що постали перед ним наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст., передусім масштабні геоекотурні, геоекономічні та геоекологічні виклики, зумовили початок нового етапу глобального геополітичного мислення. До цього долучилося й *зростання кількості суб'єктів геополітики, в інтересах яких і обґрунтовуються різні геополітичні ідеї* (це і держави, і залежні країни, і наддержавні територіально-політичні об'єднання, й етнополітичні та релігійно-політичні рухи, і глобальні та регіональні міжнародні організації, і транснаціональні корпорації). І хоча сучасну геополітичну інформацію, як і класичну, репрезентують різноорієнтовані концепції і доктрини, які присвячені широкій проблематиці, і також відзначаються значним ступенем суб'єктивності, все ж помітним є зростання намагань дати ширше, більш науково обґрунтоване

пояснення геополітичній впорядкованості світу. Зокрема, сучасна геополітична аналітика вже відходить від зосередження уваги лише на ролі окремих характеристик природного середовища (наприклад, клімату) чи окремих суспільно-географічних чинників (наприклад, транспорту) у політичних взаєминах, а ґрунтується на виявленні особливостей становлення політичної сфери з урахуванням усієї сукупності геопросторових чинників (природно-ресурсних, екологічних, економіко-географічних, етногеографічних, релігійно-географічних та ін.). Тобто геопростір розглядають як нерозривну сукупність усіх природних і суспільних географічних об'єктів в контексті їхнього місцеположення, властивостей та відношень (віддаленості, сусідства). На сьогодні очевидною стає вирішальна роль у суспільних процесах не природно-географічних, а суспільно-географічних складових геопростору, зокрема, культурно- та економіко-географічних. Зростає роль й еколого-географічних викликів, що також знаходить адекватне відображення у геополітичних підходах. А попри некритичне застосування давніх геополітичних доктрин у прогнозуванні геополітичного майбутнього, яке ще часто трапляється в геополітичній літературі, все ж висувуються виважені геополітичні моделі, які вже обґрунтовані з урахуванням інтересів різних суб'єктів та людства загалом.

Оскільки в сучасних політичних взаєминах на усіх рівнях зросла інтенсивність контактів між широким колом суб'єктів, з'явилися багаторівневі смуги геополітичних взаємин в економіко-географічній, геокультурній сферах тощо, то з особливою гостротою актуалізувалося питання: який характер матимуть процеси взаємодії? Насамперед важливо, чи матимуть ці процеси конфліктогенний чи безпечний характер, в якому напрямі вони будуть розвиватися. Саме з огляду на актуальність усіх питань взаємодії суб'єктів політики і з урахуванням просторових чинників визначає сучасну геополітику український географ **В. І. Стафійчук**: «Геополітика – це наука про багатогранну політику держав та інших суб'єктів, спрямована на вивчення

можливостей активного використання даностей геопростору в інтересах військово-політичної, культурно-інформаційної, економічної та екологічної безпеки в межах відповідних полів взаємодії» (2007).

Наслідки геополітичних взаємин є різноманітними, проявляючись, наприклад, у формуванні нових суб'єктів (міжнародно-визнаних чи самопроголошених держав, політичних автономій та ін.), глобальних, міжрегіональних та регіональних центрів впливу, буферних зон, смуг різного характеру контактів (конфліктних, інтеграційних, потенційно-загрозливих та ін.). Несприятливим наслідком взаємодії суб'єктів геополітики, їхнього протистояння є поява *геополітичних конфліктів*, які можуть супроводжуватися воєнними чи іншими насильницькими діями, масовими безпорядками, а їхнім предметом є проблеми приналежності, статусу і політичної структури територій. Геополітичні конфлікти проявляються в різних формах, відрізняючись масштабністю, часом появи, тривалістю, характером протікання та ін. *Просторове відображення геополітичних суб'єктів, центрів впливу та смуг геополітичної взаємодії, у т. ч. й геополітичних конфліктів, формує складну геополітичну впорядкованість людського суспільства, яку простіше можна означити як геополітичну карту світу.* Саме в дослідженні структури сучасної геополітичної карти світу, її основних параметрів і відношень, а також вектора і тенденцій взаємин і проявляється пізнавальна функція геополітики, що потребує формування ефективних методик зіставлення ситуацій як на глобальному рівні, так і на рівні окремих держав та міжнародних регіонів. Своєю чергою, пізнання геополітичної структури світу та окремих держав є передумовою необхідної наукової критики реальних геополітичних підходів та формування *оптимальних перспективних моделей геополітичного світоустрою* на основі детально обґрунтованих критеріїв.

Отже, основу сучасної геополітичної інформації становлять:
1) об'єктивні знання про геополітичну світобудову та її динамі-

ку; 2) критичний аналіз історичних й сучасних геополітичних доктрин та практичної геополітики держав і територіально-політичних об'єднань; 3) перспективні моделі геополітичного світоустрою та територіально-політичного організування держав. Попри широкий спектр публікацій у галузі геополітики, на сьогодні ще немає підстав для висновків про сформованість цілісної системи геополітичних знань. Вирішити це завдання, повніше окреслити контури геополітики, можна лише тоді, коли розглядати геополітику в політико-географічному й філософському контекстах, а також крізь призму політичної діяльності та сучасних міжнародних відносин.

1.2. Політико-географічна, філософська та діяльнісна складові геополітики

Вивчення зовнішньої та внутрішньої політики держав, з огляду на геопросторові реалії та чинники, потребує позитивних знань щодо співвідношень території як інтегрального географічного середовища, що має різні властивості (морфометричні (розміри, конфігурація), природні (природні умови і ресурси) та суспільно-географічні (демогеографічний та геоетнокультурний потенціал, соціально-економічна освоєність, системи розселення і комунікацій), та політичної сфери, яку формують різні державні і наддержавні інститути в процесі різнобічних взаємин. Такі знання забезпечує насамперед *політична географія – географічна наука про просторову впорядкованість держав і міждержавних об'єднань, розміщення і взаємовідношення політичних сил, територіальні форми політичних процесів і явищ*. Класик української географії С. Рудницький стисло і влучно визначив політичну географію як науку «...що займається дослідом і представленням взаємин поміж державним життям людства та Землею» (1923).

Сукупність напрямів досліджень політичної географії держав є дуже широкою.¹ Це: 1) історико-політико-географічні питання (історичні зміни державності і державних територій, кордонів, зміни столиць й адміністративно-територіального устрою, історичні зміни ареалів впливу різних ідеологій і політичних рухів; історико-географічні закономірності формування і розвитку політико-географічного простору); 2) питання географічного потенціалу державної території, ефективності функціонування державних кордонів; 3) питання державно-територіального устрою, включаючи проблеми функціонування столиці, територіальної структури державної влади і місцевого самоврядування; 4) питання територіального організування збройних сил і співвідношення військових потенціалів держав; 5) питання географії політичної активності етнонаціональних спільнот і груп; політичні аспекти географії релігій; 6) питання географії політичних партій та громадсько-політичних рухів; 7) питання впливу соціально-економічних чинників на територіально-політичну ситуацію; питання географії виборів (електоральної географії) як синтетичного відображення політичних настроїв населення різних регіонів; 8) питання географічного поширення воєнно-політичних конфліктів; 9) питання внутрішньої регіональної політики й оптимізації територіальних відношень із зовнішнім політичним світом; 10) питання формування наукових основ політико-географічного прогнозування.

Попри різноманітність політико-географічних напрямів, очевидно, що основним об'єктом політичної географії є держави і міждержавні організації, політичні сили, які в геополітиці виступають як суб'єкти взаємин. Незважаючи на *формальну оберненість предмета двох дисциплін* (політична географія розглядає різні аспекти політики в геопросторі, а геополітика –

¹ Див.: Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України. Тернопіль, 2010

роль геопростору в політиці), саме політико-географічні знання у багатьох випадках є вихідним пунктом у геополітичному аналізі, адже політична географія дає відповіді на питання, наскільки суб'єкти геополітики відрізняються за територіально-політичною структурою і ступенем складності, функціональним призначенням та набором властивостей, яким чином вони утворюють різні територіальні поєднання, зокрема, політично-організовані регіони, в яких просторових відношеннях (впливу, взаємодії, тяжіння та ін.) вони перебувають, у яких географічних умовах відбуваються процеси взаємодії суб'єктів політики і як географічне середовище впливає на ці процеси. Отже, політико-географічний аналіз є основною складовою наукової геополітичної аналітики, логічно поєднуючись з політологічними, філософськими та міжнародно-політичними знаннями. Тому геополітика значною мірою і вийшла з політичної географії, а самі класики геополітики або були за фахом географами, або мали широкий географічний кругозір. Сьогодні також можна віднайти багато прикладів ототожнення політичної географії та геополітики, а ще похідних від них означень (геополітичний і політико-географічний). Однак, з огляду на відмінності етимології понять геополітики й політичної географії, різні семантичні акценти та завдання самих дисциплін, доцільно чітко їх відрізняти, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, а геополітику – як систему міждисциплінарних знань щодо стану та перспектив формування політичної сфери з позицій геопростору та особливостей практичної діяльності, зумовлених географічними чинниками.

Окрім характерних особливостей предмета політичної географії і геополітики, помітною є і деяка відмінність суспільних завдань цих дисциплін. Зокрема, політична географія, як і інші географічні науки, виконує в суспільстві насамперед пізнавальну й освітню функції. Основним критерієм оцінення політико-географічного дослідження, як і будь-яких інших

наукових досліджень, є їхня об'єктивність. Водночас геополітика має більшою мірою прикладний й суб'єктивний характер, може виступати не лише в ролі об'єктивної аналітики, а й як *методологічний підхід у політиці, тип мислення та суспільної свідомості*. Але необхідність розширення пізнавально-аналітичного потенціалу геополітики стає все більш актуальною. І в цьому контексті саме політико-географічні наукові знання, розкриваючи механізми взаємозв'язків політичної сфери й геопростору, можуть бути однією з методологічних засад геополітики.

Іншим підґрунтям геополітики має стати *геополітична філософія*, даючи відповіді на те, як система цінностей, ідеологічних, моральних і культурних пріоритетів суспільства впливає на розуміння політики в геопросторовому контексті, бачення своєї держави чи свого регіону в геополітичній структурі світу, тобто загалом на *геополітичну свідомість*. Геополітична свідомість, яку формують насамперед інтелектуали, політичні еліти, поширюючи поступово свої уявлення на загал суспільства чи на якусь його частину, завжди є продуктом певної епохи, узгоджуючись з державними та етнокультурними традиціями. Разом з тим, геополітична свідомість є також і активним началом, наріжним каменем формування практичних геополітичних підходів. Її типологічні особливості, попри велику різноманітність варіантів, визначені баченням місця й статусу своєї країни у світі, а також поглядами на майбутнє територіально-політичного світоустрою загалом.

Геополітична свідомість суспільства впливає й на характер *геополітичного мислення* представників окремих його верств, яке проявляється в *ідеальному моделюванні перспективних геополітичних ситуацій, проектуванні місця своєї країни в геополітичній структурі світу, розумінні основних геополітичних відношень і процесів епохи*. Іншими словами, геополітичне мислення – це спосіб розгляду перспектив своєї країни в системі координат: держави, державні кордони, центри політичного

впливу, ядра і периферія політичного життя, силові потенціали та ін. Від особливостей геополітичного мислення політичних еліт, яке може мати як стихійний, імпульсивний, так і системний характер, безпосередньо залежить і практична геополітика держав.

У формуванні геополітичної свідомості людство пройшло різні етапи. Різноманітними є і ментальні підходи щодо прогнозування трансформації сучасних територіально-політичних співвідношень. І якщо, наприклад, після т. зв. великих географічних відкриттів на кілька століть у Європі домінуючим став *великодержавницький, імперський тип геополітичної свідомості* (велика імперія, світове домінування – це, мовляв, велике благо, ідеал, до якого треба прагнути, задля якого варто жити), то вже із середини ХІХ ст. активно формується *національно-державний тип геополітичної свідомості* (бачення світу як поєднання націй-держав, сформованих або на основі ареалів розселення етнонаціональних спільнот, або на основі колишніх колоніальних володінь), на поширення якого особливо помітний вплив мали такі мислителі, як **Й.-Г. Гердер**, **Д. Мацціні** та ін. Саме під впливом цього типу геополітичного мислення найбільшою мірою і змінилася політична карта світу впродовж ХІХ–ХХ ст. Новітні часи позначилися появою таких специфічних типів геополітичної свідомості, як *релігійно-державна* (формування системи переконань щодо необхідності самовизначення територій на основі релігійної чи конфесійної ідентичності), *релігійно-наддержавна* (бачення необхідності політичної консолідації країн на основі релігійної ідентичності), *панрегіональна* (наприклад, погляд на Європу та деякі інші регіони як єдину політичну одиницю) і *глобалістський* (прагнення сформувати глобальні політичні структури). Водночас зберігають свої позиції, залежно від державних традицій, й імперський та великодержавний типи геополітичної свідомості, зазнаючи в сучасних умовах і певної трансформації. Наприклад, ментальні симпатії до великодержавництва проявляються в гіперболізації культурної ролі

імперій у процесі історичного розвитку, не помічаючи того, якої великої шкоди завдав імперіалізм національним культурам. Тому загалом на сьогодні держави світу та міжнародні регіони помітно відрізняються за різною комбінацією та співвідношенням типів геополітичної свідомості.

Широкою є диференціація геополітичної свідомості і за баченням шляхів реалізації геополітичних планів: від використання демократичних прозорих механізмів до силових і навіть радикально-насиленницьких чи таємно-корпоративних. І якщо після Другої світової війни, незважаючи на полярне протистояння, серед широкої громадськості посилилися сподівання на досягнення геополітичних цілей відкритим, демократичним шляхом, то в сучасних умовах, після краху біполярної системи, коли здавалося б з'явилися кращі умови демократичного врегулювання територіально-політичних проблем, у багатьох регіонах світу спостерігається ескалація насильства. Водночас помітним стало прагнення розв'язати глобальні й регіональні геополітичні проблеми через закриті політичні й фінансово-економічні клуби, форуми, що також не можна назвати позитивним моментом у формуванні конструктивного геополітичного мислення.

Оскільки геополітична свідомість та геополітика загалом у всі часи тією чи іншою мірою були пов'язані з ідеологією, то і в рамках нового геополітичного мислення слід приділити належну увагу ідеологічному чиннику, враховуючи, зокрема, уроки ХХ ст., коли ідеологічна боротьба зумовила й геополітичне протистояння. На сьогодні значення різних ідеологій у формуванні полюсів геополітичного впливу різної ієрархії помітно зменшилось. Але ідеологічний вплив на геополітичні процеси зберігається, адже відмінним є розуміння різними ідеологіями перспектив територіально-політичного світоустрою та розв'язання територіально-політичних конфліктів, моделювання взаємин різних центрів сили та культурно-цивілізаційних взаємин. Окрім того, поширення деяких ідеологій може безпо-

середньо спричинити соціально-політичні конфлікти. З огляду на це, передусім важливо обмежити геополітичний вплив тих ідеологічних течій (імперіалізм, расизм, шовінізм, фундаменталізм та деякі ін.), які, пропагуючи ксенофобію, расову, етнічну і релігійну нетерпимість, соціально-класову ворожнечу, можуть в умовах істотних структурних антропологічно-культурних змін спричинити нові масштабні воєнні конфлікти. Це стосується і лівих тоталітарних ідеологій (ленінізму-сталінізму, маоїзму, троцькізму), деструктивна роль яких все ще є помітною в деяких регіонах.

З філософського погляду залишається актуальним *пересмислення взаємин політично організованого суспільства та природного середовища*. Вплив природних умов на державно-політичні реалії часто перебільшувався, особливо школою антропогеографії. Проте значення різних елементів середовища (рельєф, річкові долини, віддаленість від моря, мінеральні ресурси) є беззаперечним. Не приймаючи концепції про однозначно визначальний вплив природного середовища (детермінізму) в генезі та еволюції цивілізацій, відомий філософ історії **А. Тойнбі** розглядав його значення в ролі виклику і стимулу.

Дія природних чинників на політико-географічне середовище має переважно опосередкований характер і залежить від конкретних умов. Очевидно, що вплив одних чинників з розвитком суспільства, комунікацій зменшується, як, наприклад, рельєфу, річкових долин, інших – земельних, мінеральних ресурсів, – може зростати. Водночас сучасні екологічні виклики засвідчують недостатність прагматичних підходів до використання умов і ресурсів природного середовища у політичній діяльності. *Необхідним є усвідомлення політичною організацією світу загалом своєї відповідальності за стан природного довкілля, без якого всі конструктивні соціальні, у т. ч. й геополітичні, проекти майбутнього не можуть бути зреалізованими.*

Стратегічне питання геополітичної філософії – це розуміння характеру та рушійних сил геополітичного розвитку як у

минулому, так і в сучасному й майбутньому. З позицій християнської релігійної парадигми геополітичний процес загалом і у глобальному контексті – це реалізація Божого задуму, подолання силами абсолютного добра світового зла, який й визначає загальний вектор розвитку та роль різних культур і держав у геополітичних трансформаціях. Водночас до конкретної ідентифікації політичного значення різних держав та цивілізацій, геополітичної інтерпретації християнських пророцтв не можна підходити поверхово, допускаючи, як це роблять окремі російські геополітики, проголошення своїх опонентів у певних географічних регіонах темними силами, виправдовуючи таким чином різні імперські прагнення. Причому якраз ідея світових імперій, глобального домінування однієї людини чи політичного режиму над усім людством суперечить християнським принципам. Тому в трактуванні вектора геополітичного розвитку з християнських позицій доцільно насамперед *співвідносити з християнськими цінностями ідеологію практичної геополітики*.

В геофілософському аспекті важливо не лише окреслити конкретний вплив різних чинників на формування геополітичної картини світу, але й виділити *пріоритетні рушійні сили, характерні для певної епохи*. В цьому контексті сьогодні актуалізуються *питання ідентифікації нашого часу*, що збігся з початком і нового століття, і нового тисячоліття та характеризується появою якісно інших явищ політичного і соціально-економічного життя. Водночас оцінення цих явищ, які дійсно стали реальністю, часто має поверхово-сенсаційний характер і зводиться до проголошення поспішних лозунгів: чи то входження в зовсім нову якість економічних відносин (мовляв, ми уже живемо в інформаційному суспільстві, де механізми індустріального суспільства вже не спрацьовують), чи лозунгів про відмирання національних держав і етнокультурної ідентичності в умовах глобалізації тощо. *Внаслідок такої гіперболізації ігнорується значення одних чинників історичного*

розвитку і перебільшується значення інших. Про поспішність багатьох висновків свідчать реальні процеси. Так, наприклад, економічна криза, яка розпочалася в середині 2008 року, якраз помітно вдарила по тих державах, де сфера послуг не спиралася на реальне виробництво, засвідчуючи збереження провідних позицій в економіці саме індустріально-аграрного сектору, на основі якого й можуть розвиватися новітні обслуговуючі галузі. Так само, попри різні інтеграційно-глобалізаційні проекти щодо зменшення ролі національних держав, їхня кількість лише зростає, як і зростає кількість політичних рухів за створення таких держав. А тому загалом на сьогодні в моделюванні геополітичного світоустрою ще немає підстав абстрагуватися від усієї сукупності чинників, які впливали на територіально-політичні процеси у другій половині ХХ ст., розуміючи, однак, і необхідність оцінення нових явищ та процесів (у засобах інформації та комунікаціях, в економічній та культурних сферах).

Поряд з науковою аналітикою та геофілософією, важливою складовою геополітики є *геополітична діяльність*, яка визначається як об'єктивними реаліями, так і метою та особливостями геополітичної свідомості. Наслідки геополітичної діяльності також можуть бути різними, залежно від того, які цільові установки та вихідні принципи взято в її основу. Причому якраз негативний вплив геополітичної практики виявлявся у минулому частіше. Найбільшою мірою злиття геополітики як реакційної ідеології та відповідної зовнішньополітичної діяльності відбулося в нацистській Німеччині. Воно було пов'язане з діяльністю школи німецького геополітика К. Гаусгофера. З огляду на це, потреби формування конструктивно-позитивних основ геополітики залишаються злободенними.

Отже, геополітика як практика політичної діяльності втілюється у внутрішній та зовнішній політиці держав, інших суб'єктів, а також у міжнародних відносинах. У внутрішньодержавних регіонально-політичних взаєминах (*внутрішній геополітиці*) першорядне геопросторове значення у практичній

діяльності має ставлення різних політичних сил до сукупності проблем, пов'язаних з державною територією. Так, залежно від своїх уявлень щодо завершеності чи незавершеності формування державної території, її географічного положення ці політичні сили можуть здійснювати різні внутрішньополітичні та зовнішньополітичні акції, зокрема, висунення територіальних претензій на різні регіони сусідніх держав, обґрунтування ідей ірреденти (приєднання частин території однієї держави до сусідньої), політичного об'єднання кількох держав та ін. Істотне значення має і розуміння політичними колами стану та перспектив територіально-політичної цілісності держави, її статусу, на підставі якого формується засади політики і щодо режиму кордону, і щодо організування адміністративно-територіального устрою, і щодо регіональної соціально-економічної та етнокультурної політики.

Зовнішньогеполітичні кроки держав (*зовнішня геополітика*) визначаються багатьма чинниками (геополітичним положенням, розмірами, військовим, економічним й соціально-культурним потенціалом, політичними традиціями) і проявляються в дипломатичній активності, участі в міжнародних договорах, економічних відносинах з іншими державами. Рельєфним відображенням пріоритетів та векторів зовнішньої геополітики держави є її офіційні доктрини (воєнна, зовнішньополітична), а іноді й неофіційні, що їх формують впливові аналітики. Водночас геополітичні пріоритети епохи у глобальному вимірі (домінуюча геополітична свідомість, методологічні підходи до оцінювання геополітичної ситуації, набір практичних кроків) найбільшою мірою проявляються у практиці міжнародних і міждержавних відносин. Ідеологію цих відносин відображає насамперед *міжнародне право*, яке до певної міри є компромісом у геополітичних прагненнях різних держав, регулюючи низку питань щодо рівноправності окремих суб'єктів, проблеми безпеки, цілісності і розмежування держав, статусу окремих територій, рік, порядок розв'язання

міжнародних конфліктів, функції міжнародних організацій та багато інших. Тобто система міжнародного права є однією з важливих характеристик геополітичного світоустрою, хоча компромісний характер міжнародного права до певної міри знижує його ефективність. Про дієвість принципів міжнародного права свідчить те, наскільки держави у своїй практичній геополітиці неухильно дотримуються цих принципів. Водночас наявність не врегульованих чи суперечливих положень у системі міжнародного права відображає і рівень її відповідності потребам конструктивного вирішення геополітичних питань, передусім конфліктних ситуацій. Сьогодні стосується не врегульованості низки етнополітичних проблем, питань державно-політичного самовизначення, масових міграцій, економічної нерівномірності та екологічного стану.

Геополітична складова міжнародних відносин наочно втілюється в формуванні політичних блоків і союзів, у діяльності міжнародних організацій, розкриваючи поширення міжнародно-політичних полюсів різного рівня, характер їхньої взаємодії і взаємозв'язків. Саме *міждержавні відносини і виявляють основні смуги геополітичної взаємодії і протистояння, просторове відображення яких і розкриває основні співвідношення в геополітичному світоустрої*. У виявленні геополітичного характеру міждержавних взаємин, зокрема, в аспекті відносин впливу, тиску, залежності, протистояння та ін., недостатньо спиратися на офіційну договірно-правову базу, рівень дипломатичних стосунків, які є лише одним зрізом практичної геополітики держав на міжнародній арені, а важливо виявити *глибші геополітичні інтереси та наміри*, а також морально-етичні засади зовнішньої політики, зокрема, в координатах ідеалізму, реалізму, експансіонізму тощо.

Отже, зважаючи на значення всіх складових, геополітику стисло можна означити як **систему наукових знань, філософських поглядів і практичних інтересів щодо геопросторової впорядкованості політичного світоустрою, перспективи**

її трансформації та оптимізації. Геопростір, згідно з таким підходом є і середовищем, у якому розміщені та діють геополітичні суб'єкти, і середовищем впливу на політичні структури та геополітичну діяльність.

За структурою геополітичної інформації виділяють три складові геополітики – геополітика як наукова аналітика, геополітична філософія, практична геополітика, а за співвідношенням державного і глобального рівнів – внутрішня геополітика і зовнішня геополітика. Відповідно до такого підходу основні складові геополітики залежно від просторового рівня диференціюються на відповідні підрозділи: наукову геополітичну аналітику поділяють на внутрішньодержавну та міждержавну (глобальну) наукову аналітику, геополітичну філософію – на геополітично-філософське осмислення місця окремих регіонів та держави загалом і філософське осмислення глобальних геополітичних процесів, а практичну геополітику – на практичну внутрішню геополітику та практичну зовнішню геополітику.

1.3. Геополітика як наукова дисципліна: проблеми формування концептуально- методологічних основ

Геополітика сьогодні може мати різні форми вираження: практика політичної діяльності і геополітична філософія та геополітичне мислення, і методологічний підхід у політологічному аналізі. Така багатозначність геополітики є логічною, об'єктивно випливаючи з самого її поняття. Водночас продовжується і процес формування геополітики як академічної дисципліни, наукової аналітики, який передбачає впорядкування понятійно-термінологічного апарату, обґрунтування концептуальних положень, методологічних підходів та методик аналізу. Але, враховуючи реальний сьогоднішній стан науково-методологічних основ геополітики, говорити про неї як про

сформовану наукову дисципліну ще передчасно. Можна лише ставити питання про наближення геополітики до об'єктивного аналізу та формування впорядкованої системи знань щодо низки базових проблем, зокрема, щодо розуміння структури сучасного політичного простору, характеру та тенденцій глобальних, регіональних територіально-політичних взаємин. З цією метою важливо насамперед зробити ревізію тих концептуальних положень геополітики минулого, які ґрунтуються переважно на ідеологічних засадах та однобічному оціненні окремих географічних чинників, але активно пропагуються в геополітичній літературі як закони геополітики. Це насамперед стосується *т. зв. закону планетарного дуалізму*, яким стверджується про ніби-то постійний іманентний антагонізм *т. зв. цивілізацій суходолу (телурократії) і цивілізацій моря (таласократії)*. Це положення стало популярним після виходу в світ праці Г. Маккіндера «Географічна вісь історії» (1904), знайшовши далший розвиток у працях К. Гаусгофера, інших аналітиків та політиків. На сьогодні такі ідеї активно пропагуються деякими російськими геополітиками, яким вигідно за цією схемою проголошувати Росію як втілення «телурократії», тобто визначенням самою природою другим глобальним полюсом світу. Принципово заперечуючи цю ідею, слід зазначити, що навіть виділення чисто морських і чисто суходольних суспільств (цивілізацій) не завжди є методологічно коректним, адже всі цивілізації так чи інакше сформувалися в межах суходолу, а багато країн безпосередньо поєднували приморські регіони і континентальні. І ще один момент: переважно континентальні країни, наприклад, Росія, намагалися утвердитися (й у випадку Росії утверджувалися) на морських берегах. На це відразу вказав, не сприймаючи такий поділ Г. Маккіндера, відомий російський географ В. П. Семенов-Тянь-Шанський (1870–1942), зазначаючи, що історичний розвиток багатьох країн йшов шляхом *поєднання* приморських і континентальних регіонів. Відмінності традиційного природокористування,

доіндустріального господарства узбереж та континентальних районів Євразії справді істотно відрізнялися, накладаючи особливий відбиток на матеріальну і духовну культуру загалом, але все ж нема підстав говорити, що сумарно вони закладають якийсь протистояння. Причому більшу диференціацію геокультурних відмінностей і особливостей політичного менталітету розкриває етногеографічний підхід, який за цією схемою фактично цілком ігнорується. Тобто *власне географія народів, їхня культурно-ментальна близькість і визначили конфігурацію цивілізацій-культур, їхні істотні відмінності. А приморське чи внутрішньоконтинентальне положення у цих процесах хоча й відіграло певну роль, але все ж не основну*. Практика міжнародних відносин до середини ХХ ст. також цілком заперечувала положення про нібито несумісність союзницьких взаємин переважно приморських, і переважно континентальних держав, виявляючи, навпаки, гостру конкуренцію сусідніх, подібних за географічним положенням держав. Ураховуючи ці та багато інших аргументів, є усі підстави для висновку: *модель планетарного дуалізму – ненауковий підхід, деструктивна міфологема, що переешкоджає формуванню оптимального і глобального територіально-політичного світоустрою, оскільки програмує немотивоване, переважно цілком безпідставне протистояння та антагонізм різних частин світу*. Відповідно й поняття та терміни, сформовані в рамках ідеології протистояння «таласократія – телурократія», у т. ч. й для позначення геополітичного значення різних частин світу («хартленд», «внутрішній півмісяць», «рімленд», «світовий острів»), можна використовувати лише для характеристики історичного геополітичного мислення, але аж ніяк не для оцінення сучасної геополітичної структури світу.

Ще більш безпідставними є деякі інші положення геополітичної ідеології, що їх подають як закони геополітики («закон просторової експансії», «формування континентальних імперій»), які зовсім суперечать реальним тенденціям, адже

XIX–XX ст. супроводжувалося розпадом поліетнічних імперій і формуванням національних держав, тому закономірною якраз стала тенденція до збільшення кількості держав і відповідно до зменшення їхніх розмірів. Окрім того, сьогодні на перешкоді експансіоністським великодержавницьким проектам стоять і основні принципи міжнародного права. З іншого боку, все більш помітною є неефективність великодержав імперського типу. Український економіко-географ і геополітик **П. О. Масляк** у цьому контексті обґрунтовує закономірність зниження ефективності соціально-економічної освоєності територій відповідно до збільшення їхніх розмірів¹. Отже, названі «закони» геополітики минулого – це, власне, не обґрунтовані наукові положення, а певні *установки геополітичної свідомості*.

Концептуальна обмеженість класичних глобальних геополітичних доктрин проявилась і у трактуванні механізмів взаємодії географічного середовища та політичної сфери, насамперед в абсолютизації одних географічних чинників та недооціненні інших. Особливо помітним було перебільшення ролі природного середовища, причому не лише у формі географічного детермінізму, а у й формі *географічного фаталізму* (як у моделі протистояння Моря й Суходолу). І відповідно применшувалася роль структури суспільно-географічного простору країни, тобто особливостей розміщення етнонаціональних ареалів, географії релігій, регіональних соціально-економіко-географічних відмінностей. Обмеженість географічного детермінізму у трактуванні багатьох проблем довів французький географ **Відаль де ла Блаш** (1845–1918), аналізуючи різні аспекти взаємин географічного середовища і людського суспільства. Географічне середовище, на його думку, лише закладає певні передумови, можливості, а вже варіанти розвитку визначають

¹ Масляк П. О. Географічні джерела геополітики в умовах глобалізації // Україна: географічні проблеми сталого розвитку: Зб. наук. праць у 4 т. - К., 2004. - Т. 3. - С. 12

соціальні чинники. З позицій такого зрівноваженого підходу, який було названо *посибілізмом* (від possible – можливий), помітними стають і перебільшення щодо впливу природних умов на політичну сферу.

Геополітика сили висунула і низку понять і термінів, які вже з політично-етичних позицій некоректно характеризують різні геополітичні феномени. Це стосується насамперед диференціації суб'єктів геополітичних взаємин, коли, наприклад, для означення одних використовують термін «геополітичні гравці», інших – «геополітичні осі», підкреслюючи тим самим іманентну винятковість перших і повну пасивність других. Так само неприйнятним є використання терміна «суперетнос» для позначення різних великих географічних груп населення, сутність яких фактично немає нічого спільного з природою етнонаціональних спільнот (наприклад, євразійський суперетнос, радянський суперетнос, слов'янський суперетнос та ін.), адже тут закладається й обґрунтування різних моделей експансії. Мовляв, якщо є євразійський суперетнос, то чому не бути євразійській наддержаві? Невиправданим є також означення рівноправних суб'єктів міжнародних відносин як «лімітрофи», під якими розуміють окраїнні придатки великих держав. Саме використання таких термінів свідчить про заангажованість авторів у різні великодержавницькі проекти.

В процесі впорядкування понятійно-термінологічного апарату геополітики як академічної дисципліни *необхідно насамперед сформувати струнку систему понять для означення геополітичної впорядкованості світу*. Водночас в аналізі практичної геополітики достатньо понятійно-термінологічного апарату політичних наук, а також теорії міжнародного права і міжнародних відносин. Отже, в характеристиці геополітичного світоустрою, який, як уже зазначалося, розглядають як *просторове відображення геополітичних суб'єктів, центрів впливу та смуг геополітичної взаємодії*, доцільно спиратися на систему розроблених у рамках політичної географії понять і термінів

(територіальна впорядкованість політичної сфери, політичний простір, політичні межі і політичні центри, державна територія і державний кордон, державно-територіальний устрій, політико-географічне положення і політико-географічний процес та ін.)¹, але доповнюючи її необхідними спеціальними поняттями геополітики (геополітичне положення, геополітичний центр, геополітичні відношення, геополітичний інтерес, геополітична взаємодія, геополітична історія, геополітичний конфлікт та ін.)². У геополітичній структурі держави **Б. П. Яценко** виділяє її *геопросторовий каркас*, який утворюють столиця, адміністративні центри вищого рівня, пов'язані транспортними коридорами. Геополітичний каркас держав може, на думку Б. П. Яценка, мати різну конфігурацію (лінійну, деревоподібну, зіркоподібну, ортогональну)³.

Для потреб наукового геополітичного аналізу важливо також понятійно окреслити коло *суб'єктів геополітики*, які є учасниками територіально-політичних взаємин і формують структуру політичного простору. На сьогодні такими суб'єктами є держави, територіально-політичні автономії, залежні країни і самопроголошені держави, релігійні центри, політичні партії, етнополітичні й релігійно-політичні рухи, міжнародні організації і міжнародні територіально-політичні об'єднання, транснаціональні корпорації. У визначенні значущості суб'єктів геополітики, перспектив геополітичного світоустрою загалом ключове значення мають такі поняття, як геополітичне положення, геополітичні відношення, геополітичний потенціал, поле (смуга) геополітичної взаємодії, геополітичний процес. Якщо розглядати державу як основний

¹ Див: Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України. - Тернопіль, 2010.

² Зміст зазначених понять розкрито у відповідних розділах цього посібника.

³ Див: Політична географія та геополітика // Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін.. - К., 2007

суб'єкт міжнародних відносин і відповідно – геополітики, то її геополітичне положення – це вся сукупність територіальних і політичних відношень до природно- і суспільно-географічних об'єктів, що знаходяться поза його межами, в контексті переваг і недоліків забезпечення зовнішніх і внутрішніх національно-державних інтересів, цілісності та поступального розвитку. В структурі територіальних відношень істотними є насамперед відношення близькості і віддаленості, сусідства. Значно ширшим є спектр геополітичних стосунків, тобто системи політичних зв'язків, що є геопросторово зумовленими або мають геопросторові виміри (залежності і взаємозалежності, впливу і взаємовпливу, тяжіння, партнерства й конфліктності та ін.). Отже, геополітичне положення, яке включає як кількісні, так і якісні характеристики, окреслює позиційність одних суб'єктів геополітики щодо інших, виявляючи важливі співвідношення на геополітичній карті світу.

Геополітична позиційність держави безпосередньо пов'язана з політико-географічними властивостями її території, враховуючи, зокрема, те, як і на основі яких принципів вона сформувалася, якими є її параметри, природно-ресурсний потенціал, етногеографічна, релігійно-географічна та партійно-політична структура, соціально-економічна освоєність. З огляду на це, поєднання геополітичного положення держави з властивостями її державної території, особливостями геополітичної історії та історично-геополітичними традиціями (переважаючий тип геополітичної свідомості і геополітичного мислення, геополітичні симпатії й антипатії, консолідована геополітична воля суспільства до утвердження своєї цілісності і місця на карті світу тощо) формує своєрідний геополітичний образ (портрет), який є важливою складовою її геополітичного потенціалу, іншими чинниками якого є культурно-інформаційна, економічна та військова могутність. Геополітичний потенціал держав є результатом сукупної дії і єдності просторово-часових чинників і, отже, має просторово-часові виміри.

Він істотно впливає на їхню практичну геополітику та характер взаємодії з іншими державами, наслідком якої є формування *полів взаємодії*, які **В. І. Стафійчук** визначає як «виокремлений на основі поєднання (накладання) геостратегій заінтересованих акторів сегмент суспільної діяльності, який взаємодіє з певним географічним простором» (2007). Взаємодія і взаємозв'язки всієї сукупності суб'єктів геополітики на певній території формують її геополітичне *середовище*. Характер взаємодії суб'єктів геополітики визначається їхніми *геополітичними інтересами*. В науковому геополітичному аналізі важливо відділити об'єктивні геополітичні інтереси, реалізація яких не несе загрози іншим суб'єктам і є передумовою поступального розвитку, від ідеологічно-деструктивних і агресивних геопросторових претензій, які мають потенціал конфліктності. Наприклад, для держав об'єктивні геополітичні інтереси – це сукупність життєво важливих потреб, що пов'язані зі збереженням їхнього суверенітету, територіальної цілісності, зростанням потенційних можливостей і визначаються всім комплексом географічних чинників (розміщенням на карті світу, природними умовами і ресурсами, відношеннями сусідства і віддаленості та ін.). Водночас прагнення держав до гегемонії, захоплення територій інших держав чи обмеження географічних передумов їхньої життєдіяльності не може не суперечити їхнім інтересам, провокуючи конфліктні ситуації. Тому формування та реалізація *геостратегії узгодження інтересів різних суб'єктів геополітики – найбільш актуальне завдання і наукової аналітики, і практичної геополітики*.

Геополітична впорядкованість світу відзначається помітною динамічністю. Зміна структури політичного простору та характеру взаємодії здійснюється через *геополітичні процеси*, прикладами яких на глобальному рівні є формування полюсів політичного впливу різного рівня ієрархії, на державному – процеси територіально-політичної консолідації чи, навпаки, – поляризації, регіонального відчуження.

У становленні геополітики як наукової аналітики найскладнішим є відбір вихідних концептуальних положень та методологічних підходів. Оскільки на сьогодні ще передчасно ставити питання про формування стрункої концепції геополітики, то можна розглядати лише обґрунтування базових принципів щодо дослідження окремих аспектів становлення і структури політичного життя з позицій геопростору, які могли б закласти основу відповідних парадигм наукового геополітичного аналізу. Такі принципи мають спиратися на пізнання *закономірних тенденцій походження, формування й розвитку* різних складових політичного простору, а також на обґрунтовані *закономірності структури політичної сфери та характеру взаємодії різних територіально-політичних структур*. Виділимо деякі з таких закономірностей. Так, у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в соціально-політичному житті людства, попри велику різноманітність нових політичних чинників, достатньо рельєфно проявились *дві протилежні тенденції – глобалізація й суверенізація, різновекторність яких якраз і визначає багато сучасних геополітичних суперечностей*. Ці тенденції характерні не лише безпосередньо для політичних взаємин, але й для інших сфер життєдіяльності людського суспільства (соціальної, культурної, економічної, інформаційної), які так чи інакше дотичні до політичних взаємин. Зокрема, з економічного погляду помітним є, за словами **Б. П. Яценка**, прагнення держав до економічної самодостатності, і водночас – посилення процесів економічної взаємопов’язаності і взаємозалежності.¹ Отже, поглиблення економічної та комунікаційної пов’язаності, екологічної та політичної взаємозалежності, поширення стереотипів масової культури, тенденції до уніфікації соціальної сфери – все це суперечливо поєднується з прагненням держав та народів зберегти політичну та економічну незалежність та

¹ Яценко Б.П. Мегатренди світового господарства // Укр. геогр. журнал, №4, 1998. – С. 3-8

етнокультурну самобутність. Тому попри різноспрямовані, але не взаємовиключні, тенденції на глобальному рівні *закономірним є утворення та зміна цивілізацій-культур, які є великими історико-географічними районами й охоплюють групи народів і країн, котрі в ході тривалого історичного розвитку набули деяких спільних рис культури, менталітету, у т. ч. геополітичного мислення.* На об'єктивність і закономірність цього процесу вказувало і вказує багато істориків, соціологів та філософів (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Гантінгтон), хоча з огляду на складність феномену цивілізацій, називають різні рушійні сили, тенденції та перспективи розвитку великих культурно-цивілізаційних регіонів. Найбільш об'єктивно формування культурно-цивілізаційних типів аналізував М. Я. Данилевський, розкриваючи й істотні генетичні засади цивілізацій-культур (народ або споріднені народи), і основні передумови (необхідність і наявність політичної незалежності), і рушійні сили розвитку (внутрішня енергія), і оптимальну структуру великих культурно-історичних районів (система національних держав чи етнонаціональна федерація (чи федерації)). Виділяючи основні рушійні сили формування цивілізацій-культур, окрім етногеографічних підстав (народ або споріднені народи), потрібно також інтегрально враховувати і вагому роль інших чинників (поширення світових релігій, великодержавних утворень). Слід також підкреслити, що *цивілізації-культури за своєю структурою не є вузловим районом, а лише певною металльною спільністю, тому ілюзорними можуть бути підходи щодо творення на основі цивілізацій-культур наддержав, чи, так би мовити, центральних держав, оточених державами-сателітами, як це розглядається в деяких геополітичних моделях, зокрема, у С. Гантінгтона.*

Динаміка етнополітичних процесів виявляє й деякі інші тренди. Так, наростання хвилі формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, насамперед у Європі й Азії, переконливо засвідчує,

що тенденція до відповідності, з одного боку, територіально-політичної структури сучасного світу, важливими складовими якої є державні території, державні кордони, і, з другого боку, етногеографічної структури людства, територіальними підрозділами якої є етнічні території, етнічні межі тощо, має закономірний характер і спостерігається впродовж кількох останніх століть. Водночас закономірним є й диференційований перебіг етнополітичних процесів у регіонах світу, що особливо помітно проявляється в регіонах з автохтонним населенням та в регіонах переселенського типу. Такий характер взаємодії етнонаціональної і політичної сфер людського суспільства значною мірою зумовлює й інші закономірні тенденції, зокрема, обґрунтовані П. О. Масляком, закономірності зростання кількості держав на політичній карті світу, закономірність утворення національних держав, закономірність неминучого розпаду імперій¹. Тому з урахуванням закономірних тенденцій територіально-політичного розвитку можна зробити висновок, що тільки система рівноправних національних держав і етнонаціональних федерацій може бути оптимальною моделлю геополітичного порядку як на глобальному рівні, так і на рівні цивілізацій-культур.

Констатуючи наявність двох тенденцій, можна виявити помітне домінування однієї з них у певних сферах, міжнародних регіонах та впродовж якогось часового проміжку. До прикладу, в етнополітичній сфері, всупереч мондіалістським проектам уніфікації політичного простору, все ж провідною є об'єктивна тенденція до формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій. Тобто попри нав'язливе пропагування нібито анахронічності національно-державних ідей визначальними все ж є прагнення до політичної автономізації ареалів компактного розселення етнічних меншин, створення на основі етнічних територій на-

¹ Див. Масляк П. О. Країнознавство. - К., 2007

ціональних держав. Перефразовуючи відомі слова, є підстави стверджувати, що ми живемо в часи «кінця імперій».

У гео економічній сфері виявом процесів суверенізації та поміркованої економічної автаркізації є жорстка конкуренція за ринки збуту і безкомпромісний захист державами своїх національних інтересів, прагнення створити самодостатні економіки. Але все ж *в економічній сфері через велику роль уніфікованої банківсько-фінансової системи, міжнародних корпорацій транснаціональні економічні інтереси стали домінуючими*. Процеси економічної інтеграції, регіонального співробітництва та формування регіональних об'єднань, що включають суміжні області країн, набули особливо великого розмаху в Європі, значною мірою зумовивши й геополітичні тенденції до міждержавного зближення, формування наднаціональних структур, проте тривалість цих тенденцій також не можна абсолютизувати, особливо на фоні зростання інтенсивності протилежно спрямованих процесів.

На державному рівні завжди помітною є *інерційність територіальних структур минулого*. На прикладі України помітною є закономірність загальної інерційності державних кордонів порівняно з процесами формування і зміни державності, структуроформуючої ролі адміністративно-територіальних систем у просторовій впорядкованості суспільства, наслідком чого є утворення цілісних соціально-територіальних районів з вираженою ієрархією центрів, інерційна наявність яких є відчутною й у наступний історичний період. В етнополітичному аспекті проявляється закономірність: через несприятливі історично-геополітичні умови посилюється *поляризація в межах ареалу розселення народу* (етнодемографічне ядро – окраїни етнічної території) та поглиблюється нерівномірність *етнодемографічного розвитку*¹.

¹ Див: Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України. – Тернопіль, 2010

Визначаючи стратегію наукового геополітичного аналізу, концептуальне осмислення окремих проблем необхідно поєднувати з формуванням *методології* геополітики, яка мусить мати *міждисциплінарний*, але, разом з тим, і цілісний характер. Водночас слід бути обережним і коректним щодо використання різних аналогій та моделей, які сформувалися в інших науках, оскільки можливими можуть бути і не зовсім вдалі приклади запозичень. Так, Ф. Ратцель, провівши аналогії між державними та біологічними організмами, спробував виявити подібності в циклах їхнього розвитку, проте в результаті прийшов до дуже сумнівних висновків. З огляду на взаємовпливи практики міждержавних відносин і геополітичних доктрин, *вивчення реальних геополітичних процесів і тенденцій необхідно здійснювати у єдності з їхнім відображенням у різних геополітичних моделях*. Наприклад, дослідження політичного значення сучасних глобальних релігійно-географічних змін слід поєднувати з аналізом трактування ролі релігійно-географічного чинника у різних геополітичних доктринах.

У вивченні історичних геополітичних процесів (геополітичної історії) основною методологічною проблемою є оцінення значення різних рушійних сил розвитку на різних історичних етапах. Якраз гіперболізація ролі окремих чинників і зумовлювала в минулому бачення територіально-політичних змін крізь призму природно-географічного детермінізму, економічного детермінізму, формаційного марксистського підходу з його абсолютизацією класової боротьби та ін. Тому спроби такого вузького трактування історично-геополітичного процесу відображають певну методологічну обмеженість і однобічно розкривають усю складність процесів. Зважаючи на це, саме *принцип урахування сукупної дії усіх чинників* (етнонаціонального, релігійного, державно-політичного, економічного та ін.) на різних історичних етапах може забезпечити розуміння механізму та вектора еволюції геополітичного середовища. Водночас об'єктивне оцінення впливу всіх чинників на про-

цеси розвитку на певному історичному етапі може засвідчити провідну роль одного з них, що однак не дає підстав для висновків про його пріоритетність і на інших етапах. Зауважимо, що аналіз сукупної дії географічних чинників може слугувати методологічною основою дослідження геополітичного світоустрою не лише в історичному та сучасному аспектах, але й в контексті створення прогностичних моделей.

Щодо ролі природного середовища, то вона, безумовно, виявляється в багатьох сферах життєдіяльності суспільства, але водночас необхідно чітко окреслити, якою мірою, які саме механізми впливу, яка тривалість і сфера їхньої дії. Так, вплив довкілля на формування територіальної впорядкованості суспільства має більше значення в моменти різких змін природних умов, коли суспільство змушене пристосовуватися до нових обставин. Отже, дія природних чинників на суспільно-географічні процеси має *конкретно-історичний* і значною мірою *опосередкований* характер. Тому, наприклад, єдність етносу з природою території особливо є помітною в аграрному суспільстві і втілюється у традиційному природокористуванні. З переходом на вищий історичний рівень економічних відносин зв'язок природних умов та етносу послаблюється. Іноді вплив довкілля простежується через велику кількість проміжних причинно-наслідкових зв'язків, а тому некоректно пов'язувати вихідні природні передумови з остаточними результатами. *Основними механізмами впливу є різна комунікаційна провідність елементів природного середовища, традиційне природокористування та особливості сприйняття населенням різних ландшафтних форм, які своєрідно відображаються й у культурно-ментальних особливостях.*

Вплив одних природних чинників на політичні процеси з розвитком суспільства, комунікацій зменшується, як, наприклад, рельєфу, інших – земельних чи мінеральних ресурсів – може зростати. *В сучасних умовах і загалом розширюються контури природного середовища, яке безпосередньо чи опосередкова-*

но має дотичність до політики. Зокрема, у висотному вимірі, з огляду на роль авіації та космічних озброєнь, це стосується уже всієї атмосфери, а у широтному – Арктики та Антарктики, виняткові претензії на які на поч. ХХІ ст. почала заявляти низка держав. Глобального, у т. ч. й геополітичного, значення набули екологічні та кліматичні проблеми.

З урахуванням значущості походження та еволюції політико-географічних структур, пріоритетності структурно-функціональних зв'язків, геополітичні дослідження є найбільш ефективними на основі *історичного*, включаючи *історично-генетичний* та *історично-еволюційний*, і *геоструктурно-функціонального* методологічних підходів. Сутність історичного підходу в геополітичних дослідженнях полягає у детальному відстежуванні процесів зародження і розвитку деякого територіально-політичного феномену з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків в його формуванні і розвитку. Інше важливе завдання історичного геополітичного аналізу – виявити сліди минулих історичних епох у сучасному геополітичному світоустрої. Водночас структурно-функціональний підхід у дослідженні певного територіально-політичного об'єкта полягає у визначенні його внутрішньої побудови і внутрішніх функціональних зв'язків, зв'язків із зовнішнім середовищем, виявляючи таким чином реальні параметри геополітичної ситуації та перспективи її дальшого розвитку. Обидва ці підходи слід обов'язково поєднувати, не допускаючи водночас таких крайнощів, як перенесення історичних моделей розв'язання геополітичних проблем на цілком відмінний сучасний ґрунт, чи, навпаки, повне заперечення інерції політичних систем минулого та недооцінювання історично-політичних традицій.

Окремо слід виділити методологічні проблеми дослідження геополітичної ситуації і геополітичного становища України, що зумовлено помітним інерційним впливом радянських ідеологічних стереотипів, а також намаганням перейняти механічно, без критичного переосмислення, парадигми та технології за-

хідних постмодерністських концепцій розуміння глобальних процесів, сутності держави, нації тощо. Окремо слід наголошувати і на неприйнятності розгляду територіально-політичних проблем України через призму російських геополітичних проєктів (євразійства, російського панславізму), які в розумінні української проблематики, насамперед несприйнятті української самотності, дивовижно поєднують царсько-імперські підходи з радянсько-комуністичними та неоімперськими і на практиці безпосередньо спрямовані на порушення територіально-політичної цілісності України. Результатом методологічної недосконалості в розумінні геополітичної ситуації в Україні є низка невірних установок, лише окремими прикладами яких є: 1) абсолютизація історично-географічних відмінностей, за якою іноді наголошують на нібито штучності об'єднання регіонів України в межах єдиної державної території і відсутності об'єктивних історично-географічних передумов її цілісності; 2) гіперболізація поліетнічності і полірелігійності України, яка також закладає нерозуміння чинників територіально-культурної і територіально-політичної цілісності держави й уявлення про величезні іманентні міжрегіональні суперечності, а відтак, і обмежені перспективи. Але об'єктивне відтворення всіх історично-географічних передумов засвідчує, що Україна як держава має інтеграційний (складений) характер лише в тому сенсі, що різні її регіони у минулому були у складі різних держав (такий самий історичноскладений характер мають, наприклад, Польща, Румунія, Болгарія та деякі ін.), але за основним чинником формування європейських держав, етнонаціональним, Україна – це цілісна, єдина країна, приблизно 95% державної території якої – ареал переважаючого розселення державоформуючої української етнічної нації. *А тому саме географія українського народу та його тісні зв'язки з іншими етнічними групами в окраїнних частинах території є основою геополітичної цілісності України, чого, на жаль, через методологічну обмеженість та ідеологічну заангажованість, не знає або не*

помічає більшість українського політикуму. Потрібно також зауважити, що у методології українознавчих досліджень посилення на приналежність окремих регіонів України до різних у минулому держав, річкових басейнів чи басейнів морів можуть мати сьогодні, в умовах єдиної держави, лише другорядне значення і не можуть вважатися як вирішальний аргумент у розгляді перспектив територіально-політичної цілісності держави, особливо за умов етнокультурної консолідації української нації. Так само етнogeографічні реалії якраз не дають підстав для висновків про загальнорегіональну поліетнічність України, адже *поліетнічність держави, тим більше, її багатонаціональність, визначається не наявністю окремих представників етнічних груп, а множинністю ареалів розселення автохтонних етнічно-національних спільнот та їхньою суттєвою демографічною вагою*. З огляду на це, поліетнічний чи двоетнічний характер мають лише порівняно невеликі ареали державної території України (Крим, Південна Бессарабія, Донеччина).

Вирішення методологічних проблем є передумовою формування *методик* аналізу різних аспектів геополітичного світоустрою на основі використання методичного потенціалу географії, політичних, соціальних та економічних наук. У вивченні вузьких галузевих питань (економіко-геополітичних, культурно-геополітичних) пріоритетними є методи суміжних наукових дисциплін (економічних, культурологічних). Водночас у комплексному аналізі геополітичних ситуацій найбільш ефективним є моделювання ролі всіх чинників з використанням точних та картографічних методів.

1.4. Практична геополітика: потреби і принципи конструктивних рішень

Успішно справитися з усіма геополітичними, геоекономічними та геокультурними викликами, що постали перед людс-

твом на початку ХХІ ст., можна лише за умов формування *нової якості міжнародних відносин*. До необхідності таких взаємин підштовхують і суттєві глобальні демогеографічні, антропологічно-географічні, релігійно- та економіко-географічні зміни. В цих умовах лише узгодження інтересів усіх держав та етнокультурних спільнот може забезпечити безконфліктний розвиток світового співтовариства, тому *геополітика сили*, яка була основою міждержавних взаємин упродовж останніх століть і ґрунтувалася на створенні таких політико-географічних передумов, які давали б великі переваги одним державам перед іншими, а також можливість диктувати свою волю та реалізовувати за рахунок інших свої інтереси та експансіоністські плани, *в сучасних умовах аж ніяк не може мати конструктивного значення*, провокуючи нові масштабні протистояння і конфліктні ситуації з можливими катастрофічними наслідками. Отже, *сучасні глобальні виклики потребують розроблення моделей геополітики узгодження інтересів усіх держав та територіально-культурних спільнот*, які, спираючись на об'єктивні зв'язки політичного середовища та географічної сфери, були б зорієнтовані на гармонізацію територіально-політичних взаємин та зрівноваженість геополітичних процесів. Конструктивне узгодження геополітичних інтересів різних держав є можливим за умови вилучення з їхніх геополітичних пріоритетів агресивних, експансіоністських складових.

Практичну діяльність, спрямовану на безконфліктний і поступальний розвиток процесів взаємодії геополітичних суб'єктів, можна означити як *конструктивну зрівноважену геополітику*, методологічною основою якої має стати *принцип рівноваги державних і національно-культурних інтересів*. На актуальності нового глобального геополітичного мислення і нових підходів у практичній діяльності наголошують політико-географи та політологи різних держав. Зокрема, українські політико-географи В. І. Стафійчук, Б. П. Яценко, їхні російські колеги В. А. Колосов, М. С. Мироненко вказують на необхід-

ність формування в сучасних умовах геополітики взаємодії і співпраці.

Обґрунтування універсальних перспективних моделей територіально-політичного світоустрою в рамках конструктивної зрівноваженої геополітики є реально можливим на основі вивчення всіх механізмів сучасних територіально-політичних взаємин та узгодження інтересів різних суб'єктів. Осмислення таких масштабних завдань – це своєрідний геофілософський виклик усій світовій громадськості. Але вже на сьогодні можна виділити окремі принципи щодо оптимізації співвідношень та перспектив сучасної територіально-політичної структури світової спільноти, зважаючи насамперед на основні геополітичні і геокультурні небезпеки, які постали перед сучасним людством, та враховуючи геополітичні інтереси України. Деякі з таких принципів так чи інакше мають ставати антитезами підходів у геополітиці сили.

Характер сучасних міжнародних відносин, насамперед домінування вузького державного егоїзму, засвідчують *необхідність синтезу ідеалізму та реалізму у геополітичних підходах, якого, зокрема, можна досягти шляхом прагматизації ідеалістичних принципів та поступового усунення з реальної геополітики експансіоністських та гегемоністських установок*. Тому і перспективні геополітичні моделі мусять ставати не інструментами перерозподілу світових ресурсів та сфер впливу, а моделями колективної безпеки, узгодження інтересів держав та міжнародних регіонів. Водночас пріоритетність конструктивної зрівноваженої геополітики не означає, однак, відмови від урахування сукупного силового потенціалу держав як реального геополітичного чинника чи відмови від необхідності міжнародного силового впливу на агресивні політичні режими, у випадку спричинення ними міжнародного воєнного конфлікту. Йдеться лише про відмову від сили як засобу тиску одних держав на інші з метою одержання односторонніх переваг. Тому, якщо геополітика узгодження інтересів усіх держав

претендує на те, щоб стати ефективним інструментом стабілізації та гармонізації міждержавних взаємин, вона має бути не лише ідеалістичним підходом, а забезпечуватися реальними механізмами взаємин і впливу.

З огляду на те, що основою зовнішньої політики держав завжди залишатимуться геополітичні інтереси, то в сучасних умовах на перший план виходять проблеми вироблення механізмів їхнього узгодження, що має стати предметом зрівноваженої конструктивної геостратегії. Формуванню загальноприйнятої позиції має сприяти той факт, що в системі національних інтересів глобальні виклики актуалізуватимуть значення тих проблем, які є спільними для всього світового співтовариства (міграцій, змін клімату, екологічної безпеки і використання природних ресурсів, зростання економічної та культурно-інформаційної конкуренції). Саме на основі взаємної зацікавленості і взаємної вигоди можна сформувати під егідою ООН ефективні міжнародно-правові механізми узгодження національних інтересів.

Зasadничим принципом нового геополітичного мислення мусить бути усвідомлення того, що ідея світового домінування – це деструктивна ідея, яка суперечить християнським принципам і зумовлює великі втрати національно-політичним спільностям та національним культурам. Водночас об'єктивні прагнення до лідерства в різних сферах на основі силового потенціалу, зокрема, плюралізм лідерства у військовій, економічній, культурній та інформаційній галузях, можуть стати раціональною альтернативою прагнень до світової гегемонії. Важливо лише, щоб конкуренція за лідерство не мала антагоністичного характеру. Отже, реалізація конструктивно-геополітичних принципів передбачає розуміння об'єктивності формування нових центрів регіонального, міжрегіонального і навіть глобального значення, що є логічним наслідком конкуренції за лідерство у різних сферах, поєднаним зі сприятливими географічними передумовами (значні розміри, природно-ре-

сурсний і працересурсний потенціали, зростання економіки і покращення соціально-економічної освоєності та ін.). Становлення на глобальному рівні кількох полюсів впливу не має викликати в середовищах геополітиків певної стурбованості через непередбачуваність розвитку їхніх взаємин. Без антагонізму множинність глобальних центрів зможе у перспективі забезпечити навіть вищий рівень збалансованості і зрівноваженості у процесах геополітичної взаємодії, адже наявність кількох полюсів дає змогу здійснювати узгодження, а при потребі і посередництво, причому гіпотетичне зіткнення двох центрів у будь-якому випадку не матиме глобального характеру і відповідно глобальних наслідків.

Однією з основних проблем практичної геополітики є необхідність попередження і вирішення політичних конфліктів, левову частку яких на сьогодні становлять етнополітичні і релігійно-політичні конфлікти. З огляду на те, що більшість політичних конфліктів є наслідком сукупності багатьох геопросторових чинників, а їхнім предметом – проблеми приналежності, статусу і політичної структури територій, їх можна розглядати саме як *геополітичні конфлікти*. В методологічному аспекті насамперед слід підкреслити, що *появу міждержавних чи внутрішньо-державних геополітичних конфліктів не можна вважати неминучим явищем*, тим паче, закономірним наслідком політизації етнонаціональних чи релігійних взаємин, як це розглядається в окремих постмодерністських концепціях. І хоча будь-який геополітичний конфлікт – це комплексна соціально-політична проблема, що включає історичні, культурні, економічні, психологічні та ін. аспекти, у більшості випадків конфлікти є наслідком структурно-функціональної суперечності, зумовленої, наприклад, неадекватним відображенням етногеографічних чи релігійно-географічних реалій у територіально-політичній системі. Тобто геополітичні конфлікти, абстрагуючись від окремих чинників, є насамперед конфліктами політичних інститутів, що обстоюють інтереси різних

соціальних та етнокультурних груп. А тому їхнє попередження і вирішення є реальним внаслідок конструктивного впливу на відповідні політичні інститути через пропозиції взаємоприйнятних змін, які забезпечили б адекватне репрезентування інтересів етнічних чи релігійних груп у політичній системі.

Не маючи права бути ідеологічно заангажованою, конструктивна зрівноважена геополітика має спиратися на ті ідеологічні підходи (це насамперед ідеології консерватизму, лібералізму, християнської демократії, соціал-демократії, націонал-демократії), які мають поміркований характер і конструктивний потенціал щодо розуміння і виваженого вирішення більшості геополітичних проблем. Однак навіть у рамках поміркованих ідеологій помітною є абсолютизація окремих моментів, що зумовлює необхідність критики таких вузько-ідеологічних підходів. Так, у баченні сучасних культурно-політичних суперечностей та проблем їхнього вирішення ліберали і соціал-демократи акцентують більшу увагу на тенденціях уніфікації культурних цінностей, загальнолюдських ідеалах, намагаючись і загалом абстрагуватись від етнополітичної проблематики як нібито неактуальної, що однак не відповідає дійсності. Звідси й однозначно негативне оцінення етнополітичних рухів і націоналізму, поняття якого часто свідомо змішують з різними видами расизму, ксенофобії та інших подібних маргінальних ідеологій. Хоча, як справедливо вважає український етнолог **М. П. Тиводар**, націоналізм як «...природне і відкрите демонстрування, відстоювання і захист етносами своєї самобутності і неповторності, устремління до державно-політичної незалежності... живе у кожному етносі»^{1*}. Разом з тим, «...націоналізм – це нейтральний феномен, який можна використати як інструмент прогресу, визволення і розбудови нації. Неможливо і безглуздо протиставляти етноси і людство, національну множинність і вселюдську єдність. А оскільки нації – це соціаль-

¹ Тиводар М. П. Етнологія. – Львів, 2004. – С. 158

но-політичний стан етносів, а поза ними не жила, не живе і не житиме жодна людина, то націоналізм існуватиме, поки існуватиме людство»¹. З огляду на такі об'єктивні реалії, в розумінні етнополітичної проблематики більш конструктивною є націонал-демократична ідеологія, в якій звертають увагу на *актуальність зрівноваженої підтримки прав як окремої особи, так і усієї етнонаціональної спільноти і групи, необхідність збереження і культурної самобутності етнонаціональних груп, і водночас – вироблення системи загальнолюдських цінностей*. Конструктивним є і розуміння прихильниками національно-демократичної ідеології необхідності формування таких територіальних форм етнополітичного життя, як національні держави, етнонаціональні федерації, етнонаціональні автономії залежно від реальних етногеографічних співвідношень.

Практичною проблемою формування нового геополітичного мислення є консолідація в сучасних умовах різних маргінальних ідеологічних середовищ, що, своєю чергою, потребує ще більшого взаєморозуміння представників поміркованих ідеологічних течій. І якщо в цьому контексті співпраця ліберальних, консервативних, соціал-демократичних та християнсько-демократичних політичних сил є достатньо скоординованою, то більшість національно-демократичних, – відчужено замикається в рамках своїх держав, продовжуючи з недовірою ставитись одні до одних.

Одним з глобальних деструктивних явищ у сучасних умовах є тероризм, жертвами якого стають тисячі мирних громадян. Тероризм сьогодні – це особлива ідеологія насильства, яка втрачає зв'язок з конкретними передумовами та причинами. Однак у геополітичному аналізі методологічно хибним є поширювати поняття тероризму на усі види збройної боротьби, у т. ч. й у історичній ретроспективі, які, зокрема, здійснювали національно-політичні рухи проти тоталітарних імперських

¹ Тиводар М. П. Етнологія. – Львів, 2004. – С. 159

режимів. Адже тероризм – це насамперед жорстока війна проти мирного населення в тих суспільствах, які забезпечують можливість політичної боротьби за свої інтереси мирними демократичними засобами. Саме тому в боротьбі з тероризмом завжди необхідно створювати передумови діяльності поміркованих опозиційних сил, забезпечуючи законні потреби тих груп, чий інтерес вони відстоюють. Водночас у протидії тероризму опозиційних середовищ неприйнятним є державний тероризм, спрямований також і проти мирного населення в тих районах, де терористичні групи мають деяку підтримку в місцевого населення.

Конструктивне геополітичне мислення є необхідним і на внутрішньодержавному рівні як альтернатива політичним технологіям боротьби за владу шляхом нагнітання регіонального протистояння. Це особливо важливо для України, враховуючи збереження історично-територіальних бар'єрів, наявність деяких регіональних диспропорцій соціально-економічної освоєності території, недостатню територіальну соціально-культурну пов'язаність. Означені проблеми можуть поглиблюватися системою неоптимальних співвідношень із зовнішньополітичним середовищем чи прямим зовнішньополітичним втручанням.

В Україні є всі необхідні суспільно-географічні передумови для вирішення питань територіально-політичної консолідації, але за наявності доброї волі та активних зусиль держави й інших суб'єктів політичних відносин. Хоча *системну політику щодо зміцнення цілісності України впродовж всього періоду незалежності фактично не проводили*. Як, зрештою, і не було обгрунтовано стратегію розвитку держави, її основні ідеологічні засади. Навпаки, в кон'юнктурних інтересах, насамперед задля збереження владних повноважень та економічних переваг, центральна влада та окремі політичні лідери часто самі *провокували регіональне протистояння*, підігруючи зовнішнім силам, незацікавленим у територіально-політичній консолідації України.

Конструктивною альтернативою таких дій може бути *геостратегія формування системи соціально-територіальних поєднань у процесі реалізації загальнодержавних проєктів*. Недостатня соціально-територіальна поєднаність особливо характерна для культурно ментальної сфери, перешкоджаючи процесам формування політичної нації та загальнонаціональної ідеології. З огляду на це, саме формування системи взаємопов'язаності між регіональними і соціальними групами українського суспільства і має визначати стратегію практичних дій у процесі становлення системи територіального управління й місцевого самоврядування, у здійсненні регіональної економічної та етнокультурної політики.

Отже, розроблення в рамках конструктивної зрівноваженої геополітики сучасних глобальних і регіональних геополітичних моделей, які б ураховували появу нових чинників, зростання кількості суб'єктів міжнародно-політичного життя, ускладнення відносин між ними, може забезпечити нову якість міжнародних відносин. Практична реалізація таких підходів є реальною, але за умови відходу від вузького геополітичного мислення на основі односторонньо-вигідних політтехнологій. Саме в рамках зрівноваженої геополітики взаємодії можливим є створення найбільш сприятливих передумов міжнародно-політичного утвердження України.

Формування конструктивного геополітичного мислення є вимогою часу і його не можна розглядати лише як ідеалістичне побажання. І викладання геополітики, вільної від агресивних установок, є однією з передумов у реалізації цієї ідеї.

2.1. Витоки геополітики

У структурі геополітичної інформації, на відміну від багатьох інших дисциплін, ідеї минулого займають особливе місце, адже на них значно частіше покликаються як у політологічній аналітиці, так і у практиці сучасних державно-політичних відносин. Тому вивчення історичних геополітичних підходів є актуальним не лише в контексті історії політичної думки, але й з огляду на можливості їхнього використання і в геополітичному аналізі, і в прикладній геополітиці. В цьому контексті важливо акцентувати увагу не лише на здобутках, а й на хибних положеннях, розглядаючи еволюцію геополітичних ідей як у загальносвітовому контексті, так і в загальноукраїнському.

Поширення деяких резонансних геополітичних ідей охоплювало все глобальне середовище науковців політико-географів, але національні школи політичної географії виділялися своєю інтерпретацією популярних ідей і тяглістю традицій геополітичного аналізу, тому в розвитку геополітичної думки слід виділяти, по-перше, періоди еволюції геополітичних підходів, оригінальні авторські моделі та, по-друге, найбільш істотні риси методології національних шкіл геополітики. Отже, становлення геополітики рельєфно проявляється й у хронологічному порядку, з урахуванням геополітичної свідомості та політико-географічних процесів відповідного періоду, і в розрізі різних національних шкіл геополітики.

Безпосередня інтегрованість суспільства в природно-географічне середовище завжди своєрідно відображалась у

людській свідомості. Тому логічною була поява ідей щодо детермінованості різних моментів життєдіяльності людини та суспільства загалом, у т. ч. й політичної діяльності, особливостями природних умов, які в деяких авторів трансформувалися в ідеї визначального впливу природно-географічних чинників на різні соціальні структури й феномени. Ці ідеї дістали назву географічного детермінізму.

Географічно-детерміністичне мислення проявлялося різною мірою від найдавніших часів, зокрема, в античні часи – у працях Платона, Аристотеля, Гіппократа, Страбона, в середньовіччі – в трактатах Ж. Бодена, Ібн Халдуна та ін. Висловлювалися цікаві думки щодо ролі чи то рельєфу, чи ґрунтів, чи клімату в формуванні менталітету та політичної волі народів, які проте ще не мали систематизованого характеру, відзначаючись абсолютизацією одних чинників і недооціненням інших. Наприклад, **Ж. Боден** (1520–1595), якому належать оригінальні ідеї щодо етнічно-органічного походження держави, пояснював особливості характеру та менталітету різних народів диференціацією природно-кліматичних умов.

Спроби ширших концептуальних узагальнень щодо впливу природного середовища на суспільство з'явилися вже в нові часи. Зокрема, **Ш. Л. Монтеск'є** (1689–1755) у праці «Про дух законів» намагався довести визначальну роль клімату на формування свідомості, традицій та культури населення. Відповідно і закони держави, на його думку, мають відповідати умовам географічного середовища. Вплив географічного детермінізму позначився і на працях класиків нової географії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) А. Бюшінга, К. Ріттера, О. Гумбольта, поширюючись і на політико-географічні описи, які саме у той час і з'явилися. У 1750 році французьким філософом і географом **Р. Ж. Тюрго** вперше було вжито і сам термін «політична географія». Найбільші праці державно-описового характеру того часу належать німецькому географу **А. Бюшінгу** (1724–1793). Свою увагу він акцентував на конкретному статистич-

ному і порівняльному відображенні політичного життя держав, що дало змогу накопичити значний інформаційний матеріал політико-географічного характеру та відобразити його в шеститомній праці «Новий землеопис» (1792). Виявленням політичних відмінностей країн займався й інший відомий філософ та географ **Е. Кант** (1724–1804). Отже, *впродовж першої половини XIX ст. відбувалося формування серед науковців географічно-детерміністичної свідомості і накопичення різної географічної інформації, у т. ч. політико-географічної.*

Зростання зацікавлень політико-географічною інформацією було продиктовано і масштабними територіально-політичними перетвореннями. Так, у кінці XVIII – на поч. XIX ст. на політичній карті американського континенту відбулися значні зміни, спричинені деколонізаційними процесами, які дали значний поштовх у розвитку політичної думки. Саме ідеологами американської революції (С. Адамсом (1722–1803), О. Гамільтоном (1757–1804), Т. Джеферсоном (1743–1826), Б. Франкліном (1706–1790)) було чіткіше окреслено право націй на самовизначення, яке стосувалося спочатку переважно колоній, але пізніше, завдяки європейським етнополітичним рухам, було екстрапольоване і на етнонаціональні спільноти. В умовах нових територіально-політичних реалій з'явилися і нові територіально-політичні підходи на рівні державного керівництва. Прикладом такого нового геополітичного мислення стала доктрина п'ятого президента США **Дж. Монро** (1756–1831), який, з метою добитися зростання впливу США у Західній півкулі і витіснення звідти європейських імперій, розіслав у 1823 році європейським керівникам своєрідний зовнішньополітичний маніфест, пропонуючи їм відмовитися від свої політичних амбіцій на американських континентах, включаючи і збройне втручання, і навіть дальше їхнє освоєння. Не схвалювалося й передавання чи продаж американських територій одними європейськими державами іншим. Ця ідея, яку небезпідставно означили як «Америка для американців»,

передбачала й відповідну відмову США від активного втручання в європейські справи. Доктрина Дж. Монро визначила на багато десятиліть наперед стратегію зовнішньої політики США, насамперед погляди на інші американські держави як на сферу своїх беззастережних інтересів. Ця доктрина, але з деякими модифікаціями, використовувалася США і впродовж XX ст.

На цей же період, тобто на кінці XVIII – на поч. XIX століття, припадають і якісні зрушення у формуванні європейського геополітичного мислення. Важливу роль тут зіграла не лише Велика Французька революція, наполеонівські війни, але й національні повстання і революції (сербська – 1804 року, грецька – 1821 року, польська – 1830 року), хвиля революційних виступів 1848–1849 років, яку, з огляду на активізацію етнополітичних рухів, справедливо називають «весною народів». Зауважимо, що завдяки проголошенню незалежності Греції (1829), об'єднанню Італії (1870) та Німеччини (1871) *у другій половині XIX ст. у геополітичній конфігурації Європи відбулися зміни на користь національних держав, підштовхуючи етнополітичні рухи до боротьби за державну незалежність, а середовища аналітиків – до формування різних геополітичних концепцій національно-державного розвитку.*

Основи європейської геополітики в галузі етнонаціональних взаємин (геоетнополітики) заклав німецький вчений **Й.–Г. Гердер** (1744–1803). Поява цих ідей саме у німецькому світі також була не випадковою, адже німецький народ відзначався уже на той час високим рівнем етнонаціональної свідомості та соціально-культурного розвитку, і водночас – територіально-політичною роз'єднаністю. Наголошуючи на єдності мови як основного об'єктивного чинника етнонаціональної цілісності (на той час для територіально-політично роз'єднаної Німеччини це було особливо важливо), Й.–Г. Гердер розглядав націю як природний орган людства, а державу – як штучний витвір, бо «...форми правління – це порядок, встановлений серед людей переважно за спадковою традицією». З огляду на природний ха-

ракти народів та народних держав, Й.-Г. Гердер одним з перших обґрунтував концепцію перспективного політичного світоустрою відповідно до розселення народів. Причому найбільш оптимальною, на його погляд, є ситуація, коли в основі території однієї держави є ареал розселення одного народу, тобто етнічні межі та державні кордони збігаються. Ця точка зору була піддана гострій критиці ще сучасниками Й.-Г. Гердера, зокрема, відомим німецьким філософом і географом І. Кантом, її вважає небезпечною і більшість сучасних політологів і геополітиків. Але, як уже зазначалося, впродовж двох останніх століть територіально-політичне організування світу (особливо у Європі) все більше і більше наближалася до етногеографічних реалій, що свідчить про закономірний характер цього процесу. Тому цю ідею Й.-Г. Гердера все ж не слід вважати деструктивною, розглядаючи її в контексті конкретних умов і обставин. Дійсно, приведення у повну відповідність етнічних меж і державних кордонів, з огляду на високу етногеографічну мозаїчність та плюралізм форм етнополітичного самовизначення (надання широкої автономії, створення етнонаціональних федерацій), є принципово нереальним і не є аж так необхідним. Тобто так безпосередньо поставлене питання у разі стабільного і безконфліктного розвитку якоїсь країни чи регіону може бути чинником територіально-політичної нестабільності. Разом з тим, на моменти масштабного міжнародного узгодження проблем державності та кордонів, що проводилося за результатами двох світових воєн, цей принцип, який ураховували лише частково, міг ефективніше зрівноважити територіально-політичні взаємини, ніж реорганізація світу (зміна державних територій і кордонів) на основі узгодження інтересів великих держав.

Формування національних держав Й.-Г. Гердер розглядав не лише як відображення політичних прагнень народів, але й як передумову гармонізації міждержавних взаємин, що зберігає актуальність і в сучасних умовах.

Пізніше у німецькій суспільно-політичній думці намітились дещо інші тенденції у трактуванні геоетнополітичної про-

блематики, що суперечливо позначилося у поглядах видатного німецького філософа **Г. Гегеля** (1770–1831), який наголошував на закономірності прагнення народів до створення національної державності, що вивершує їхній історичний розвиток і навіть є передумовою виходу на історичну арену. Але, разом з тим, народи, які не зуміли створити національних держав, Г. Гегель безпідставно відніс до неісторичних.

У популяризації та ідеологічному обґрунтуванні ідей етнополітичного визволення необхідно виділити роль й італійських політичних діячів та публіцистів, зокрема, **Д. Мацціні** (1805–1872), котрий багато зробив для об'єднання Італії і консолідації італійської нації. В окресленні контурів нової Європи Д. Мацціні загалом спирався на етногеографічний принцип, підтримуючи створення національних держав на основі географії націй. Він оптимістично дивився на перспективи етнополітичних рухів: «На руїнах Країн Королів і привілейованих класів постануть Країни Народів... Між цими Країнами існуватиме гармонія і братерство».

Але все ж, попри свою впливовість, деколонізаційні процеси та етнонаціонально-політичні рухи за незалежність у другій половині XIX ст. не визначали основних територіально-політичних співвідношень на карті світу. *Головним чинником, який формував характер геополітичної свідомості та основи геополітичного аналізу наприкінці XIX – поч. XX ст., стала гостра боротьба між великими державами за розширення чи перерозподіл сфер впливу, яка потребувала і відповідного використання географічних знань задля зміцнення державних позицій на міжнародній арені.* Причому інтереси, проблеми та можливості великих держав були різними. Так, якщо Британська та Французька імперії були зацікавлені у збереженні домінуючих позицій у більшості регіонів світу, то особливі амбіції щодо розширення територіального впливу і щодо зміцнення силового потенціалу виявляли молоді лідери – Німеччина і США, що не могло не знайти відображення в класичній геополітиці того часу. Особ-

ливо вибухонебезпечний характер мав експансіоністський потенціал затиснутої у центральній Європі Німеччини, яка так і не зуміла об'єднати всі німецькомовні території. Активно використовувала переваги свого географічного положення і Росія. Це насамперед стосується сусідства з відносно слабшими політичними режимами в Азії, яке сприяло широкій експансії у південному та східному напрямках.

Важливе значення у формуванні територіально-політичних амбіцій мала нерівномірність економічного розвитку й економіко-географічної освоєності. Внаслідок промислового перевороту, прискореного розвитку залізничного транспорту, модернізації військової техніки такі держави, як Британія, Німеччина, Франція, США, швидко збільшували свій сукупний силовий потенціал. Водночас економічне відставання великих держав Азії (Османська імперія, Китай, Персія), а також і деяких європейських країн (Іспанія, Португалія), наявність віддалених малоосвоєних районів на різних континентах підштовхували державно-політичне мислення найбільш розвинутих держав до творення нових великодержавницьких геополітичних проєктів.

2.2. Ідеї класиків геополітики - А. Мегена, Ф. Ратцеля, Р. Челлена

В інтелектуальному аспекті розвиток геополітики у другій половині XIX ст. (і як аналітики, і як практичних рекомендацій) найбільшою мірою підштовхнув вихід праці **А. Мегена** (1840–1914) «Роль морських сил у світовій історії» (1890). Хоча ця книга мала історичний характер, детально висвітлюючи події різних воєнних морських кампаній з другої половини XVII ст. до кінця XVIII, проте вступ і перша глава книги «Основи морської сили» стала фактичною і першою геополітичною концепцією. Під морською силою, яка, на думку А. Мегена,

становила (на той час) основу сукупного силового потенціалу держави, він розумів поєднання військово-морського потенціалу, морського транспорту та торгівлі. А. Меген визначив і основні умови, які впливають на «морську силу країни»: 1) географічне положення; 2) природні умови і ресурси; 3) протяжність території; 4) кількість населення; 5) національний характер; 6) спосіб правління. На конкретних прикладах автор детально й аргументовано розкрив роль кожної з цих передумов у формуванні потенціалу держави.

Праця А. Мегена «Роль морських сил у світовій історії» відразу забезпечила йому визнання й авторитет не лише в колах військових істориків, але й політиків. Натхненний таким розвитком подій А. Меген розвинув свої ідеї в наступних працях «Зацікавленість Америки в морській силі сьогодні та в майбутньому» (1897), «Морська сила та її відношення до війни» (1905), висловлюючи стратегічні принципи зміцнення позицій США та поширюючи свої підходи і на тактику організування блокади узбереж чи організування оборони під час воєнно-морських дій.

Концептуальні положення А. Мегена, відзначені високим ступенем обґрунтованості, активно використовували у всіх воєнних доктринах і стратегіях першої половини ХХ ст. Вони зумовлювали, зокрема, і конкуренцію в створенні військово-морських баз. І хоча в нових умовах практичне значення його рекомендацій різко зменшилося, вони залишаються прикладом всебічного геополітичного аналізу конкретної проблеми, незважаючи на те, що термін «геополітика» А. Меген не вживав. Водночас його висновки дістали дальший, іноді дещо викривлений, розвиток і в інших геополітичних концепціях. Так, особлива увага А. Мегена до «морської сили» своєрідно підштовхнула інших геополітиків до безпідставних висновків про фатальний антагонізм морських цивілізацій і цивілізацій суходолу.

Великий резонанс у Європі викликали також ідеї сучасника А. Мегена німецького вченого **Ф. Ратцеля** (1844–1904), який

безпосередньо геополітичні проблеми розглядав в контексті політичної географії і послідовно розкрив у працях «Закони просторового росту держав» (1896), «Політична географія» (1897), «Море як джерело могутності народів» (1900). У своєму політико-географічному аналізі Ф. Ратцель під впливом соціалдарвінізму (поширення на соціальні взаємини ідей природного відбору, боротьби за існування) розглядав держави як біологічні організми, що мають певні цикли розвитку, обґрунтовуючи таким чином потребу в розширенні їхнього життєвого простору. Він виділив сім законів просторового розширення держави, згідно з якими збільшення розмірів території держави є результатом зростання культури нації, супроводжується розвитком торгівлі, державної ідеології і здійснюється за рахунок інших держав у напрямі заповнення замкнених географічних просторів. Тобто територія держави в концепції Ф. Ратцеля стає особливим життєво-необхідним ресурсом – «життєвим простором» (*Lebensraum*). І відповідно просторова експансія держави, розширення її «життєвого простору» шляхом включення малих держав є, на думку Ф. Ратцеля, об'єктивним наслідком міждержавних взаємин. Така точка зору дала поштовх дальшим обґрунтуванням територіальної експансії, яка стала домінуючою ідеєю геополітичного мислення того часу, впливаючи, зокрема, і на зовнішню політику.

Перспективи трансформації територіально-політичної структури Європи і світу Ф. Ратцель розглядав як розширення територій найсильніших держав, пророкуючи статус континентального ядра Європи саме Німеччині, яка, на його думку, з урахуванням переваг і недоліків політико-географічного положення, має великий ресурс «життєвої енергії» (*Lebensenergie*), використання якої є можливим за умови істотного зміцнення позицій Німеччини на морі.

Найбільш науково вартісні елементи політичної географії Ф. Ратцеля стосуються обґрунтування значення тісних зв'язків серцевини держави та прикордонних районів, пору-

шення яких може призвести до втрати контролю над ними внаслідок політичного сепаратизму чи приєднання до сусідніх держав, та оцінення політичного значення різних елементів природно-географічного середовища (берегові лінії, русла рік, природні ресурси та ін.). Однак роль природно-географічного середовища в працях Ф. Ратцеля, як і в усіх інших тогочасних антропогеографічних дослідженнях, у дусі характерного тогочасного географічного детермінізму є значно перебільшеною. Під впливом Ф. Ратцеля багато географів інших держав пізніше намагалися доводити, що їхня країна і з фізико-географічного погляду має органічний характер і природні межі.

Політико-географічні погляди Ф. Ратцеля продовжив розвивати **Р. Челлен** (1864–1922), який вперше і застосував термін «геополітика». Основним об'єктом наукового аналізу в працях Р. Челлена була передусім геополітика окремих держав, а проблеми моделювання глобального розподілу політичних сил мали другорядне значення. Розвиваючи ідеї Ф. Ратцеля, Р. Челлен розробив концепцію геополітики як вчення про державу – особливий живий організм, втілений у просторі. Отже, в розгорнутому вигляді знову ж було зроблено аналогію між державою і біологічним організмом, що є методологічно некоректним, адже держава – це насамперед соціально-територіальна цілісність, тобто спільнота політично організованих людей у певних територіальних межах. Більшість держав у процесах тривалої життєдіяльності дійсно стають природними територіальними колективами, тому між державою як соціальною спільнотою та окремою людиною і можна обережно проводити якісь аналогії, скажімо, між людською свідомістю і загально-суспільною, однак це можна робити в соціальному вимірі, а не в біологічному. Але, на відміну від Ф. Ратцеля, Р. Челлен все ж розумів геополітику держави у значно ширшому контексті. Геополітика, на його думку, включає такі складові:

а) топополітика – вивчення всіх аспектів політико-географічного розміщення (зовнішнього оточення) держави;

б) морфополітика – аналіз форми і розмірів державної території та їхнього політичного значення;

в) фізіополітика – вивчення природних умов та природних ресурсів території з позицій політики держави.

Безпосередньо з геополітикою пов'язані вчення про державно-політичне значення господарства, народу та органів державного управління – екополітика, демополітика, соціополітика і кратополітика, які і творять цілісну науку про державу. Силовий потенціал держави, за Р. Челленом, формується поєднанням природно-географічних властивостей, господарства, етнокультурного і демографічного потенціалу народу та форми державного правління. А її роль у геополітичних процесах залежить від трьох просторових чинників – розширення, тобто наявності значного державного простору, та передумов збільшення його розмірів, територіальної монолітності (такою монолітністю на початку ХХ ст., наприклад, володіла Німеччина і не володіла Британська імперія) та свободи пересування, насамперед у плані розміщення щодо морських шляхів сполучення.

Захоплення ідеєю розширення території держав шляхом інтеграції інших політичних суб'єктів, що розглядалось як об'єктивний процес заповнення простору в межах природних бар'єрів (кінцевий результат цього процесу – формування континентальної держави), привело Р. Челлена до обґрунтування концепції великих держав, яка ігнорувала інтереси та права інших суб'єктів територіально-політичних відносин та перспективи етнополітичного самовизначення країн.

Ідея континентальної держави, яка пізніше знайшла своє продовження в інших експансіоністських доктринах, – це ще один приклад абсолютизації значення природно-географічних чинників та повного ігнорування соціально-географічних реалій, адже континенти та інші великі природно-географічні одиниці – це лише природні цілості, які водночас не є такими в етнокультурному і соціально-економічному аспектах. А даль-

ший розвиток подій, насамперед розпад великих поліетнічних держав, засвідчив політичне значення, а іноді і визначальну, структуроформуючу політичну роль етнотериторіальної та інших соціально-територіальних ідентичностей (релігійної, поселенської та ін.). Прискорена політизація етнічності, як об'єктивний процес розширення сфери життєдіяльності етносу, актуалізувала питання етнополітичного самовизначення і поклала початок дальшому наближенню територіально-політичної структури світу до етногеографічних реалій. Що ж до формування т. зв. *континентальної ідентичності*, то (окрім Австралії) і навіть в умовах глобалізації вона *або зовсім немає підстав (зокрема євразійська), або матиме в комплексі людських ідентичностей лише другорядне значення на континентах переселенського (колонізаційного) типу (Північна і Південна Америки)*.

У поглядах Р. Челлена також помітним є вплив географічного детермінізму, однак його концепція, яка охоплює ширшу сукупність чинників і аспектів взаємин держав, географічного середовища та соціальної сфери, все ж має більш комплексний і, порівняно з ідеями Ф. Ратцеля, більш об'єктивний характер. Для сучасної політичної географії залишаються актуальними насамперед деякі методологічні підходи Р. Челлена щодо оцінення значення геополітичного положення держав, всебічного аналізу просторових чинників у функціонуванні всіх складових держави (органів влади, населення, господарства). Але загалом організаційно-біологічно-географічні підходи Ратцеля–Челлена до розуміння сутності держави, гіперболізуючи одні чинники й нехтуючи іншими, мають недостатньо підстав щодо об'єктивного пояснення структури та перспектив геополітичного світоустрою. Тому не випадково вони зазнали гострої критики з боку французьких географів (Відаль де ла Блаш, Ж. Ансель), а пізніше й американських (Р. Хартшорн, Г. Вейгерт, Д. Уїлтсі).

Напередодні Першої світової війни Р. Челлен виступав і з практичними геополітичними рекомендаціями. Він достатньо

добре розумів значення різних чинників, зокрема, українського, у розстановці тогочасних політичних сил, неодноразово наголошував на небезпеках використання Росією геокультурної аргументації (панславистської, «панрусистської») у своїх експансіоністських планах. Р. Челлен добре орієнтувався і в багатьох інших етнонаціонально-геополітичних проблемах, виділяючи різні типи невідповідності територіально-політичної та етногеографічної структури тогочасної Європи, коли, наприклад, ареал розселення підневільного народу розділений двома державами, або, коли частина народу живе у своїй національній державі, а друга його значна частина політично дискримінована в інших державах. Водночас у вирішенні подібних проблем він не спирався на національний принцип у державотворенні, залишаючись прихильником великодержавних ідей.

2.3. Геополітична думка Росії до початку XX ст.

У культурно-цивілізаційному та політичному розвитку Росії, власне трансформації Московського царства у Російську імперію, доленосне значення мало утвердження міфу про успадкування Російською державою слави, імперських традицій Візантійської імперії. Оскільки Візантійську імперію розглядали як «другий Рим», то, мовляв, перейнявши спадщину Візантії, яка припинила існування у XV ст., Росія стала «третім Римом». Цей міф, який пізніше став офіційною доктриною Російської імперії, було сформульовано ще у XVI ст. Його автор, псковський монах Феллофей, проголошував «два Рима падоша, а третій стоїт, а четвертому не биваті». Попри повну історичну безпідставність ідеї «третього Риму», її утвердження впродовж XVII–XVIII ст. мало різні наслідки. Наприклад, це сприяло 1) детатаризації Росії, де з часів Золотої Орди вплив татарського етнокультурного компонента був величезним; 2) ширшому

поширенню в Росії європейської культури у візантійському варіанті. Водночас у геополітичному аспекті «доктрина третього Риму» посилила імперсько-експансіоністські амбіції Росії, стала ідеологією її своєрідного месіанізму, особливо у тих регіонах світу, де переважало православне християнство, визначаючи значною мірою і зовнішню політику на Балканах, і постійно актуальні впродовж кількох століть прагнення до здобуття Константинополя. Формуючи великодержавницьку геополітичну свідомість, доктрина «третього Риму» відіграла однозначно негативну роль у внутрішній політиці Росії, утверджуючи особливу нетерпимість не лише до державно-самостійницьких прагнень найбільших народів імперії, насамперед українського, але й щодо їхнього самостійного культурного розвитку.

У 30-х роках XIX ст. ідея «третього Риму» своєрідно поєдналась в Росії з **доктриною панславізму**, тобто з широким культурно-політичним рухом за всеслов'янську солідарність, взаємодтримку, культурну самобутність, який проявився ще раніше, на зламі XVIII–XIX ст., переважно у формі слов'янофільства. У 20-ті роки XIX ст. ідеї слов'янської солідарності трансформувалися в ідеї різних варіантів політичного об'єднання слов'янських народів, яке завдяки чеським громадсько-культурним діячам було названо «панславізмом». У панславістському русі з самого початку вагоме місце займали ідеї боротьби за незалежність тих слов'янських країн, які перебували у підневільному становищі в Османській та, меншою мірою, Австрійській імперіях, що, власне, і зумовило його помітні антитурецькі та антинімецькі настрої. Поширення слов'янофільства супроводжувалося зростанням етнонаціональної самосвідомості слов'янських народів Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, що особливо проявилось у піднесенні національних культур, розвитку літератур. Це стосувалося й українських земель: в Галичині вплив всеслов'янських ідей значною мірою позначився на створенні і діяльності «Руської трійці», на Наддніпрянській

Україні – у створенні «Кирило-Мефодіївського братства». Поряд із зацікавленням історією своїх народів, деякий ефект у слов'янському етнополітичному піднесенні мало формування етногеографічних знань, зокрема, щодо статистики етнонаціональних спільнот, а також створення етнічних карт, особливо етнічної карти П. Шафарика «Слов'янські землі» (1842). Діячі слов'янських рухів різних країн намагалися й організаційно координувати свою діяльність. Зокрема, важливе значення в узгодженні позицій різних груп слов'ян Австрійської імперії мало проведення у 1948 році в Празі Слов'янського конгресу.

Панславізм як широкий рух мав різні аспекти (філософські, культурні, етнографічні, політичні) і був помітно диференційований за геополітичними підходами і геополітичною свідомістю. І якщо більшість слов'янських громадсько-культурних діячів, у т. ч. й українських слов'янофілів (Кирило-Мефодіївське братство) виступала за створення федерації чи конфедерації вільних слов'янських держав, переважно республік, то більшість російських – за об'єднання слов'ян під егідою російського самодержавства у єдину імперію. Російські слов'янофіли до того ж взагалі не визнавали етнокультурну окремішність українського та білоруського народів. Тобто у Росії панславізм фактично трансформувався у *слов'янський панросіянізм*. З цього приводу блискуче висловився чеський культурний і громадсько-політичний діяч **К. Гавлічек-Боровський**: «Росіяни люблять усе російське називати слов'янським, аби пізніше усе слов'янське називати російським». Небезпеки такої культурної експансії бачив і **Т. Г. Шевченко**, який, будучи українським слов'янофілом, прохолодно ставився до російського слов'янофільського руху. У культурній сфері російські слов'янофіли протиставляли себе всьому західноєвропейському, наголошуючи на месіанізмі російської культури і російської православної церкви, підкреслюючи необхідність культурної автаркії. Отже, в контексті ідей панславізму російське самодержавство проводило політику подвійних стандартів: проголо-

шувало підтримку зарубіжних слов'ян і водночас намагалося жорстко придушити всі прояви незалежного культурного і політичного життя слов'ян самої Російської імперії – поляків, українців, білорусів. У другій чверті XIX ст. ідеологію панславізму почали активно включати у офіційну російську ідеологію і реалізовувати у зовнішній політиці. Зокрема, на українських землях Австрійської імперії російські панславистські кола активно підтримували, у т. ч. й фінансово, *москвофільський рух*, який заперечував самобутність українців як окремого народу. Позиція панславистських кіл Росії спричинила значною мірою розчарування в інших слов'янських країнах. Якщо на початку XIX ст. епіцентри цього руху були зосереджені у південно-слов'янських краях, Чехії, то вже наприкінці XIX його впливи тут помітно ослабли.

Доктрини «третього Риму» і панславізму мали засадниче значення і для геополітичної свідомості російського філософа **М. Я. Данилевського** (1822–1888), який, однак, залишив більш помітний слід в еволюції геополітичних ідей завдяки обґрунтуванню іншої концепції – концепції *історико-географічних районів*, розкритої в книзі «Росія і Європа» (1871). Відразу зауважимо, що у формуванні геополітики як наукової аналітики ця концепція має певне конструктивне значення, адже дає підстави до об'єктивного розуміння глобальних територіально-політичних і геокультурних взаємин. М. Я. Данилевський фактично вперше висуває *ідею великих культурно-цивілізаційних районів як цілісних територіальних утворень*. Подібні ідеї пізніше висловили інші філософи і публіцисти (О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Гантінгтон), але принципи М. Я. Данилевського і на сьогодні зберігають певні переваги, адже, на відміну від наступних прихильників культурно-цивілізаційних підходів, які *абсолютизували роль великих імперій та релігій*, він урахував і такий вагомий чинник як етногеографічні спільності й відмінності. Зокрема, на його думку, «...кожен народ або сім'я народів з характерною окремою мовою

або групою мов близьких між собою ... формують самобутній культурно-історичний тип...», але «...для того, щоб цивілізація, властива самобутньому культурно-історичному типу, могла появитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які належать до неї, мали політичну незалежність». Для формування історико-географічних районів важливими є й етнополітичні передумови: «Цивілізації, властиві культурно-історичному типу, лише тоді досягають цілісності, різноманітності і багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, які їх формують, ... користуючись незалежністю, утворюють федерацію або політичну систему держав». Ці концептуальні положення М. Я. Данилевського об'єктивно розкривають й істотні генетичні засади цивілізацій-культур (народ або споріднені народи), й основні передумови (необхідність і наявність політичної незалежності), й рушійні сили розвитку (внутрішня енергія), й оптимальну структуру великих культурно-історичних районів (система національних держав чи етнонаціональна федерація (чи федерації)).

Але, як не парадоксально, практичні рекомендації М. Я. Данилевського щодо перспектив територіально-політичного впорядкування Центрально-Східної Європи якраз суперечили обґрунтованим ним принципам, слугуючи даниною російському великодержавництву. Це стосується й ідей експансії Росії на Балкани, захоплення Константинополя, який мав стати столицею Всеслов'янського союзу. Важливо, що до складу цієї федерації мали входити не лише слов'янські землі (Російська імперія разом з приєднаною Галичиною та Підкарпатською Руссю, Чехо-Мораво-Словацьке королівство, Сербо-Хорвато-Словенське королівство, Болгарське королівство), але, як не дивно, неслов'янські країни (Румунія, Греція, Угорщина) та Константинопольська (Царгородська) округа. Тобто у вирішенні «східного питання» йшлося не про створення самостійних слов'янських держав, що мало б впливати з його концептуальних принципів, а про створення величезної імперії

на противагу Західній Європі, насамперед Німеччині, у якій навіть не передбачалося автономії для польського, українського та білоруського народів. Російський характер цієї імперії мав бути засвідчений й особливим статусом російської мови.

Окреслені російськими панславістами контури Центрально-Східної і Південно-Східної Європи стали стратегічними орієнтирами й офіційної російської зовнішньої політики, аж до Першої світової війни, зумовлюючи наростання протистояння Російської імперії з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією.

2.4. «Географічна вісь історії» Г. Маккіндера

На популярність геополітики, її активне проникнення в середовище політиків та у сферу прийняття політичних рішень, найбільше вплинули ідеї і погляди англійського географа і політика **Г. Маккіндера** (1861–1947), котрий, аналізуючи глобальні історично-географічні відмінності, обґрунтував низку положень щодо особливої ролі різних регіонів Землі у розвитку людського суспільства і передусім у історично-політичних процесах. Основні засади своєї доктрини Г. Маккіндер виклав у доповіді «Географічна вісь історії» (1904). Ця праця відзначається новизною й оригінальністю постановки багатьох питань. Насамперед саме Г. Маккіндер *вперше наголосив на переході людства в нову еру – еру глобальної територіально-політичної цілісності і взаємозалежності*. А осмислення нової якості територіально-політичного світоустрою потребує, на його думку, широких синтетичних узагальнень. Звідси – прагнення виділити універсальні регіони світу, що відрізняються своєю особливою долею та значенням в історії людства. Така постановка питання *поза конкретно-історичним та етнокультурним контекстом* і з урахуванням лише деяких чинників (військово-

технічного, транспортного (через зіставлення морського і наземного транспорту) була приречена стати малопродуктивною спробою.

Методологічною підвалиною доктрини Г. Маккіндера, як уже зазначалося, є положення про протистояння т. зв. цивілізацій суходолу та морських цивілізацій. Ця проблема генетично виходила ще від відомого німецького географа К. Ріттера. Але, якщо у К. Ріттера планетарний дуалізм має телеологічний характер, то Г. Маккіндер розглядає це питання з історично-політичних інтересів окремих держав і регіонів. І тут уже можна простежити певні впливи А. Мехена і Ф. Ратцеля.

Згідно з поглядами Г. Маккіндера, особливо велика роль у долі світу належить *серцевині суходолу* (пізніше названа «хартлендом»), в основі якої знаходяться внутрішні райони Євразії. «Хартленд» оточує *внутрішній пояс узбережжя* (Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія, Китай) та *зовнішній півмісяць* (Британія, Канада, Сполучені Штати Америки, Південна Африка, Австралія і Японія). Схема поділу має досить приблизний характер (зокрема, поза увагою автора залишилась уся Латинська Америка).

Конкретного розмежування окремих частин світу Г. Маккіндер не здійснював, а під впливом політичних подій, особливо Першої і Другої світових воєн, вносив значні корективи й у саму модель поділу. Штучним є, зокрема, і відокремлення від основного європейського масиву Великобританії, культурні цінності й основні політичні інтереси якої, попри острівне положення, в усі часи були пов'язані насамперед з Європою.

Узагальнюючи окремі історичні приклади, передусім хроніку безупинних вторгнень у Західну Європу кочових народів з континентальної Азії, Г. Маккіндер наголошує на постійному антагонізмі континентальних цивілізацій та цивілізацій, що сформувалися на морській торгівлі, морській могутності. Цей антагонізм, на його думку, має незмінний характер і виявляється незалежно від того, які саме народи і держави сформувалися

у цих частинах світу, цим самим засвідчуючи наявність своєрідного *фаталізму у міжконтинентальних і внутрішньоконтинентальних взаєминах*.

Конкретні висновки Г. Маккіндера щодо геополітичних взаємин ґрунтуються на тому, що ядром розміщення людства є т. зв. Світовий острів, який включає два континенти – Євразію та Африку, оточені Світовим океаном. А центром обертання історії Світового острова є саме хартленд. Звідси, виступаючи з європоцентричних позицій та інтересів морських держав, Г. Маккіндер і визначає основні постулати у геополітиці сили, які згодом набули особливої популярності в середовищі політиків:

- хто керує Східною Європою, той керує хартлендом;
- хто керує хартлендом, той керує Світовим островом;
- хто керує Світовим островом, той керує світом.

З огляду на авторитет Г. Маккіндера в середовищі політиків, його геополітичні положення мали не лише світоглядне значення. В світлі таких принципів зрозумілішими, зокрема, виглядають деякі практичні кроки британської політики, що під впливом ідей Г. Маккіндера, усіляко намагалася не допустити політичного зближення Німеччини та Росії, а на початку ХХ ст. була спрямована в Афганістан і Середню Азію, контроль за якими давав би змогу послабити позиції «хартленду».

Зазначені засадничі положення доктрини Г. Маккіндера справили і продовжують справляти сильний вплив на світове глобальне політичне мислення і навіть на політичну практику. Геополітичне протиставлення «телурократії» (цивілізацій суходолу) і «таласократії» (цивілізацій, які сформувалися на морській могутності) стало парадигмою багатьох досліджень, незважаючи навіть на те, що у значно модифікованій моделі 1943 року сам Г. Маккіндер, урахувавши географічний розподіл політичних сил у роки Другої світової війни, від ідей такого глобального протистояння відмовився.

Регіонально-географічні відмінності в межах континентів і справді мають у більшості випадків об'єктивні передумо-

ви і доволі стійкий характер. Через відмінності традиційного природокористування рівень компліментарності населення різних частин континенту є невисоким. Однак цей момент не слід гіперболізувати і робити висновки про *іманентний антагонізм*. Традиційне природокористування, доіндустріальне господарство узбереж та континентальних районів Євразії справді істотно відрізнялися: на узбережжях завжди помітною була роль торгівлі, у внутрішніх районах – кочового тваринництва, накладаючи особливий відбиток на матеріальну і духовну культуру загалом. А після епохи великих географічних відкриттів (за словами Г. Маккіндера – в Колумбову епоху) соціально-економічний уклад та геополітичні орієнтації деяких західно-європейських держав (Іспанії, Португалії, Голландії, Великобританії) зазнали якісних змін. Але знову ж таки немає підстав вважати, що ці держави в загальноєвропейському контексті утворили окрему й особливу категорію. Водночас суспільствам внутрішніх районів кочове тваринництво давало змогу створити сильне військо, кінноту, що впродовж багатьох століть була загрозою для землеробських суспільств та основою кількох хвиль вторгнень з внутрішніх районів Азії на європейський субконтинент (і велике переселення народів, і монголо-татарське вторгнення та ін.). Зони євразійського степу та напівпустель, що суцільними смугами тягнулись із сходу на захід, стали великим провідником у міжкультурних і міжетнічних контактах. Але, безперечно, великим перебільшенням є твердження Г. Маккіндера, що «...завдяки протидії тиску зовнішніх варварів Європа зуміла створити свою цивілізацію», а європейська історія – це результат боротьби проти азійських вторгнень. Як відомо, зовнішній вплив, у т. ч. і загроза – це лише один із чинників, оцінити вплив якого необхідно здійснювати в контексті з внутрішніми чинниками самоорганізування, і саме їхня взаємодія визначає напрями суспільного розвитку.

Отже, окремі історичні моменти Г. Маккіндер абсолютизував і екстраполював на всі часи та усю сукупність геополі-

тичних взаємин. І тому т. зв. серцевинний регіон Євразії, хартленд, як джерело небезпеки для західноєвропейської цивілізації набув навіть містичного характеру. Тут позначились і особливості стратегічного розміщення цього регіону, передусім його невразливість з боку моря, адже з півдня він обмежується гірськими системами Паміру, Тянь-Шаню, Гімалаїв, Гіндукушу, з півночі – холодним Північним Льодовитим океаном.

З міркувань Г. Маккіндера все ж не зрозуміло, чому в хартленд трансформувалась і європейська Росія, переважно землеробська християнська країна, яка також тривалий час зазнавала тиску кочового світу і раптом несподівано сама стала втіленням континентальної Азії. В культурно-цивілізаційному аспекті розвиток Росії з самого початку був різною мірою пов'язаний з християнською культурою Середземномор'я, а азійські впливи хоча і відобразилися в етногенезі росіян, особливо в асимільованих у минулому тюркомовних групах, все ж вирішального культурного значення не мали. Демогеографічне ядро етнічної території росіян завжди було зміщене в бік Європи. Причому і торгівля, і морські комунікації також відіграли не останню роль в історії Росії. Водночас у широких межах хартленду в різні історичні часи розвивалися й інші держави-суспільства осілих землеробів, що свідчить проти такого однобічного трактування.

Викликає сумніви в аргументації Г. Маккіндера і той факт, що т. зв. *хартленд* (у максимальному обсязі) – *це в етнокультурному відношенні* (а значення етнокультурних чинників, починаючи з кінця XVIII ст., весь час зростало) *вкрай неоднорідний ареал, який, включаючи різномірні етнічні, релігійно-конфесійні групи, що перебували на різних щаблях історичного розвитку, загалом не може становити етнокультурної цілісності. А тому ніколи і не усвідомлювався мешканцями регіону як окрема ідентичність*. Розуміючи це, пізніші прихильники моделі Г. Маккіндера почали ототожнювати хартленд з Росією, власне Російською імперією, яку, незважаючи на історико-культурну

неоднорідність, у широких колах тривалий час розглядали як єдину політичну одиницю.

В економіко- і демографічному аспекті ядро хартленду становили малозаселені території з низьким рівнем економічної освоєності, що аж ніяк не дає підстав говорити про його великий силовий потенціал і реальну небезпеку на той час (початок XX ст.) для великих західноєвропейських держав. Стратегічну невразливість хартленду з боку західноєвропейських силових центрів можна розглядати лише з позицій початку XX ст., зокрема, під кутом зору військового значення морського флоту. Але морський флот – це лише один із різновидів транспортних комунікацій, а у військовому відношенні – один з видів озброєнь. З розвитком комунікацій значення т. зв. морської сили в певних умовах може істотно зменшуватися, що засвідчила гонка ракетно-ядерних та космічних озброєнь.

Як проникливий географ, Г. Маккіндер вперше зауважив значення розвитку транспорту для зміни глобальних тенденцій, однак звузив цю широку проблему до оцінення перспектив цивілізацій суходолу і моря. Водночас розвиток різних видів комунікацій не стільки створює переваги для різних частин Землі (так, на думку Г. Маккіндера, розвиток залізничного транспорту зміцнив позиції континентальних держав), як посилює взаємопов'язаність, сприяє певній соціально-економічній уніфікації різних регіонів. Причому різні види транспорту, починаючи з XIX ст., ставали все більше і більше пов'язаними, формуючи єдині транспортні системи.

Більше підстав бути географічною віссю історії має т. зв. «внутрішній півмісяць», адже саме тут сформувалися найдавніші цивілізації і саме звідси постійно надходили поштовхи культурного і соціально-економічного розвитку і в північному, і в східному, і в західному напрямках. І саме тут зосереджено понад дві третини населення Землі, що аж ніяк не дає підстав виділяти його лише як буферну зону. Водночас ця велика поздовжня смуга є конгломератом кількох культур (сам Г. Маккіндер

виділяє чотири – на основі найбільших релігій: християнства, ісламу, брахманізму, буддизму) і не творить цілісного району, а в історично-географічному аспекті є мало пов’язаною.

Розвиток активних політичних, соціально-економічних і демогеографічних процесів саме в районах «внутрішнього півмісяця» зумовив освоєння земель Нового Світу, у т. ч. і тих, що склали, на думку Г. Маккіндера, основу т. зв. зовнішнього кільця – Канади, Сполучених Штатів Америки, Австралії. Окрім країн переселенського типу, до зовнішнього півмісяця Г. Маккіндер відніс і дві давньоосвоєні країни – Британію та Японію. Навіть побіжний погляд свідчить про величезну неоднорідність цієї категорії держав, які належать до різних історико-культурних типів. З іншого боку, як уже зазначалося, хоча острівне розміщення Великобританії і вплинуло істотно на її історичну долю, все ж виокремлювати її із загальноєвропейського контексту вагомих підстав немає. Не зовсім переконливим є і такий критерій ідентифікації держав зовнішнього півмісяця, як їхня військово-стратегічна недосяжність для держав суходолу, яка також має умовний характер.

З огляду на те, що історичні приклади зіграли чи не основну роль у обґрунтуванні такої моделі поділу світу, доцільно розглянути, наскільки вона підтверджується практикою міжнародних відносин останніх століть. У цьому аспекті виявити якийсь зв’язок між вектором геополітичних відносин і т. зв. планетарним дуалізмом упродовж XVIII–XIX ст. вкрай складно. Оскільки домінантою міжнародних відносин того часу була територіальна експансія, боротьба за розширення сфер впливу, то найбільші суперечності виникали переважно між сусідніми державами, причому незалежно від їхнього розміщення і «типу за Г. Маккіндером». Наприклад, «морська» Великобританія для послаблення впливу своїх найближчих конкурентів, Франції і Німеччини, найчастіше вступала в політичні союзи саме з «континентальною» Росією. Це засвідчив розподіл політичних сил у часи Першої і Другої світових воєн.

В основі тогочасного формування різних блоків і воєнного протистояння лежали різні мотиви (ідеологічні, територіальні, національні та ін.), але неможливо виявити тут якийсь *планетарний антагонізм суходолу і моря чи континентальний патріотизм*.

Унаслідок таких тенденцій розгортання політичних подій, як уже зазначалося, Г. Маккіндер в одній із статей у 1943 році відмовився від ідей неминучого протистояння континентальних і морських держав. *І лише після Другої світової війни сформувалася біполярна система розподілу антагоністичних політичних сил (Радянський Союз і сателіти – США і союзники), яка деякою мірою нагадувала першу модель Г. Маккіндера, що власне і надало його схемі харизматичного характеру*. Водночас об'єктивний і всебічний аналіз основних тенденцій міжнародних відносин все ж засвідчує, що такий збіг – *це не фатальний наслідок планетарного дуалізму, а результат дії об'єктивних і суб'єктивних чинників*. Це, по-перше, і трансформація приреченої на розпад Російської імперії в нову модернізовану імперську структуру – Радянський Союз, що і призупинило на тривалий час її закономірну дезінтеграцію і навіть багатократно посилило силовий потенціал та експансіоністські наміри (під лозунгами світової революції, пролетарського інтернаціоналізму тощо). По-друге, це і формування в трансформованій Російській імперії – Радянському Союзі – агресивної тоталітарної ідеології, яка жорстко протистояла всім іншим усталеним нормам і поглядам, що поступово вело до консолідації антикомуністичних, антитоталітарних сил і формування двох ідеологічних полів. З того часу *саме ідеологія поступово стає одним з основних чинників політичного протистояння і міжнародних відносин*. І, по-третє, на фоні *незакономірного послаблення позицій європейських держав після двох світових воєн* роль основного захисника демократичних цінностей і демократичного світу стали виконувати США, могутність яких зросла не лише завдяки об'єктивним передумовам (розміри,

природоресурсний потенціал, прискорений демографічний розвиток, переваги політичної та економічної систем), але й деяким суб'єктивним чинникам, зокрема, концентрації капіталів, людських ресурсів та загалом незначних втрат і великих здобутків у воєнні часи.

В роки Першої світової війни й національних революцій у Російській імперії Г. Маккіндер, виконуючи різні дипломатичні доручення британського уряду, намагався й практично реалізувати свої геополітичні постулати, зокрема, щодо контролю над Східною Європою, помічаючи реальні загрози для Європи з боку російського більшовицького режиму. З цією метою він намагався створити на кордоні з більшовицькою Росією пояс буферних держав, залежних від Антанти, допускаючи і створення незалежної України, хоча й непослідовно, зважаючи на негативну реакцію «білогвардійських» генералів та нерозуміння цієї проблеми з боку впливових британських політиків.

2.5. Геополітичні проекти перебудови Європи напередодні і під час Першої світової війни

Напередодні й у ході Першої світової війни, з огляду на активізацію національно-визвольних рухів та амбіції великих держав і блоків, геополітичні проблеми проявились найбільш рельєфно. Українське питання також опинилося в епіцентрі геополітичного протистояння, адже Росія не приховувала своїх претензій на Галичину, розраховуючи водночас розправитися і з українським самостійницьким рухом у цьому регіоні. За словами українського етнополітолога **О. Бочковського**, «...дипломатія обох ворожих таборів прилюдно почала визнавати право поневолених народів на самовизначення», що не могло не вплинути на європейську геополітичну свідомість. Зростала міжнародно-політична активність самих недержавних

народів, які навіть намагалися створити низку координаційних представницьких органів для забезпечення своїх прав. Але все ж висвітлення офіційною ідеологією політичних проблем народів Європи мало тенденційний характер: держави Антанти акцентували увагу на штучному характері Австро-Угорщини, але не хотіли бачити аналогічних проблем у Російській імперії, водночас Німеччина та Австро-Угорщина наголошували на правах ірландців та російських народів, ухиляючись від розв'язання своїх проблем. Такі дві тенденції позначилися як на поточній політичній публіцистиці, так і в більш обґрунтованих та розгорнутих доктринах щодо перспектив територіально-політичної реорганізації Європи, включаючи і питання нового міждержавного розмежування.

Попри велику кількість вузькозаангажованих ідей, окремі геополітичні проекти мали більш виважений характер, у них намагались враховувати інтереси різних політичних суб'єктів, але вони так і не були зреалізовані за результатами Першої світової війни. Це стосується геополітичного проекту «Нової Європи», що його пропагували в однойменному тижневику напередодні Першої світової війни британський вчений **Г. Сетон-Вотсон** та його однодумці, зокрема, чеський вчений і громадсько-політичний діяч **Т. Масарик** (1850–1937) – майбутній президент Чехословаччини. Ідеї Г. Сетон-Вотсона виділялися визнанням державоформуючого значення етнонаціонального чинника, що не було характерним для геополітиків тодішніх великих держав (сам автор був шотландського походження), у т. ч. і й Британської імперії, яка сама мала низку невирішених етнополітичних проблем. Майбутнє Центрально-Східної Європи Г. Сетон-Вотсон бачив у докорінній її перебудові за національно-державним принципом, насамперед шляхом ліквідації Австро-Угорської імперії, політичного звільнення європейської частини Османської імперії, створення Польської та Чеської держав, а також шляхом об'єднання зі своїми національними державами грецьких, італійських, румунських та

югославських ареалів. Постійно наголошуючи на територіально-політичній безпідставності деяких етномозаїчних імперій, насамперед Австро-Угорської, він водночас вважав можливою реорганізацію Росії у етнонаціональну федерацію, що відображало деякі тогочасні кон'юнктурні інтереси британської політики. Разом з тим, Г. Сетон-Вотсон завжди розумів важливість державно-політичного самовизначення українського народу.

Деякі оригінальні ідеї було закладено і в проект територіально-політичної реорганізації Центрально-Східної Європи під загальною назвою «Середня Європа», що його пропагувала група німецьких інтелектуалів, лідером яких був **Ф. Науманн** (1860–1919), напередодні й у ході Першої світової війни. Ці ідеї не мали відвертого експансіоністського спрямування і ґрунтувалися на аналізі деяких об'єктивних передумов, а саме: Середня Європа (сучасна Центральна і Центрально-Східна Європа) з соціально-економічного погляду – це значною мірою однорідний і цілісний регіон, геополітичну єдність і спільні інтереси якого стимулює соціокультурна та економічна подібність («господарський темперамент»), а також географічне положення (затиснутість між Росією та Західною Європою), а тому усі народи регіону (у т. ч. і українці), політично самовизначившись, мають утворити союз (конфедерацію) для захисту своїх інтересів. Тобто «...що російським не хоче або не може бути, мусить стати середньоевропейським». Незважаючи на запевнення у недопущенні гегемонії якоїсь держави, з огляду на *асиметричність проєктованого союзу*, залишалася небезпека домінування в об'єднанні німецьких держав. Через це, а також ураховуючи певну невизначеність Ф. Науманна щодо національно-державного принципу, тогочасний визначний український політико-географ С. Рудницький з недовірою поставився до проєкту «Середня Європа», наголошуючи на необхідності повної незалежності України і не включаючи Німеччину до пропонованого ним Балто-Чорноморського територіально-політичного об'єднання (альянсу). В середовищі руху «Середня

Європа» особливо послідовно відстоював українські політичні інтереси на міжнародній арені політичний публіцист **П. Рорбах** (1869–1956), зберігаючи прихильність до України і в наступні історичні періоди. Інший учасник руху, відомий соціолог **М. Вебер** (1864–1920), також наголошував на соціально-культурній відрубності України від Росії, принциповому несприйнятті українського політичного самовизначення навіть з боку «найпослідовніших російських демократів».

У результаті невизначеності принципів територіально-політичного устрою Європи за результатами Першої світової війни її повоєнна політична карта стала суперечливою комбінацією інтересів держав-переможців, великодержавницьких прагнень та етнонаціональних засад (все-таки було створено кілька національних держав). Керівники таких провідних держав Антанти, як Британія та Франція, здебільшого виступали з вузькопрагматичних позицій, розгубившись перед більшовицькою Росією та побоюючись відновлення сильної Німеччини. І лише президент США **В. Вільсон** виступив з новою програмою становлення міжнародно-політичного життя, яка була і проявом нового геополітичного мислення. Ця програма, названа «14 пунктів В. Вільсона», передбачала, зокрема, і право на політичне самовизначення народів, які мають волю до державності та можливості її реалізувати. Ставилося також і питання про узгодження державних кордонів відповідно до розселення народів. З цією метою у США була проведена велика робота щодо картографування етногеографічних співвідношень у тодішній Європі, яка була здійснена під керівництвом американського географа **І. Боумена** (1878–1950). Оптимізації міжнародних відносин мав слугувати пропонований В. Вільсоном принцип відкритої дипломатії. Однак вплив В. Вільсона на тодішні європейські справи був обмеженим, а тому його ідеалістичні підходи нормалізації міжнародних відносин у післявоєнний період не знайшли широкої підтримки. В таких умовах етногеографічні реалії часто не мали вирішального

значення при утворенні нових незалежних держав, унаслідок чого деякі з них (міжвоєнні Польща, Румунія та деякі ін.), включаючи, окрім національної території державоформуючої нації, великі ареали інших корінних народів і проводячи щодо них дискримінаційну політику, трансформувалися в *міні-імперії*. Не дивно, що в таких новопосталих політичних режимах з великодержавними амбіціями популярними стали різні експансіоністські геополітичні проекти, які передбачали істотне територіальне розширення шляхом виходу за межі ареалу розселення державоформуючої нації. Так, у середовищі польської еліти на початку XX ст. домінувала концепція «від моря до моря», якою передбачалося насильницьке приєднання до польської держави іноетнічних земель від Балтійського до Чорного морів, у т. ч. і українських. Інші польські політики підтримували ідею «інкорпорувати стільки східних земель, скільки можна проковтнути» (Р. Дмовський).

У післявоєнні 1920-ті роки, зважаючи на посилення загроз з боку більшовицької Росії і зростання потенціалу США, новий поштовх у Європі одержали ідеї консолідації європейських держав аж до створення тісного економічного і політичного союзу. Зокрема, такі ідеї знайшли відображення у книзі австрійського публіциста Р. Куденгофа-Калегрі «Пан-Європа» (1925). Певним чином ідеї «Пан-Європи» знайшли практично-політичне втілення, але вже після Другої світової війни.

2.6. Нові пріоритети російського та німецького геополітичного мислення міжвоєнного періоду

У міжвоєнний період разом з утвердженням в Росії більшовицького, в Італії – фашистського, а у Німеччині – нацистського режимів змінилася не лише розстановка політичних сил у Європі, але й з'явилися нові пріоритети у геополітичному мисленні, особливо це стосується німецької та російської шкіл.

Ліквідація Російської імперії спочатку зумовила велику розгубленість прихильників російського великодержавництва. Але політичний курс більшовицького режиму на відновлення попередніх імперських позицій і створення плацдармів для нових анексій викликав до них своєрідну повагу навіть в опозиційних емігрантських («білоемігрантських») колах, які залишалися прихильниками ідеології великодержавництва, виявляючи велику зацікавленість до проблем майбутнього територіально-політичного устрою Росії та світу. Отже, нові територіально-політичні зміни стимулювали й появу нових геополітичних підходів. На трансформацію геополітичного мислення російських інтелектуалів не могли не вплинути резонансні на той час погляди Г. Маккіндера щодо «месіанської» ролі різних частин світу у долі людства. Російським «білоемігрантам» імпонувала особлива (осьова) роль «хартленду» в долі світу, в основі якого, за Г. Маккіндером, була Росія. Ці та багато інших чинників і зумовили появу в емігрантському середовищі, яке зосередило значний інтелектуальний потенціал, нової російської доктрини – **євразійства**, розроблений в 20-х роках ХХ ст. Одним з джерел євразійства були також погляди М. Я. Данилевського про принципові культурні відмінності Росії та Європи. У всебічному розгортанні євразійської доктрини та обґрунтуванні «особливої місії» Росії брали участь й історики, і філологи, і релігійні діячі, зокрема, Н. Трубецької, В. Льїн, Л. Карсавін, Г. Флоровський, а його геополітичні основи обґрунтував географ **П. Савицький** (1895–1968).

Основу доктрини євразійства становить низка дуже суперечливих положень. На думку євразійців, Росія займає центральне, серединне, положення на материкі Євразія, щодо якого і Європа, і Південна, і Східна та Південно-Східна Азія є периферією. За усіма і природно-географічними, і духовними параметрами Росія є і не Європою, і не Азією, а особливим геокультурним синтезом, окремою як природною, так і геополітичною одиницею, цілісним природно-культурно-політич-

ним ландшафтом. Причому, оскільки якраз з Азією пов'язує її більшість історичних і культурно-ментальних зв'язків (Росія – наступниця імперій Чингізхана і Тимура), то ідеологічно, і політично вона протистоїть саме Європі. І саме Європа становить основну загрозу самотності та інтересам Росії.

З огляду на історію та географічне розміщення, Росія втілює особливий шлях, а російський народ в етнокультурному аспекті є особливим «суперетносом», що поєднує слов'янські та тюркські етнічні компоненти¹. Усе це і дає росіянам особливе право творити не національну державу, а велику континентальну імперію, представляти і поєднувати різні етнокультурні орієнтації. Тобто і захищати та інтегрувати слов'ян під крилом імперії, бо самі слов'яни, й об'єднувати тюркські народи (бо є і помітні тюрксько-татарські впливи), і внаслідок такої «полівалентності» – здійснювати необмежене територіальне розширення держави на євразійському континенті. Отже, *саме в обґрунтуванні особливого становища і місії російського народу, особливого варіанта континентальної імперії та її права на дальшу експансію в західному, південному та східному напрямках, і полягає основна ідея євразійської доктрини.*

Внутрішньо суперечливий і надуманий характер засадничих принципів євразійства спростовують як етногеографічні реалії, так і дальший розвиток політичних процесів. Насамперед в усіх аспектах, і навіть з урахуванням високого ступеня асиміляції та акультурації неросійських народів, *населення Російської імперії – СРСР – ніколи не лише не становило ні етнокультурної, ні етнополітичної цілісності, але й відзначало-*

¹ Як не парадоксально, на цьому часто наголошували і наголошують неприхильно налаштовані до Росії західні геополітики та представники інших європейських народів колишнього СРСР, мовляв, «титультний народ, росіяни, – азіати, і що спільного у нас з ними може бути?» Водночас об'єктивні факти засвідчують, що і для позитивно-провокаційного «євразійського» бачення, і для в негативно-критичних висновків немає об'єктивних підстав

ся в багатьох відношеннях помітною культурно-ментальною різновекторністю, відчуженістю, а до деякої міри і певною несумісністю. На відміну від Америки чи Австралії, історичний досвід засвідчує ілюзорність, практичну неможливість проєктів творення уніфікованих територіальних політичних спільнот з поліетнічного населення в давньоосвоєних районах (Європа, більша частина Азії) з домінуванням автохтонного населення і його високим ступенем етнонаціональної свідомості (як це було з т. зв. єдиним радянським народом). За перших же сприятливих умов численні етнонаціональні спільноти Російської імперії, у т. ч. малі і сильно асимільовані, зразу ж ставили питання про політичне самовизначення й культурну відрубність, причому як європейські, так і азійські. В умовах культурної і політичної нерівноправності народів про якийсь привабливий образ імперії не могло бути й мови. Її єдність ґрунтувалася переважно лише на насильницькій політиці.

Великим перебільшенням є і твердження про начебто синтетичний євразійський характер російської ментальності. Насправді за усіма об'єктивними даними, росіяни – один із східноєвропейських народів, далекий від чисто азійських архетипів і ментальних стереотипів, в основі культури якого – переважно європейська культура, що сформувалася головню на основі візантійської традиції і ввібрала лише окремі елементи мислення сусідніх азійських народів. Російський народ фактично ніколи не розвивався цілком ізольовано від решти Європи, а різною мірою в контексті європейських процесів, вносячи помітний вклад у загальноєвропейську культуру, особливо літературу.

Для обґрунтування іманентного імперського характеру Росії та російського народу, їхньої відрубності від європейської культури, євразійці наголошували також і на сповідуванні Росією цілком інших, ніж у Європі, систем цінностей. Мовляв, якщо у Європі домінує індивідуалізм, приватна власність на землю, лібералізм, то в Росії – колективізм і соборність, повага до авторитету, релігійна заглибленість. Такі особливі культурно-мен-

тальні риси Росії і російського народу П. Савицький означив поняттям «ідеократія». Принцип «ідеократії» – це верховенство ідеального, духовного, релігійного й антитеза західному прагматизму, матеріалізму, олігархії. В цьому контексті зазначимо, що попри наявність деяких об'єктивних відмінностей у системі цінностей між західноєвропейськими і східноєвропейськими народами, такі висновки є щонайменше перебільшенням. Це стосується, зокрема, тверджень про особливу, більшу, ніж у сусідніх народів, заглибленість росіян у релігійну традицію, зважаючи хоча б на те, як Росія відносно легко сприйняла універсалістську комуністичну ідеологію, перетворившись упродовж лише двох десятиріччів у майже цілком атеїстичну країну. Для порівняння зауважимо, що встановлення та тривале існування (понад сорок років) у центрально-східних європейських державах комуністичного режиму так і не призвело до відмови їхніх громадян від християнських традицій.

Отже, система цінностей російського народу, хоча і дещо відмінна від народів, що сформувалися, наприклад, на основі протестантської етики, є проте близькою для інших східноєвропейських народів. Причому в межах самої Західної Європи культурно-ментальні відмінності помітно диференційовані за етногеографічними та конфесійно-географічними особливостями (поширенням протестантизму та католицизму). А щодо поширення та утвердження авторитарних і тоталітарних ідеологій, то воно притаманно не лише Азії чи Східній Європі: в різні часи за певних обставин її знала і сприймала також і Західна та Центральна Європа. Так само перебільшенням є протиставлення інших культурно-ментальних відмінностей Західної і Східної Європи.

Потребує роз'яснення і популярна в середовищі євразійців теза про начебто абсолютну незакоріненість росіян в ареал свого розселення, а, значить, про їхній іманентний великодержавницький чи імперський характер, з огляду на те, що російська етнічна територія не мала природних кордонів. Тут слід відзначити,

що прагнення до освоєння незаселених земель – характерне і поширене явище, особливо серед народів, які проживають *на межі із малозаселеним світом*. Ці процеси розселення супроводжуються розширенням етнічних територій, які часто виходять і за природні бар'єри. Але це ще не свідчить про якісь особливі, «запрограмовані» імперські прагнення, адже великодержавництво, імперіалізм – це насамперед ідеологія політичних еліт і вже в другу чергу, в умовах тривалого культивування, стає національною рисою. *Усвідомлення елітою безперспективності імперських зазіхань поступово, хоча і з деякою інерцією, веде до змін у системі політичних цінностей усієї нації. А тому не стільки російський народ не має природних кордонів, як російська урядова політика і геополітика не хотіла бачити меж російської етнічної території.*

Ще одна важлива особливість геополітичних орієнтацій євразійства – дещо незвична, як для «білоемігрантів», лояльність до СРСР, яка впливала із вдячності більшовикам за збереження, зміцнення і навіть розширення «євразійської імперії». І це при тому, що більшовицький режим завдав великого лиха самій національній російській культурі та російській етнічності загалом.

Геополітична ідеологія євразійства, починаючи від 1920-х років, поступово стає домінуючою в російській емігрантській політичній думці, відтісняючи навіть ідеологію панславізму (використовуючи окремі її елементи). Хоча безпосереднього практичного впливу на політику СРСР євразійство не могло мати через певну несумісність з комуністичною ідеологією, все ж можна припускати, що євразійська доктрина опосередковано вплинула на еволюцію більшовицького режиму в Росії, який з початку 30-х років минулого століття почав відкрито вживати паралельно з риторикою комуністичного універсалізму й елементи ідеології російського великодержавництва і навіть шовінізму.

З німецькоцентричних позицій та інтересів окремі положення концепції Г. Маккіндера використав німецький геополі-

тик **К. Гаусгофер** (1869–1946) для обґрунтування домінування нацистської Німеччини в Європі і світі. Геополітика К. Гаусгофера стала складовою нацистської ідеології, відзначаючись відвертою агресивністю та цинічним ігноруванням інтересів багатьох народів і країн. Незважаючи на велику кількість публікацій (понад 400), оригінальних ідей та методологічних підходів у К. Гаусгофера не так вже й багато, та ще й догоджаючи політичній кон'юктурі він часто змінював свої погляди.

К. Гаусгофер насамперед є одним з розробників ідеї меридіонального панрегіоналізму. Оскільки перспективи широтного розширення великих держав, на його думку, стали обмеженими, то вони ввійшли у фазу меридіональної експансії. Тут К. Гаусгофер використав доктрину панамериканізму Дж. Монро. Починаючи з 30-х років XX ст., Японія також активно і цілеспрямовано здійснювала на практиці територіальну експансію у південно-західному напрямі і стала гегемоном у регіоні східноазійського тихоокеанського узбережжя. Узагальнюючи такі тенденції, К. Гаусгофер поділив (згідно з одним з варіантів) політичну карту світу на великі субмеридіональні зони – панрегіони (пан-Америка, Євро-Африка, пан-Росія (від Дніпра і лише до Уралу та частини Західного Сибіру), пан-Японія (Східна Азія), виділивши в кожному пан-регіоні «серцевинні» держави-гегемони та політичну периферію. У політичному просторі панЄвропи, до якого, крім власне Західної, Центральної і Східної Європи (до Дніпра), була віднесена й Африка, на думку К. Гаусгофера, такою державою є Німеччина. Панрегіони К. Гаусгофер розглядав не лише як сфери беззастережного силового домінування держави-гегемона, але і як прообраз нового імперського утворення. Росія, згідно з такою схемою, одержувала підтримку в планах виходу до Індійського океану. Слід зауважити, що ідеї К. Гаусгофера щодо меридіонального геополітичного розподілу Азії й Азійсько-Тихоокеанського регіону запозичили японські геостратеги, реалізуючи їх у практичній експансіоністській політиці напередодні та під час Другої світової війни.

Спираючись на положення Ф. Ратцеля та Р. Челлена про роль «життєвого простору», К. Гаусгофер з 1930-х років уже розвивав ідею континентальної євразійської наддержави, основою якої мала стати вісь Берлін – Москва – Токіо. Цей континентальний блок він розглядав насамперед як протипагу США та їхнім союзникам.

Формування великого євразійського політичного об'єднання, очолюваного Німеччиною, відповідало реваншистським амбіціям нацистського керівництва, але з самого початку було ілюзорним, з огляду на: а) антагонізм тоталітарних ідеологій, які, щоправда, іноді могли мати і точки дотику; б) культурно-історичне відчуження; в) і що найбільш суттєво – великодержавницькі імперські наміри, що не допускали поділу сфер впливу, особливо у Європі. В умовах ідеологічної і політичної боротьби за світове домінування, що загострилася напередодні Другої світової війни, не було жодних підстав для якоїсь консолідації (континентального патріотизму) такого вкрай неоднорідного континенту. Як, до речі, і в інші періоди історії та сучасні часи. Відходом від схеми Г. Маккіндера стало віднесення до континентальних держав Японії, яка, в принципі, є континентальною щодо Азії менше, ніж Великобританія щодо Європи.

З огляду на зміну орієнтирів нацистського керівництва, в пізніші часи ця інтеграція мала б здійснюватись по осі Берлін – Рим – Токіо. Частковим відображенням ідей К. Гаусгофера було укладання т. зв. Антикомінтернівського пакту (1936 року, союзу Німеччини і Японії, до яких пізніше приєдналася Італія, Угорщина, Іспанія, маріонеткова Манчжоу-Го), Берлінського пакту (1940 року, військово-політичного союзу Німеччини, Італії, Японії) і, до певної міри, – пакту Молотова – Ріббентропа (1939).

Ще однією рисою геополітичного мислення К. Гаусгофера було захоплення давньогерманською міфологією, яку нацистська ідеологія намагалася активно використати у своїх небезпеч-

них планах творення «раси надлюдей». Особливе зацікавлення К. Гаусгофера й нацистського керівництва, як, зрештою, є й інших тогочасних політичних режимів, викликали внутрішні райони Євразії (Алтай, Кавказ, Памір, Гобі, Тибет), де нацисти намагалися знайти і праарійські сліди, і особливі надлюдські знання, які стали б ключем для здійснення світового панування та небезпечних расистських задумів. У цьому контексті розробляли не лише деструктивні ідеологічні проекти, але й формували плани воєнної експансії в ці регіони.

Отже, завдяки популярності ідей К. Гаусгофера в нацистській Німеччині найбільш виражено простежується злиття геополітики як агресивної експансіоністської ідеології та практики зовнішньополітичної діяльності держави. І хоча роль К. Гаусгофера у формуванні геостратегії нацистської Німеччини не слід перебільшувати, особливо напередодні Другої світової війни, все ж саме його діяльність призвела до дискредитації геополітики загалом, особливо німецької геополітики.

2.7. Американські геополітичні та політико-географічні підходи середини XX ст.

Унаслідок територіально-політичних трансформацій першої половини XX ст. (зміцнення позицій США та активізація їхньої міжнародної політики, утворення і посилення СРСР) закономірно зростає увага до геополітики в середовищі й американських політиків та науковців, все більше і більше набуваючи характеру конкретних практичних проектів. Це наочно виявилось у геополітичних поглядах американського геополітика **Н. Спайкмена** (1893–1944). Погоджуючись загалом із зонуванням світу за Г. Маккіндером, основними полюсами територіально-політичних відносин Н. Спайкмен визначає зов-

нішні острови та континенти, ядром яких є США й атлантичне співтовариство, та хартленд, володарем якого на той час виступав СРСР. Не наділяючи хартленд особливим містичним призначенням, для інтересів безпеки США, на думку Н. Спайкмена, стратегічне значення має насамперед контроль над окраїнними просторами Євразії, т. зв. внутрішнім півмісяцем (за Маккіндером), який він дещо по-іншому і конкретніше окреслив та означив як рімленд (rimland). Тому його концепція одержала назву «хартленд – рімленд».

Послідовно відстоюючи інтереси своєї держави, Н. Спайкмен обґрунтовував практичні рекомендації щодо взаємин США з т. зв. континентальними державами, передусім з метою недопущення їхнього політичного об'єднання в протистоянні з США. Наголошуючи на стратегічному значенні рімленда, Н. Спайкмен в геополітичних відношеннях відводить йому не лише роль буферної зони, а й зони контролю у протистоянні двох глобальних центрів. Таке означення місця для широкої зони (включно майже з усією Європою), яка історично виступала епіцентром культурного та соціально-економічного розвитку людства, з одного боку, відображало реалії її помітного, але не закономірного послаблення впродовж довоєнного і післявоєнного періоду, з другого – свідчило про суб'єктивну обмеженість та голий прагматизм методологічних підходів, сформованих в інтересах тодішніх наддержав.

Незважаючи на збіг деяких принципових підходів з доктриною Г. Маккіндера, *геополітичні погляди Н. Спайкмена – це все ж не метафізика планетарних зіткнень, а відображення реалій розподілу і впливу найбільших тогочасних політичних сил*. Нові прагматичні акценти визначили і нові постулати Н. Спайкмена щодо принципів у глобальному домінуванні:

- хто контролює рімленд, той контролює Євразію;
- хто контролює Євразію, той контролює світ.

Ці положення обидві наддержави (США та СРСР) безпосередньо втілювали у міжнародних стосунках. А доктрина

Н. Спайкмена, як децю видозмінена модель Г. Маккіндера, стала оперативно-тактичною картосхемою «холодної» та «підривної» воєн двох силових полюсів. З урахуванням цієї моделі і створювали військові блоки (НАТО (1949), АНЗІУС (1951), СЕАТО (1954), «Варшавський договір» (1955), СЕНТО (1955) та ін.), військові бази, виділяли сфери впливу, розробляли плани прориву слабких ланок суперників.

Найбільш напруженими смутами протистояння стали Центрально-Східна Європа, Південна та Південно-Східна Азія, Корейський півострів. Причому кожен з двох полюсів мав як і здобутки, так і втрати. Зокрема, Радянському Союзу вдалося до деякої міри вийти за межі «рімленда» і поширити свій вплив на американському континенті (Куба з 1959 р.), Чилі (лише на короткий час – 1970–1973 р.р.), зміцнити позиції в Індокитаї (В'єтнам, Лаос). Однак невдачею обернулася спроба вийти в кінці 1970-х років через Афганістан до «тепліх морів». США, своєю чергою, вдалося залучити до блоку НАТО Туреччину (1952), посилити вплив на Іран (до Ісламської революції 1978 року) та Пакистан, не допустити до сфери радянського впливу Південну Корею (1950–1953 р.р.).

Отже, т. зв. рімленд перетворився у широкий фронт як ідеологічної війни двох полюсів, так і їхнього протистояння у більшості внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Лише деякі держави (зокрема, Китай, Індія, Індонезія) та політичні рухи (частково рух неприєднання) намагалися стати окремими центрами політичної сили.

Зважаючи на деяку відповідність схеми Н. Спайкмена географії глобального політичного протистояння, її методологічне значення полягає не в тому, що вона відображає якусь позачасову глобальну закономірність (якраз логіка фактів це заперечує), а лише в тому, що її визнали впливові політичні кола і взяли за основу конкретних дій. Через призму цієї моделі ліпше розкриваються деякі акценти британської політики, зигзаги та перипетії географії глобального протистояння США та колишнього

Радянського Союзу після Другої світової війни. Разом з тим, ще раз слід наголосити, що *це модель конкретного, з позицій історії, одномоментного, розміщення політичних сил, в основі якого збіг багатьох обставин, і насамперед – це наслідок географії поширення і боротьби ідеологій.*

Геополітичні підходи Н. Спайкмена щодо глобального поділу світу та його розуміння характеру геополітичних взаємин знайшли дальший розвиток у працях **Д. Майнінга** («Хартленд і Рімленд у євразійській історії») та **І. Кірка** («Географічна вісь історії»), які ще більшою мірою мали прикладний характер, загострюючи увагу до окремих проблем безпеки та інтересів США з огляду на політичну спрямованість населення в межах окремих регіонів, зокрема рімленда, його культурно-ментальні особливості. Стратегію і тактику стримування експансії Радянського Союзу відображали і пізніші американські геополітичні моделі **Дж. Кеннана**, **С. Коена**, **К. Грея** та ін.

Водночас геополітичні ідеї Н. Спайкмена зазнали критики з боку тогочасних американських політико-географів, зокрема, **Г. Вейгерта**, який висловив побоювання, що пропаганда геополітичних моделей поділу світу в контексті контролю над регіонами може негативно вплинути на розвиток геополітичної свідомості американського суспільства, формуючи, зокрема, експансіоністські установки, а це, своєю чергою, закладає такі ж небезпеки, як і у випадку з німецькою геополітикою міжвоєнного періоду. З урахуванням критики доктрин геополітики сили, інші принципи до аналізу географії політичної сфери запропонував **Р. Хартшорн** (1889–1992) у праці «Функціональний підхід у політичній географії» (1950). На підставі функціональної парадигми, завданням політико-географічного дослідження, на думку Р. Хартшорна, є всебічний аналіз територіально-політичних одиниць (політично-організованих районів) різного рівня (держав, залежних країн, автономій) в аспекті виявлення й вивчення сили чинників, які забезпечують єдність такого політичного утворення, і відповідно – виявлення

сукупності чинників, які можуть порушити його цілісність та загалом – аналіз співвідношення між відцентровими і доцентровими силами. Крім об'єктивних суспільно-географічних чинників (компактність території, етнонаціональний, мовний та релігійний склад населення, економіко-географічні відмінності), єдність держав як політично організованих територій гарантує їй спільність інтересів, мети, загальнополітичних і культурних орієнтирів, які він означив як *державну ідею*. Основними складовими державної ідеї Р. Хартшорн визначив спільність політичних традицій, етнонаціональні консолідуючі ідеї, роль видатної особистості, династії. Обґрунтовуючи методичні принципи політико-географічного дослідження держав, Р. Хартшорн констатує, що «...коли організування держави ґрунтується на певній національній групі, яка може бути легко визначена, тоді першим кроком географічного аналізу є порівняння території, яку займає ця група, національний район, з усією територією цієї держави». Причому нації, на його думку, необхідно розглядати не просто як соціальну групу, а також як «територіальне явище», що характеризується вираженим центральним ядром, де спостерігається повна регіональна однорідність, яка часто переходить у політично різнорідні периферійні райони. Ефективними можуть бути і запропоновані Р. Хартшорном методики політико-географічного аналізу залежних країн, автономних районів, державних кордонів і столиць. А на глобальному рівні продуктивним методом вивчення територіально-політичного світоустрою є політико-регіографічне районування, яке здійснюється з метою виділення великих макрорегіонів, які характеризуються однорідністю деяких політично-ментальних параметрів та тенденцій розвитку. Функціональна парадигма Р. Хартшорна є одним з найбільш конструктивних і об'єктивних методологічних підходів у розумінні не лише територіально-політичного світоустрою, але й реальних геополітичних співвідношень.

2.8. Європейські геополітичні ідеї другої половини ХХ ст.

З огляду на негативний досвід німецької геополітики, впродовж післявоєнного періоду європейська геополітична думка тривалий час проявлялися здебільшого лише фрагментарно в контексті міждисциплінарних дискурсів і не мала великого суспільного резонансу. Збереження традиційних геополітичних сюжетів, тяглість німецьких геополітичних підходів стали характерними для ідеологічно й логічно суперечливих, а почасти й реакційних ідей німецького політичного філософа **К. Шмітта** (1888–1985). Дотримуючись принципів планетарного дуалізму, К. Шмітт обґрунтовував логічність утворення великодержав, і, разом з тим, виступав за право народів на самовизначення, збереження культурної самобутності. Насправді, створення «великих політичних просторів» аж ніяк не веде до культурного плюралізму, а, навпаки, призводить до жорсткого нав'язування однієї культурної традиції, насильницької асиміляції недержавних етнонаціональних спільнот і груп, зумовлюючи їхню протидію у прагненні реалізації своїх політичних прав і збереження культурної самобутності. У сучасних умовах взаємовиключні ідеї К. Шмітта щодо поєднання великодержавництва та культурної самобутності народів дуже вплинули на російське неоевразійство.

Продовженням класичної політичної географії і геополітики є також політико-географічні ідеї **Ж. Готтмана** (1915–1994), які, однак, уже містять низку нових положень щодо ролі у політичній географії та у геополітичних взаєминах символіки (іконографії) різних територій, їхнього взаємовпливу, які, поєднавшись з «циркуляцією» людей, послуг, товарів, а також і комунікацій, формують центри, райони, держави, цивілізації. Такий погляд частково пояснює культурно-ментальну і політичну відмінність різних регіонів, більшість яких є насправді синтезом численних культурних шарів, державних впливів, але *містифікує механізми їхнього формування, адже за символізмом (іконографією) різних територій стоять конкретні національні культури, міжкуль-*

турні обміни, національно-державні ідентичності з урахуванням, безперечно, моменту інерційності в еволюції геокультурних структур, характерної для всіх територіальних форм географічного середовища.

Прискорене зростання впливу США у західному світі і послаблення геополітичного значення західноєвропейських держав спричинило певне роздратування як у європейській практичній геополітиці, так і в середовищах ідеологів геополітики. У першому випадку це проявилось у деяких зовнішньополітичних кроках президента Франції (упродовж 1959–1969 років) **Шарля де Голля** (1890–1970), який усіляко намагався дистанціюватися від США та НАТО, а у другому – у крайніх «советофільських» поглядах деяких європоцентристськи налаштованих політичних діячів та аналітиків, насамперед бельгійського політика **Ж. Тіріара** (1922–1992), який у ході тривалої «еволюції поглядів» (від крайньо правих до крайньо лівих) прийшов до відвертого антиамериканізму і пропаганди ідеї «Євро-радянської імперії від Владивостока до Дубліна». Подібні антиамериканські погляди з маргінальною апологетикою СРСР пропагували й деякі інші європейські геополітики (Р. Стойкерс, Йордіс фон Лохаузен, К. Террачано).

Іншою тенденцією європейського соціально-політичного і геополітичного мислення (як і американського) стало поширення суб'єктивістських (конструктивістських) теорій нації і націоналізму, спричинивши перехід окремих політико-географів й геополітиків (**Р. Джонстон, М. Манн**) від критики державності загалом до пророкування поступового занепаду держав, і, власне, національних держав, причому якраз всупереч логіці об'єктивних територіально-етнополітичних процесів. У руслі таких підходів цілком серйозно розглядалось питання про перспективи «подолання етнічності», альтернативою якій мали стати проекти територіальних ідентичностей, позбавлених етнокультурної традиційності. Але чергові хвилі етнокультурного піднесення та успішні результати етнополітичної боротьби, наслідком якої якраз і було утворення нових національних держав, наочно спростовували ілюзії про їхню тимчасовість.

Важливим результатом практичної геополітики західноєвропейських держав стала їхня поступова економічна та політична інтеграція, яка була започаткована у 1951 році створенням Європейського об'єднання вугілля й сталі і завершена створенням у 1992 році Європейського Союзу. Одним з геополітичних ідеологів й натхненників європейської інтеграції був французький політик **Р. Шуман** (1886–1963), котрий урахував переваги й недоліки попередніх проєктів об'єднання Європи. Запорукою успішності євроінтеграційних процесів стало забезпечення геополітичних та геоекономічних інтересів низки держав, насамперед Німеччини та Франції. А усунення тривалого геополітичного протистояння цих держав стало доброю основою європейської безпеки і стабільності.

Роль географічного середовища в формуванні економіки країн та великих регіонів впродовж різних історичних епох глибоко розкривали фундаментальні праці французького історика та економіста **Ф. Броделя** (1902–1985) – «Середземне море та середземноморський світ в епоху Філіппа II» (1949), «Матеріальна цивілізація, економіка, капіталізм» (1967–1979) та ін. Важливе геоекономічне значення має висвітлення Ф. Броделем економічного розвитку як синтезу географічних, етнокультурних, політичних процесів, наслідком чого є формування різних матеріальних цивілізацій. Висновки вченого про об'єктивність процесів формування економічної самобутності країн та регіонів можуть слугувати вагомим аргументом проти абсолютизації геоекономічного мондіалізу.

У становленні сучасного геополітичного мислення деяке конструктивне методологічне значення можуть мати ідеї *внутрішньої геополітики*, розроблені у другій половині XX ст. школою французького науковця **Іва Лакоста**, що сформувалась навколо журналу «Геродот», заснованого у 1976 році. Попри помітні лівоідеологічні симпатії, аналітичні матеріали цієї школи виділяються тим, що вони не містять малообґрунтованих узагальнень щодо глобального територіально-політичного світоустрою, а спрямовані на дослідження конкретних територіально-полі-

тичних проблем, зокрема, розв'язання внутрішніх конфліктів, інформаційно-культурних суперечностей, проблем кордонів (як державних, так і соціальних) тощо. Саме в рамках цієї школи сформовано деякі принципи сучасної геополітики як інструмента неупередженого наукового аналізу.

Підсумовуючи історичний огляд становлення геополітичних ідей від їхніх витоків аж до другої половини ХХ ст., зазначимо, що попри методологічну обмеженість багатьох підходів (установка на формування переваг у конкуренції за переділ світу і створенні великодержав), необґрунтованість вихідних концептуальних положень (гіперболізований географічний детермінізм, некоректні аналогії між державами й біологічними організмами та ін.), розвиток геополітики мав і багато позитивних наслідків (розширення геополітичного кругозору, виявлення низки політико-географічних залежностей і процесів). Але все ж у геополітичних доктринах не передбачено і не відображено основну глобальну тенденцію розвитку політичних подій впродовж ХХ ст. – поступовий розпад великих держав імперського типу, які здебільшого виявилися штучними і нежиттєздатними утвореннями. Імперіалізм, великодержавництво загалом стали інтелектуальною пасткою для геополітиків, які не подолали спокуси використати географічні реалії і знання для конструювання різних проєктів інкорпорації, силового тиску. Вважаємо, що класичні геополітичні доктрини не можуть бути методологічною основою геополітичних відносин у сучасному світі, структура якого інша і складніша, сформована під дією багатьох нових чинників і внаслідок нових процесів. Тобто модерні геополітичні тенденції потребують і нових підходів до моделювання територіально-політичного світоустрою, яке відповідало б інтересам усіх держав, у т. ч. і невеликих.

Розпад СРСР, крах біполярної системи світоустрою, поява нових геокультурних та гео економічних суперечностей визначили сучасний етап геополітичного мислення, аналіз якого доцільно здійснювати уже в контексті сучасних геополітичних процесів.

3.1. Деякі важливі моменти формування геополітичної свідомості українського суспільства до початку XX ст.

Уявлення про місце країни світі, у світових територіально-політичних співвідношеннях так чи інакше притаманне кожному суспільству. І тому навіть за браком обґрунтованих і впорядкованих геополітичних принципів характерні риси геополітичної свідомості різних верств суспільства проявляються у поглядах на свій народ та на свою країну в контексті відносин з іншими державами, насамперед сусідніми. На усвідомлення місця країни у світі, навіть якщо вона і не є державою, завжди впливало і впливатиме її міжнародно-політичне сприйняття, яке тією чи іншою мірою має суб'єктивний характер, зважаючи на потенціал країни, її самобутність, рівень розвитку.

Формуванню українського багатогранного геополітичного мислення, яке пройшло доволі складну еволюцію, в нові часи не сприяла тривала відсутність державності, обмежуючи розроблення саме прикладних підходів до державної геополітики. Зате *різнобічний характер* і у концептуальному, і у прикладних аспектах *мала українська геополітика боротьби за державність*, засвідчуючи і загалом роль національно-визвольних рухів у геополітичному світоустрої.

З огляду на складні державно-політичні реалії українська геополітична інформація, у т. ч. й безпосередньо політико-географічні знання про Україну, аж до початку XX ст. мали

переважно фрагментарний характер, органічно поєднуючись з іншою країнознавчою інформацією. Тобто до початку ХХ ст. не можна вести мову про розвиток геополітики і навіть політичної географії як цілісного наукового аналізу, а лише про формування й розвиток геополітичного мислення та геополітичних ідей. Водночас у першій половині ХІХ ст. вже появились перші українські державно-політичні програми, які включали й обґрунтовані геополітичні принципи.

Першими універсальними вітчизняними джерелами країнознавчої інформації, зокрема й територіально-політичної, є літописи періоду Київської Русі й Галицько-Волинської держави. Так, у літописі «Повість минулих літ» описано територію Київської Русі, поділ на племена, розкрито характер династичних відносин, що були основою політичної системи того часу. Важлива інформація державно-описового характеру міститься у Галицько-Волинському літописі, відображаючи погляди про єдність Русі та її місце в тодішньому політичному світі.

З втратою руської (давніоукраїнської) державності усвідомлення її цілісності і політичної значущості впродовж ХV найбільше зберігалось насамперед у церковно-освітніх колах. Важливим є і те, що розуміння самотутності русько-українських земель та пам'ять про їхнє державно-політичне минуле проявлялося і в тодішній іноземній літературі, картографічних виданнях, описах мандрівників.

Дальше утвердження геополітичної суб'єктності України та її відповідне сприйняття в європейських колах пов'язане з формуванням козацьких військово-державних утворень. У цьому процесі особливо важливим є період визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького (середина ХVІІ ст.), коли формувалися не лише нова українська державність, але й новий геополітичний світогляд і нові українські державно-геополітичні підходи. У свідомості широких політичних кіл України після кількох століть недержавного життя повніше відновлюється образ України-Русі як етнополітичної

цілісності, як територіально-політичної одиниці, формується об'єктивне розуміння меж української етнічної території, генетична єдність з попередніми русько-українськими державними утвореннями. Про це свідчать висловлювання окремих політиків, а пізніше і тексти політичних документів. Цікавою є еволюція поглядів Б. Хмельницького, котрий спочатку виступав, за свідченням очевидців, за автономію по Білу Церкву, а пізніше – по Львів, Холм і Галич, адже «...від початку кордон князів руських з польськими королями був по саму Віслу і уторський кордон». Ще чіткіше уявляв собі межі української етнічної території, на основі якої і прагнув відновити державність, гетьман П. Дорошенко, за планами якого мала бути відновлена українська держава від Перемишля, Ярослава, Вісли і Німана на заході по Севськ і Путивль – на сході.

Нове геополітичне мислення позначилось і в діяльності гетьманських урядів на міжнародній арені, зокрема, у спробах створення широких міждержавних коаліцій, і у важливих політичних документах того часу, наприклад, «Договорі поміж цісарем турецьким і Військом Запорізьким з народом Руським...», статтях Б. Хмельницького, Гадяцькому трактаті. В ньому вже досить чітко виписано новий статус України як автономного князівства Руського в Речі Посполитій трьох народів – польського, литовського, руського. Хоча територія автономії обмежувалася лише трьома воєводствами – Київським, Чернігівським, Брацлавським, зате ширші права були передбачені для українського населення в інших етнічно українських воєводствах. Ще більш чітким стало сприйняття козацької України як окремої територіально-політичної одиниці на міжнародній арені, що яскраво проявилось у картографічних матеріалах та описах французького інженера **Г. Боплана** (1600–1673).

Важливим моментом у формуванні української політико-правової думки стала конституція гетьмана **Пилипа Орлика** (1672–1742), відобразивши основні демократичні принципи політичної організації незалежної козацької України. Проте

у політико-географічному аспекті цей документ мав суттєві недоліки: нерозуміння єдності всіх етнічно-українських земель, обмеження території козацької держави кордонами трьох воєводств, яку тимчасово визначив ще польський король під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Після ліквідації останніх залишків козацької автономії наприкінці XVIII ст. ідея української гетьманської державності ще тривалий час зберігалася у середовищі козацької старшини та її нащадків, про що свідчить, зокрема, діяльність В. Капніста, В. Полетики та інших державних і громадських діячів того часу.

На початку XIX ст., попри несприятливі територіально-політичні реалії (етнічно українські землі були поділені двома імперіями – Російською й Австрійською), з'явилися нові тенденції у формуванні політичної ідеології, а також і геополітичного мислення, провідних верств українського суспільства. Такі зміни у геополітичній свідомості поєднувались з якісними зрушеннями в українському культурно-літературному розвитку (в контексті із загальноєвропейськими, насамперед загальнослов'янськими процесами), а тому загалом мали об'єктивний характер.

Отже, основним чинником формування нового українського геополітичного мислення стало етнополітичне піднесення, що проявлялось у культурній роботі та соціально-політичному вільнодумстві. Первинним його епіцентром стала територія колишньої Гетьманщини та Слобідської України, де на той час був найбільший прошарок інтелігенції – вихідців з колишньої козацької еліти, наділеної характерними особливостями самосвідомості та помітними автономістськими політичними орієнтаціями. Активізація і поширення українських патріотичних настроїв у цей час простежуються на різних рівнях: політичному (відобразилось, зокрема, в ідеології «Історії русів»), літературно-мистецькому (виявилось у формуванні літератури рідною мовою), культурно-пізнавальному (збір і опрацювання

фольклорних матеріалів). Етапним і якісно новим явищем як у культурно-політичних процесах, так і у розширенні обривів етнополітичної думки стала ідеологія Кирило-Мефодіївського братства, що виникло наприкінці 1845 – початку 1846 років, і ядром якого були такі відомі представники української творчої і наукової інтелігенції, як М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко. У статуті Кирило-Мефодіївського товариства під впливом слов'янофільських ідей було визначено його політичний ідеал — слов'янську федерацію, однією з чільних республік якої мала б стати Україна: «І буде Україна неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським». Однак, попри розуміння етнокультурної окремішності України, її політико-географічні контури статут ще не окреслював. У цьому контексті окремої уваги заслуговує твір одного з «кирило-мефодіївців», Г. Андрузького, «Начерки Конституції Республіки», в якому окреслено політичний лад і територіальну політико-адміністративну структуру слов'янської федерації, яка включала б сім автономних штатів: 1) Україна з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; 3) Бессарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон. Отже, одним зі штатів проєктовано Україну в єдності різних історичних регіонів, незважаючи на те, що на той час вони перебували в складі двох держав.

Паралельно розвивалася й українська етнополітична думка в Галичині, що з кінця XVIII ст. перебувала в складі Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії. Тут важливе політико-географічне значення мало проголошення «Руською трійцею» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) єдності українців (русинів) на заході і сході та їхньої окремішності щодо поляків і росіян. Я. Головацький висунув у 1846 р. першу політичну вимогу – автономію для українських земель у Галичині. Згодом її конкретизувала Головна Руська Рада як представницький орган української інтелігенції під час революції 1848 р., виступаючи за створення на територіальній основі Галичини

двох адміністративних одиниць – української і польської. Інші політичні діячі, розвиваючи цю думку, пропонували включити до української адміністративної одиниці українські етнічні землі Закарпаття і Буковини. Єпископ А. Бачинський також обґрунтовував передову ідею об'єднання українських греко-католицьких єпархій Галичини і Підкарпатської Русі в одну українську адміністративно-конфесійну структуру, що могло б дати поштовх політичному зближенню українських частин цих двох історичних регіонів.

В умовах 60–70-х років XIX ст. на українських землях в складі Російської імперії внаслідок дискримінаційної державної політики процеси літературно-культурного піднесення істотно сповільнились, а політична ідеологія української інтелігенції, об'єднаної у «Громади», стала більш поміркованою. Водночас було конкретизовано ідею автономії України, але вже в складі федеративної Росії. Саме на такий платформі стояв і відомий український громадсько-політичний діяч **М. Драгоманов** (1841–1895), значення якого у розвитку геополітичної думки в Україні складно переоцінити, адже саме *він сформував цілісну систему територіально-політичних та етнополітичних положень, які стали міжнародно визнані*. До класичної спадщини української політичної думки необхідно віднести насамперед такі праці М. Драгоманова, як «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Проект основ статуту українського товариства «вільна спілка» (1884), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893).

Надаючи пріоритет т. зв. загальнолюдським ідеалам, М. Драгоманов ніколи не применшував значення етнонаціонального, адже, за його словами, «...загальнолюдське є не що інше, як сукупність кращого і всім вигідного в окремих націях». Основні його політичні погляди найповніше відображені у «Проекті основ статуту українського товариства «Вільна Спілка» (1884). Ця організація (проект однак через різні причини

не був реалізований), за задумом М. Драгоманова, вона мала б стати провідником «політичного, економічного і культурного звільнення українського народу» на «засадах політичної свободи», під якою М. Драгомонов розумів насамперед забезпечення прав людини, мовно-культурні права та широке самоврядування на всіх рівнях, тобто у широкому контексті автономізації життя всіх територіальних колективів. Важливо, що М. Драгоманов розглядав і варіант повної державної незалежності України. І хоча не сприймав цю ідею, але його заперечення мало не стільки принципово категоричний характер, як визначалося тодішніми обставинами: «...відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу є справа, не тільки у кожному випадку вкрай важка, якщо не неможлива, – але, за певних умов, зовсім не потрібна». Але сподівання на створення таких умов (повна політична і культурна свобода) для українського народу в умовах російської великодержави, враховуючи імперське мислення усіх політичних сил (правлячих і опозиційних), безумовно, були ілюзорними. Тут частково позначилось і загалом дещо скептичне ставлення М. Драгоманова до держави як особливої політичної організації, і його прихильність до автономізації усіх рівнів життєдіяльності суспільства, що пояснюється деякими анархістськими впливами. Такі погляди, разом з перебільшеними космополітичними і соціалістичними ілюзіями, зумовили пізніше гостру, іноді аргументовану, але часто й несправедливу, критику М. Драгоманова як з боку ідеологів українського етнополітичного визволення, так і пізніше з боку істориків.

Розгортаючи свою політичну програму, М. Драгоманов вказує на всі історичні регіони, де проживають українці (у складі Австро-Угорської та Російської імперій), але визначає конкретні напрями діяльності української громадськості лише в межах підросійської України. Детально описуючи перспективи громадського самоврядування, він висунув, зокрема, пропозицію вдосконалити й адміністративний поділ тодішньої Російської

імперії з урахуванням етнічних особливостей, непогано орієнтуючись у географії українських етнічних земель, особливо в районі Полісся. Важливо наголосити, що в контексті реорганізації влади автором вперше обґрунтовується *ідея спільних дій українців та інших етнічних груп* на території України на засадах політичної свободи.

М. Драгоманову належить першість і у розумінні деяких інших українських геополітичних проблем, зокрема, значення геополітичного положення та взаємин з сусідами. В цьому контексті він попереджав українську громадськість, що польський національно-політичний рух у проектах незалежності зорієнтований не на ареал розселення польського народу, а на відновлення польської держави в кордонах до 1772 року. Так само експансіоністський характер мали й ідеї російських т. зв. революційно-демократичних сил та німецькі проекти натиску на схід.

М. Драгоманов усвідомлював також велике значення освоєння українцями Причорномор'я, необхідного для зміцнення українських геополітичних позицій у цьому регіоні, адже «...без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край». Позитивні геополітичні наслідки мала і його практична громадсько-політична діяльність, спрямована на зближення двох гілок українського народу (західної і центрально-східної), що ще раз засвідчує особливе політико-географічне значення й особистості вченого, і його творчості.

Важливим етапом у формуванні української політичної думки загалом і геополітичного мислення зокрема стало утворення українських політичних партій наприкінці XIX – початку XX століть, у програмах яких відображено нове бачення геополітичних реалій і перспектив. У цьому контексті слід насамперед виділити утворення в 1890 році на західноукраїнських землях Русько-Української радикальної партії (соціал-демократичного типу), яка на своєму першому з'їзді (1895) проголосила ідею самостійності України. Поширенню цієї ідеї потужний

імпульс дала праця **Ю. Бачинського** «Україна irredenta» (1895), в якій ідея соборності і політичної незалежності України була обґрунтована з соціалістичних позицій. Державна незалежність України стала програмою-максимум й утвореної у 1899 р. націонал-демократичної партії, лідерами якої стали такі відомі громадсько-політичні діячі, як І. Франко, Ю. Романчук, Ю. Охримович та ін., водночас перспективи самостійності України націонал-демократи окреслили вже з позицій національної ідеї. **І. Франко**, відкидаючи марксистські уявлення про фатальну детермінованість соціальних взаємин, і поширені категоричні твердження про принципову нереальність державної незалежності України, у 1900 році зазначав: «Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто так під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки».

Відповідно до процесів етнонаціонально-культурного піднесення формувалося державницьке політичне мислення і в Наддніпрянській Україні. Тут вперше ідею державної незалежності України на всій етнічній території «від Карпат аж по Кавказ» проголосив **М. Міхновський** у праці «Самостійна Україна» (1900), що стала на деякий час політичною програмою Революційної Української Партії. Обґрунтовуючи досить-таки радикальні як для тогочасної української громадськості ідеї, М. Міхновський, зокрема, зазначав: «Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього духовного розвитку й досягнення найліпшого

матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин». Як бачимо, ідеї українського етнополітичного визволення М. Міхновський розглядав у контексті міжнародних геополітичних взаємин, спираючись на розмах політичних рухів інших поневолених народів та враховуючи усі аспекти життєдіяльності нації (духовні, правові, економічні, політичні).

У формуванні української геополітичної свідомості позитивне значення мало поширення об'єктивних знань щодо кількості, географії та культурної самотності українського народу. Так, упродовж ХІХ–початку ХХ ст., завдяки дослідженням Г. Величка, автора першої карти розселення українців («Народописна карта українсько-руського народу», 1896), С. Томашівського, автора ґрунтовної етнічної карти Підкарпатської Русі («Етнографічна карта Угорської Русі», 1910), а також завдяки працям Д. Багалія і О. Русова, котрі досліджували східні і північно-східні межі української етнічної території, та працям низки неукраїнських дослідників (П. Шафарика, А. Ріттґа, Л. Берга, Є. Карського, К. Черніга та ін.), вже була сформована значна картографічно-інформаційна основа відображення розмірів і розміщення української етнічної території, включаючи й розселення етнічних меншин. Для усвідомлення українцями всіх регіонів своєї єдності, місця серед сусідів та державницьких перспектив (цей процес активно проходив на Буковині, в Галичині, в історичній Гетьманщині, дещо повільніше на Правобережжі, Волині, насамперед з огляду на етнонаціональний склад міського населення, Слобожанщині, ще повільніше на півдні, у східних регіонах і майже не зачепив Закарпаття) важливу роль відіграли праці вчених-істориків В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Кордуби та етнографів – П. Чубинського, М. Сумцова, В. Гнатюка, Ф. Вовка та ін. Гео-

політичне значення мали і висновки українських мовознавців О. Потебні, К. Михальчука, П. Житецького, котрі аргументовано доводили давність та самобутність української мови, її значення у формуванні української національної культури, а також і окремі дослідження в галузі етнонаціональної статистики (В. Барвінського, В. Охримовича, В. Гнатюка, О. Русова).

Отже, незважаючи на несприятливе геополітичне становище українського народу, територія якого з кінця XVIII – до початку XX ст. була поділена між двома імперіями, *український етнополітичний рух упродовж XIX–XX ст. у контексті центрально-східноєвропейських процесів був реальним геополітичним чинником, виділяючись цілісністю, оригінальними програмними принципами і порівняно значним розмахом*. Так само й у розумінні й аналізі етнополітичної проблематики, яка з огляду політичні реалії тодішньої України логічно стала основою геополітичного мислення, українська громадсько-політична та наукова думка відзначалась новизною і конструктивністю підходів.

3.2. Політико-географічні та геополітичні ідеї М. Грушевського та С. Рудницького в часи Української революції 1917–1920 років

Дальшу активізацію української геополітичної думки зумовило масштабне міждержавне протистояння в ході Першої світової війни, воно поєднане з посиленням національно-політичних рухів, підривало основи центрально- і східно-європейських імперій, передбачаючи великі територіально-політичні зміни. Такі передумови потребували і нового геостратегічного мислення щодо майбутнього України. Саме тому в цей час і з'явилися аналітичні політико-географічні дослідження перспектив української державності, а також і безпосередньо українські геополітичні ідеї та доктрини.

Після падіння у 1917 році російського самодержавства визначальний вплив на формування геополітичної свідомості української громадськості на підросійській Україні мав видатний історик **М. Грушевський** (1866–1934). Такий авторитет вченому забезпечили і фундаментальні праці, і принципова громадянська позиція щодо відстоювання прав українського народу, через що на початку Першої світової війни він навіть зазнав репресій з боку російського режиму. *Велике політично-мобілізуюче значення для українського державотворення мало аргументоване трактування М. Грушевським історії України як цілісного процесу становлення і розширення сфер життєдіяльності українського народу.* Самостійність і відокремленість цього процесу визначала самобутність українців, їхній особливий уклад життя і об'єктивні державно-політичні прагнення. *Політичне самовизначення українського народу М. Грушевський розглядав як логічний наслідок його самоствердження й необхідну передумову дальшого розвитку.* Але державно-політичні перспективи своєї країни він вбачав не у повній державній самостійності, а у федералізації Росії, автономною складовою якої і мала стати Україна. «Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративному зв'язку – се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад» – подібні погляди червоною ниткою проходили через усю політичну публіцистику М. Грушевського після повалення самодержавства («Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії й федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та ін.), поєднуючись (до 1918 року) із щирими запевненнями в недоцільності повної державної незалежності. Таку політичну позицію визначало багато чинників. Зокрема, і впливи «громадівської ідеології» та М. Драгоманова, й ілюзії щодо перемоги революційної демократії, й домінування лівих політичних настроїв у тодішньому українському громадянстві. Більше того, *свої федералістські погляди, значною мірою ілюзорні, враховуючи російські політичні реалії й традиції,*

М. Грушевський поширював і на перспективи геополітичного устрою Європи, стверджуючи, що «...велика революція Російська – тільки б її заховали від упадку та від анархії – сильно вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію». І в такій федерації вчений вбачав одним із суб'єктів Україну, що, на його думку, мало б давати підстави «...не журитися політичною незалежністю України». Водночас реалістичними були наполягання М. Грушевського на тому, щоб автономія України обов'язково мала національно-територіальний характер і особливо на тому, щоб уся Росія була організована за федеративним принципом. Територію автономної України М. Грушевський виділяв за етнічним принципом, тобто враховуючи межі суцільного ареалу розселення українського народу і пропонуючи включити до її складу «губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіті й волості не-українські ..., а прилучити натомість українські повіті сусідніх губерній». Разом з тим, в перших універсалах Центральної Ради, головою якої і став М. Грушевський, з різних міркувань ставилось питання про формування української автономії на значно меншій території.

Після захоплення більшовиками Києва у січні 1917 року і жорстокого більшовицького терору М. Грушевський з розумінням поставився до ідеї повної державної незалежності України. Його ідеологічні принципи зорієнтували українське державотворення в загальнодемократичному руслі. А теза М. Грушевського «...ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любити її, а люблячи хоче працювати для добра і його людности, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе» мала б стати з українського боку доброю підвалиною налагодження взаємин українського народу та етнічних меншин, хоча все ж більшість етнічно неукраїнського населення, насамперед

євреї та росіяни, здійснила геополітичний вибір не на користь української державності, що разом з неконсолідованістю українських політичних сил і зумовило негативні результати української революції.

У той самий час М. Грушевський обґрунтовує і важливий геополітичний принцип, актуальний і в загальносвітовому контексті: «Я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію. Я не хочу українського імперіалізму». М. Грушевський глибоко розумів і низку інших внутрішньогеполітичних проблем України: і щодо необхідності формування нового адміністративно-територіального устрою, і щодо оптимізації соціальної структури української нації, і щодо етнокультурної невідповідності середовища великих міст завданням українського соціально-культурного піднесення. Розглядаючи етнокультурну ситуацію у великих містах, він зазначав: «Ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні, чужорідні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і чужорідність у наших житті».

Однак, попри багатство конструктивних геополітичних ідей, практичні дії М. Грушевського як керівника Української Центральної Ради у творенні незалежної України не були адекватними тодішнім потужним зовнішньо- і внутрішньогеполітичним викликам. Це стосується і лівореволюційних ілпозій щодо мирного врегулювання проблем з різними російськими політичними силами, і нерозуміння потреб національної безпеки та оборони, і низки інших прорахунків, що у поєднанні з багатьма іншими внутрішніми і зовнішніми чинниками завершилось трагічно як для тодішньої української держави, так і для М. Грушевського особисто.

Реальні українські політичні потреби воєнно-революційних часів навернули до політико-географічної і геополітичної

проблематики визначного українського географа С. Рудницького (1877–1937), який у низці вагомих праць обґрунтував струнку систему поглядів щодо геополітичного світоустрою і місця у ньому України, що й стали вершиною українського політико-географічного і геополітичного аналізу в ХХ ст. З огляду на необхідність широкого ознайомлення світової громадськості з «українською справою» напередодні формування нової політичної карти Центрально-Східної Європи, С. Рудницький видав у 1916 р. у Відні німецькою мовою працю «Україна з політико-географічного становища»¹, в якій довів неминучість незалежності України з урахуванням усієї сукупності історичних і етнополітичних чинників. Подібне завдання поставив учений і в праці під дещо публіцистичною назвою «Чому ми хочемо самостійної України» (1916). Методологія геополітичного аналізу С. Рудницького лише частково формувалася під впливом німецької ратцелівської політичної географії, відзначаючись у деяких аспектах гіперболізованим трактуванням впливу природного середовища та антропологічного чинника на націогенетичні процеси (звідси, зокрема, намагання обґрунтувати самобутність України природно-географічними чинниками), однак все ж український вчений уникнув «біологізації» державно-політичного життя, характерного для тодішньої німецької політичної географії і геополітики, обґрунтувавши власну політико-географічну концепцію. Передусім через усі політико-географічні праці С. Рудницького проходить *ідея пріоритетності національного принципу при формуванні держав нової Європи*, якої не сприймало багато європейських геополітиків і політиків: «Саме національна держава є метою, до якої прагне історичний розвиток ХХ століття». С. Рудницький постійно наголошував, подаючи багато фактів,

¹ Ця праця, доопрацьована й відредагована, у 1923 році вийшла українською мовою під назвою «Українська справа зі становища політичної географії»

на тимчасовості багатонаціональних імперій, передбачав їхній майбутній розпад. Аналізуючи геоетнополітичну ситуацію, що склалася в Центрально-Східній Європі в роки Першої світової війни, він робить важливий і логічний висновок, що лише «...утворення української держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства і для світової політики». Це твердження, як бачимо, стосується не лише обґрунтування місця України в міжнародно-політичній системі, але й пов'язане безпосередньо з проблематикою регіональної безпеки і стабільності.

Акцентуючи увагу на значенні географічного потенціалу території і розкриваючи детально розміри ареалу українського етнічного розселення, С. Рудницький аргументовано доводить, що «...українська справа – це велика справа, може найбільша з усіх європейських справ, її не можна зводити до справ малих народів». І тому на кожному кроці слід пам'ятати, що «ми – великий народ, наш край величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої чисельності й після величини нашої країни належиться».

Автор розкриває і своє бачення політичного ладу України як демократичної республіки з сильним центральним урядом і самоврядними громадами і землями (їхні розміри не мають перевищувати 10 тис. км²). Майбутня самостійна Україна, на думку автора, має забезпечити релігійну толерантність, політичну, соціальну й економічну рівність населення. У цьому контексті він проголошує, що «...головне суспільно-політичне завдання самостійної України – наскільки можливо вирівняти маєткові різниці між громадянами Української Держави і через те звести до мінімуму або й цілком усунути клясову боротьбу в межах України». Відсутність «економічного поневолення» автор розглядає як важливий політико-географічний чинник, передумову внутрішньої єдності і стабільного поступального розвитку суспільства. С. Рудницький вперше висунув ідею, яка

нині може органічно вписуватися в поняття «українська політична нація»: «А правду сказавши, всі ці люди, що живуть на Україні, – се українці. Наскільки вони говорять нашою мовою та держать наші звичаї, ми їх їм не відбираємо і відбирати не будемо. На Україні кожен житиме, як захоче, коби лиш держав закони, які настановить собі на своїй землі український народ».

У плані пошуку перспектив майбутнього міжнародно-політичного устрою Центрально-Східної Європи С. Рудницький обґрунтовує ідею *Балтійсько-Понтійської федерації*¹, насамперед як протипази російській експансії і рівноваги щодо великих держав Західної Європи. Моделюючи географію майбутніх центрів світової сили, автор застерігає західний світ щодо *недопустимості включення України до складу Російської імперії, яке б могло багатократно посилити російські експансіоністські амбіції і стало б передумовою анексії Росією країн Центральної Європи*. На жаль, ці передбачення, які швидко збулися, залишилися поза увагою західних політиків.

Розуміючи велике значення національної території в геополітичних співвідношеннях, С. Рудницький присвятив цьому питанню окрему працю «Огляд національної території України» (1923), в якій синтезував попередні дослідження як українських, так і зарубіжних авторів. Автор констатує, що українські політики в ході національної революції 1917–1920 років не зуміли оцінити і використати такий чинник, як великі розміри української етнічної території, легко поступаючись на користь суміжних держав цілими регіонами.

Реакцією на політичну кризу, зумовлену поразкою українських державницьких сил у період визвольних змагань 1917–1920 років, стала праця С. Рудницького «До основ українського націоналізму» (1923). Націоналізм у його трактуванні – «...це спрямування думок, слів чи діл одиниці чи гурту

¹ В розумінні політичного об'єднання суверенних держав

в той напрямок, в якому йде надійний, корисний розвиток нації, до котрої дана одиниця належить». В основі наукового націоналізму – ґрунтовне знання особливостей народу, його території, історично-політичних традицій. А тому й політика має спиратися на науковий, у т. ч. географічний, світогляд. Заперечення природної суті людини, народу веде до появи т. зв. «універсалізмів», тобто загальних космополітичних теорій різного спрямування. До таких С. Рудницький відносить соціал-комуністичний, капіталістичний, аристократичний «універсалізми», що визнають лише пріоритет світового та нехтують національним. Кожен з цих універсалізмів відіграв негативну роль в історії України. Захоплення українськими політиками різними «універсалізмами», незнання і нерозуміння українських історико-політичних процесів вело до поразки національно-визвольного руху, адже дотеперішня наша політика – це «...продукт культур чужих народів». Україна, розвиваючись на межі трьох світів (західноєвропейського, православно-візантійського, кочового азійського), зуміла витворити і зберегти своєрідну унікальність, а тому українські історико-політичні особливості не слід «натягати» на чужі аналогії, інколи навіть дуже екзотичного походження. Ці пропозиції та ідеї, що свого часу не були враховані, і зараз залишаються актуальними.

Коли у 20-х роках ХХ ст. стало зрозумілим, що не вдасться реалізувати ідею великої соборної України, а на якийсь час з'явилася ілюзія створення галицької державності, С. Рудницький написав низку статей, у яких обґрунтував її політико-географічні основи («Географічне становище Галичини і її доля», «Галичина та соборна Україна», «Економічні основи галицької державності» та ін.), розглядаючи галицьку державність як проміжний етап і важливий плацдарм до створення держави на всій українській етнічній території.

Прикладом аналізу конкретної внутрішньо-геополітичної проблеми є праця С. Рудницького «Про давні і нові столиці України» (1922). Характеризуючи розміщення історичних

столиць України, С. Рудницький враховує сукупність усіх чинників (військових, політичних, економічних, територіальних), розкриває недоліки столичного географічного положення Києва, політичну заангажованість вибору Харкова як столиці, обґрунтовує доцільність (на деякий час) столичного статусу для Катеринослава як столиці соборної України і Станіслава як столиці (можливої) Галицької української держави, враховуючи їхнє центральне розміщення й транспортно-географічне положення.

Безперечно, не всі ідеї С. Рудницького є актуальними в наш час, як з огляду на динамізм суспільного розвитку, так з огляду на відчутний природно-географічний детермінізм сповідуваної ним антропогеографічної парадигми. Це стосується також гіперболізації значення антропологічних елементів в етно- і націоґенезі. Але його *концепція етногеографічних засад державності і формування держав на основі національного принципу має фундаментальне значення і в сучасних умовах.*

3.3. Українське геополітичне мислення міжвоєнного періоду

Після фактичної поразки Української національно-визвольної революції у наступні два десятиліття українські етнічні землі знову було поділено між чотирма державами: Галичина і Волинь приєднані до Польщі, Закарпатська Україна – опинилися в складі Чехословаччини, Буковина і Бессарабія – анексовані Румунією. Всі інші українські землі відійшли до СРСР. На більшій частині етнічної української території в складі СРСР існувала Українська Соціалістична Радянська Республіка (пізніше Українська Радянська Соціалістична Республіка), яка формально виступала як суверенне державне утворення, залишаючись фактично складовою трансформованої в псевдофедеративний СРСР Російської імперії. Однак, якщо перші керівники УСРР

узагалі не сприймали серйозно політичний статус республіки, перебуваючи значною мірою на українофобських позиціях, то починаючи з 1921 року в керівництві УСРР зростає вплив т. зв. націонал-комуністів (М. Скрипник, О. Шумський, О. Буценко), які, залишаючись прихильниками більшовизму, намагалися не лише здійснювати політику «українізації», але й до певної міри загалом надати УСРР українського державно-політичного характеру. *Сприйняття УСРР як дійсного державно-політичного утворення частково зумовило і деякі прояви самостійного державно-політичного мислення, найбільш помітні в діяльності М. Скрипника (1872–1933).* Зокрема, це стосувалося національно-культурної підтримки етнічних українців поза межами тодішньої УСРР (у східній Слобожанщині, на Дону й Кубані, Далекому Сході та ін.) та у прагненні переглянути кордони між УСРР і РСФРР з тим, щоб включити до української республіки етнічноукраїнські повіти Слобожанщини. З цією метою в 1923 році з ініціативи М. Скрипника при ЦВК УСРР навіть була створена адміністративно-територіальна комісія, яка, спираючись на довідкові записки М. Грушевського та Д. Багалія, розробила проект нового кордону з РСФРР і добилася в результаті переговорів часткових прикордонних змін, але які, з огляду на деструктивну позицію союзного центру, завершилися не на користь УСРР.

Наступні керівники не лише не виявляли самостійного українського геополітичного мислення, але й виступали активними провідниками антиукраїнської етнокультурної та соціально-економічної політики, яка у багатьох аспектах (організовування голодомору і масових репресій та депортацій населення) мала злочинний характер. І лише окремі кроки щодо прикордонних питань деяких партійних керівників країни у 1939–1945 роках частково враховували інтереси республіки. Йдеться про позицію М. Хрущова, який у 1939 році ставив питання про включення до складу України історичної Берестейщини, а у 1944–1945 роках під тиском української

громадськості робив спроби включити до її складу такі етнічно українські регіони, як Холмщина, Надсяння, Лемківщина, Марамарощина, а також Південну Буковину зі змішаним українсько-румунським населенням (було запроєктовано навіть створення Холмської області). Можна також виділити і позицію голови Верховної Ради УРСР М. Гречухи, котрий намагався захищати інтереси УРСР при розмежуванні з Молдавською РСР у 1940 році. Але попри окремі дії щодо захисту територіальних інтересів УРСР ці керівники так само жорстко придушували в Україні усі прояви української незалежної політичної думки й діяльності.

Зародження державно-геополітичного мислення в УРСР у 20-ті роки ХХ ст. розширювало й загальносупільний геополітичний кругозір. Так, представник ще «старої української інтелігенції» історик й економіко-географ **А. Синявський** (1866–1951) уважно стежив за геополітичними процесами в Європі, зокрема, в контексті перспектив руху «Пан-Європа», та аналізував економічні інтереси УРСР на Близькому Сході. Гео-економічне і геополітичне значення мали праці **В. Доброгаєва** і **М. Волобуєва**, котрі наголошували на необхідності цілісного розвитку економіки України як окремої складової світового господарства, розкривали негативні наслідки економічного визиску союзним центром її господарства. Великий геокультурний та певною мірою геополітичний резонанс мали заклики відомого письменника і публіциста **М. Хвильового** (1893–1933) щодо відходу від «культурного епігонізму» і пошуку власного шляху розвитку через переорієнтацію української літератури на «психологічну Європу» («Дайош Європу»), подолання залежності від російської культури («Геть від Москви»). В іншому памфлеті, «Україна чи Малоросія», який при житті письменника так і не був опублікований, М. Хвильовий виступає проти лицемірних закликів «будувати на Україні російську культуру», і через пропаганду культурної окремішності України безпосередньо підводить до ідеї державної незалежності. Актуальною

і на сьогодні є критика письменником української інтелігенції, яка через свою психологічну залежність від російського культурного продукту, «не давала можливості Україні виявити свій національний геній».

Реакцією на політичну кризу, зумовлену поразкою українських державницьких сил у період визвольних змагань 1917–1920 років, стала загальна радикалізація українських національно-політичних ідей у Західній Україні та в середовищі емігрантів, що особливо відобразилось у публікаціях Д. Донцова, М. Сціборського, які позначені впливом тодішніх європейських крайньо правих ідеологій. Водночас активізувалися й дослідження концептуальних та ідеологічних основ геополітики в сфері етнонаціональних взаємин (публікації О. Бочковського, В. Липинського, С. Рудницького, М. Шаповала) та дослідження в галузі демоетногеографії (В. Садовський, Т. Олексіук, В. Кубійович, Й. Шимонович), які різною мірою окреслювали і геополітичний потенціал України. В цьому переліку окремо слід виділити праці **О. Бочковського** (1884–1939) («Поновлені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «Націологія і націографія» (1927), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» (1934) та ін.), котрий вперше в українській політичній думці заклав основи вчення про націю (націологію) і розробив концептуальні основи етнополітики як «теорії взаємин між нацією і державою», у т. ч. й у міжнародному контексті.

Саме на міжвоєнний період припадає і формування **В. Липинським** (1882–1931) основ соціологічної теорії, в якій значну роль відведено нації як єдності громадянства, що формується на основі «територіального патріотизму», спільності інтересів і незалежно від етнічного та соціального походження. Розуміючи внутрішні геополітичні проблеми українського суспільства, спричинені спрощенням його соціальної структури, В. Липинський активно ратував за те, щоб «повернути органічну

структуру українській нації» та усунути соціальний антагонізм всередині неї. В контексті уникнення геокультурних розломів В. Липинський зазначав: «...маючи в своїй нації і Схід і Захід, і одну і другу церкву, ... ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі ввесь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми згинемо як нація».

Враховуючи складність ситуації, в якій опинилися державницькі сили, в українській політичній публіцистиці продовжилася дискусія щодо пошуку природних союзників України в її державно-політичному утвердженні. В цьому напрямі, як своєрідну антитезу ідеї С. Рудницького про перспективність Балто-Чорноморської політичної консолідації, було висунуто ідею Чорноморсько-Адріатичного об'єднання, яке включало б Україну, Чехословаччину та балканські слов'янські країни і ґрунтувалося б на культурно-ментальній та історично-генетичній близькості. Прихильниками цієї ідеї, попри розбіжність багатьох інших геополітичних поглядів, були історик **С. Томашівський** (1875–1930) та правник й громадсько-політичний діяч **С. Шелухин** (1864–1938). Але найбільший резонанс в обґрунтуванні геополітичних орієнтацій, у т. ч. й у розробленні цілісних доктрин, у міжвоєнний період мали праці **Ю. Липи** (1900–1944). В оригінальних дослідженнях «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938) Ю. Липа зробив всебічний історично-генетичний і просторовий аналіз української ідентичності (раса в його розумінні – ментальна, духовна цілісність і самобутність). Розкриваючи стан українства з огляду на його політичну й етнічну історію, характер, ідеологію, Ю. Липа акцентує увагу на тих засадах, які могли б посилити його енергію, збільшити «відпорну» силу і безпеку українства щодо чужих політичних, культурних та ідеологічних впливів і загалом – його творчий потенціал. Це насамперед етнокультурна («расова» у його термінології) і релігійна солідарність, національна воля, критичне ставлення до чужих доктрин і ціннос-

тей, розумні геополітичні орієнтири, в основі яких природна вісь Північ–Південь. Ю. Липа, зокрема, зазначає: «Визначення напрямної на схід чи захід – це передусім нищення власного характеру, духовності, що прийшла з півдня. Духовності, що зросла над південними морями й вододілами і розпростори-лась, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Богом і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих півдня». Дальшим обґрунтуванням цих ідей стала праця «Чорноморська доктрина» (Варшава, 1940). На думку автора, країни Чорноморського басейну мають спільні інтереси, а сам регіон, ураховуючи інтегруючу економічно-комунікаційну роль моря, творить певну цілісність і має величезні потенційні можливості. І саме сильна і незалежна Україна, історія якої нерозривно пов'язана з Чорномор'ям, покликана консолідувати цей регіон, ставши його лідером, і разом з іншими країнами регіону створити сильну політичну одиницю. Такий погляд, ураховуючи етнокультурну різноманітність та геополітичну різновекторність країн причорноморського регіону, був значною мірою ілюзорним.

В іншій геополітичній праці, «Розподіл Росії» (1941), Ю. Липа передбачив не лише розпад СРСР, самостійність України й інших національних країв, але й формування в Росії обласних відцентрових настроїв. Лейтмотивом усієї праці є заклик до готовності українства організаційно оформити свою державність: *«Єсть закономірність потужня і величня, що змушує Північ і Південь піти власними дорогами»*.

Отже, попри деяку гіперболізацію окремих історико-культурних моментів, у т. ч. й значення антропологічних особливостей в етногенетичних і соціально-політичних процесах, а також помітну міфологізацію давньої історії України, важливим є насамперед те, що геополітичні концепції Ю. Липи – це моделі активного включення України в світові відносини, які зорієнтовували українство не на пристосування до наявних, а на творення нових територіально-політичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин.

Геополітичне значення мала і діяльність визначного українського демогеографа та етногеографа **В. Кубійовича** (1900–1985). На відміну від тогочасних європейських дослідників, які розглядали і досліджували як цілісні організми лише суверенні держави, редагування і видання В. Кубійовичем таких фундаментальних комплексних праць з географії недержавної на той час України, як «Географія українських і сумежних земель» (Львів, 1933), «Атлас України і сумежних країв» (Львів, 1937), привертало увагу до українського питання зарубіжних політиків і вчених. Значною мірою саме з огляду на ці праці В. Кубійовича, широка громадськість розглядала українську етнічну територію як потенційного носія державності. Вчений також активно включився в роботу з політико-географічного обґрунтування і підтримки незалежності Карпатської України. З цією метою він підготував праці «Із антропогеографічних проблем Закарпаття» (Львів, 1939), «Людність Карпатської України» (Львів, 1939), «Сільське господарство Карпатської України» (Львів, 1939), які разом з іншими аналогічними працями інформаційно сприяли процесу державотворення у цьому регіоні.

Очевидно, що українські геополітичні ідеї міжвоєнного періоду не могли бути свого часу зреалізованими через вкрай несприятливі політико-географічні умови та недостатній потенціал українських державно-політичних сил. Але їхня поява сприяла розширенню горизонтів геополітичного мислення різних верств українського суспільства та усвідомленню України як самостійної геополітичної одиниці.

3.4. Геополітичні погляди ідеологів українського національно-визвольного руху середини ХХ ст.

Зважаючи на ідеологічну нетерпимість радянського тоталітарного режиму, незалежну українську геополітичну думку

середини ХХ ст. відбувається репрезентування праць діячів українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., які діяли в еміграції та в особливо складних умовах підпілля в Україні. *Характерною особливістю еволюції їхніх ідейно-політичних поглядів упродовж повоєнного періоду* (попри партійні відмінності) *став відхід від тоталітарних ірраціональних принципів і поступовий перехід на засади демократичного націоналізму*. Цей перехід помітний вже з липня 1944 року, коли було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) – «верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)» (згідно з тимчасовим устроєм УГВР).

У своїй платформі УГВР задекларувала, що «національна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації», засвідчуючи таким чином розуміння не лише національно-політичних, але й соціальних чинників у функціонуванні держав. У міжнародно-політичному аспекті зазначалося, що «УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі зі всіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу». У зверненні збройних сил українського підпілля, Української Повстанської Армії, підкреслювалось, що «УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти ССРСР і проти німецької « нової Європи ».

Бачення майбутнього України у більш розгорнутому вигляді розкривала політична публіцистика ідеологів українського підпілля, насамперед **П. Федуна** («Полтави») (1919–1951) і **О. Дяківа** («Горнового») (1921–1950). Серед низки підготовлених ними матеріалів (статей, звернень) у геополітичному

контексті визначне місце займає праця П. Федуна «Концепція самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу» (1946), де українську проблематику розглянуто на широкому тлі міжнародних відносин. Автор багатьма прикладами доводить, що «...історія розвивається в напрямі творення самостійних національних держав усіх народів». А «...прагнення народу до самостійного державного життя є його органічним природним прагненням». Основними рушійними силами сучасного історичного процесу П. Федун («Полтава») визначає «ідею нації» та «ідею демократичної конституційно-парламентарної держави». В цьому контексті український політик вказує на недосконалість тодішніх міжнародних відносин, які всупереч об'єктивним тенденціям не забезпечують «повного здійснення принципу самовизначення народів», а великі держави ставлять питання про сфери впливів, про потребу забезпечення виняткових державних інтересів, про те, щоб мати біля своїх кордонів «дружні» (у розумінні залежні) країни, легко оперують такими поняттями, як «стратегічні позиції», «стратегічні кордони». Таку ситуацію він визначає як «поворотну хвилю імперіалізму», але наголошує на її тимчасовому характері. Автор підкреслює, що «...одним із засобів прикривати імперіалістичну політику є фабрикування «теорій» про необхідність творити великі політичні комплекси з огляду на складність теперішнього економічного життя» (ідеї «пан-Європи», Сполучених Штатів Європи, гітлерівського «великопростірного господарства») ... Це об'єднання потрібне насамперед великим країнам, щоб «...повністю і без перешкод використати на свою користь усю свою перевагу над меншими і економічно слабшими країнами». Розкриваючи облудність таких підходів, П. Полтава впевнено стверджує: «Немає жодних об'єктивних перешкод до того, щоб ідею тісного економічного співробітництва здійснити в системі вільних національних держав. Лише тоді можуть бути гармонійно поєднані як інтереси великих, так і інтереси малих країн і народів». Значну увагу

український політик-революціонер приділив розкриттю всіх геополітичних небезпек, які загрожують західному світові у випадку загравання з більшовицьким режимом, яке може завершитися «поширенням більшовицького панування не лише на цілу Європу і Азію, а й поза ці континенти».

О. Дяків («Горновий») наголошував на міжнародно-політичному значенні боротьби українського підпілля проти більшовицького імперіалізму, прагнучи залучити до спільного антиімперіалістичного фронту представників різних народів. У брошурі «Наше становище до російського народу» він підкреслював, що «українському визвольно-революційному рухові ... всяке поняття шовінізму, а тим більше імперіалізму чуже й осоружне», а тому «ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від російсько-більшовицьких загарбників... З російським народом, який не стоїть на становищі імперіалізму... ми прагнемо до найтіснішої співпраці і сьогодні, і в майбутньому». Причому російський народ мусить усвідомити, що «російський імперіалізм є причиною і його важкого становища протягом усієї його історії».

Національно-демократичні підходи українського визвольного руху пізніше знайшли розвиток у працях політиків на еміграції (Л. Ребета, А. Камінського, І. Багряного, М. Прокопа), залишаючись у багатьох аспектах (щодо стратегії, тактики, погляду на державний устрій, економічні засади та ін.) ідеологічно різновекторними. Важливий перехід від політичної публіцистики до наукового осмислення етнополітичних і геополітичних проблем здійснив відомий політик **Л. Ребет** (1912–1957), що знайшло відображення у його книзі «Теорія нації» (1956). Геополітичні аспекти цієї праці стосуються й об'єктивних підстав національної ідентичності, і перспектив етнополітичних рухів, і розуміння проблем територіально-політичної стабільності. Наприклад, спростовуючи закиди щодо небезпек появи воєнних конфліктів унаслідок національно-державного самовизначення, Л. Ребет констатував: «Миріві у світі загрожували і загрожують не 80 суверенних малих держав, а дві чи три

великодержави, які прагнуть саме такого чи іншого світового уряду, очевидно, створеного ними».

Гострі геополітичні проблеми, які тією чи іншою мірою стосувалися України, порушував у 50-ті роки ХХ ст. на сторінках емігрантського часопису «Український самостійник» **А. Камінський**. Зокрема, коли на Заході в повоєнний період дуже поширеними стали необґрунтовані напади на весь спектр національно-політичних проблем, включаючи й питання національної ідентичності, і національної державності, і національного самовизначення, яким приписувалися і зростання небезпек нових воєнних конфліктів, і невідповідність світовому поступу загалом, то А. Камінський з цього приводу написав низку статей і доповідей, де аргументовано довів, що «... тільки національні держави...забезпечать а) солідну базу для державної, а тим самим і міждержавної організації; б) сприятимуть справжній міжнародній співпраці на базі реальних передумов; в) усуватимуть основні конфліктіві елементи в міжнародному укладі, а передусім т. зв. територіальний конфлікт; г) перешкоджають всякого роду імперіалізмам і агресії; д) створять збалансовану, ефективну міжнародну конструкцію на протигагу міжнародній анархії, поляризації двох блоків чи тотальній монополії влади і сили в одній світовій державі». Саме баланс національних держав як наслідок здорового і справжнього націоналізму й інтернаціоналізму, може, на його думку, бути органічною засадою міжнародного укладу.

Важливе місце в публіцистичній спадщині А. Камінського займає критика американської геополітики стримування СРСР, яку розробив один з тодішніх провідних геостратегів США Дж. Кеннан, з огляду на притаманну цій концепції недостатню увагу і повагу до національно-визвольних рухів поневолених народів, у т. ч. і не зовсім коректне трактування перспектив української державності загалом.

У 1966 році вийшла друком праця **М. Сосновського** (1919–1975) «Україна на міжнародній арені: 1945–1965 р.р.», у якій

автор детально проаналізував українську державно-політичну проблематику в контексті міжнародних відносин і геополітичних процесів повоєнного періоду, у т. ч. й ефективність міжнародно-політичних акцій різних українських закордонних політичних сил. Важливим недоліком у цій діяльності, на думку автора, було те, що українським державницьким силам «...не пощастило ввести в дію поза кордонами України єдиного осередку зовнішньополітичної діяльності».

Після офіційного засудження «культу особи Сталіна» у 1956 році, в часи т. зв. «хрущовської відлиги», активізувалося соціально-культурне життя і в УРСР, яскравим проявом якого стала поява нової генерації молодіжної творчої інтелігенції, головно літературної, яка пізніше дістала назву *шестидесятників*. Оскільки лібералізація радянського режиму мала дуже обмежений характер, то учасники цього руху, не кидаючи виклики офіційній ідеології, порушували насамперед проблеми збереження і захисту української мови, збагачення української культури, розширення її художніх горизонтів, що мало і важливі політичні наслідки. Водночас найбільш резонансна у публіцистиці шестидесятників праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965) охоплювала значно ширший спектр проблем, в основі яких аналіз кризи української нації і національної культури, спричинений тодішньою політичною дійсністю. В цьому контексті автор дуже влучно вказує і на вкрай несприятливі геодемографічні і геополітичні умови, які якраз і зумовлюють негативні етнокультурні тенденції, адже «...єдність і суверенність території потроху і чим далі більше втрачається через масове переселення («оргнабори» і т. п.) української людності на Сибір, Північ та ін., де вона нараховується мільйонами, але швидко денаціоналізується; через масове і не завжди економічно виправдане й економічними мотивами зумовлене організоване переселення в Україну росіян...», а тому «протягом останніх десятиліть українська нація, по суті, позбавлена

нормального природного приросту, який властивий сучасним націям». Далі І. Дзюба робить важливий і сміливий геополітичний висновок про «формальність адміністративного поділу й сумнівність суверенітету уряду Української РСР на території України». Однією з причин кризи української нації є, на думку автора, цілковита централізація, а тому «важко говорити й про цілісність, суверенність економічного життя української нації», яка «дедалі більше розсівається по Союзу». Такі несприятливі геополітичні і геоекономічні передумови взаємопов'язуються з тим, що «українська національна культура утримується на досить провінційному становищі і практично трактується як «другосортна», а «українська мова відтіснена на другий план і в містах України, по суті, не побутує».

Відносна лібералізація радянського режиму була короткотривалою, а тому вже в другій половині 60-х років ХХ ст. проти учасників руху шестидесятників почалися масові репресії, а середовище шестидесятників стало основою українського *дисидентства* – нового явища українського руху опору більшовицько-радянському режимові. Водночас *шестидесятники виконали і важливу геополітичну місію з ментального культурно-політичного зближення української інтелігенції західних, східних і центральних регіонів.*

Отже, попри те, що становлення української геополітичної думки впродовж ХХ відбувалось у вкрай складних умовах (територіальна роз'єднаність, політичний терор), все ж саме українські геополітичні ідеї, яким не притаманний експансіонізм, агресивна налаштованість щодо інших країн й народів, мають низку переваг і в розумінні геополітичних проблем, насамперед територіально-етнополітичних (геоетнополітичних), а тому можуть стати одними з визначальних принципів і в методології об'єктивного геополітичного аналізу, й у конструктивній практичній геополітиці зрівноваження сучасних етнополітичних процесів.

4.1. Формування політичної карти світу як відображення історичних геополітичних тенденцій

Моделлю геополітичного світоустрою є *політична карта*, що розкриває склад та взаєморозміщення основних суб'єктів міжнародно-політичних взаємин (держав, міжнародних організацій, залежних країн й політичних рухів та ін.), а також деякі їхні суттєві просторові пропорції та відношення. Саме відображення багатьох територіальних зв'язків (політичних, економічних, культурних тощо) і відношень (віддаленості, сусідства, впливу, взаємодії, тяжіння та ін.) між усіма суб'єктами на політичній карті світу і надає їй геополітичного характеру.

Розкриваючи параметри територіально-політичної структури світу, необхідно також урахувати її динамічність як одну з основних характерних рис. У цьому контексті, попри велику різноманітність територіально-політичних змін, їхній перманентний характер, можна виділити різні етапи формування геополітичної карти світу, на яких переважають одні тенденції, на інших – інші. Помітними є і деякі загальні тренди. Так, упродовж історичного часу територіально-політична структура світу неодноразово ускладнювалася внаслідок утворення нових держав та автономій. Це природний процес, адже закономірна територіальна диференціація світу, формування різних територіальних ідентичностей (етнічних, поселенських, релігійних) потребує свого відображення в державно-політичній структурі

через утворення національних держав, меншою мірою міст-держав та держав, сформованих на основі релігійної чи конфесійної традиції, що й є об'єктивною передумовою формування різних типів політичних систем. Окрім того, на державотворчі процеси аж до нового часу суттєво впливали і відносини власності суверенів на певну територію та відносини успадкування (патримоніальності).

Поряд з державно-політичною диференціацією, на різних історичних етапах у територіально-політичній сфері проявлялися й *інтеграційні тенденції*, які також здебільшого відбувалися в контексті природних процесів суспільно-географічної інтеграції. Це стосується, наприклад, об'єднання на єдиній етнонаціональній основі в другій половині XIX ст. Італії та Німеччини. Характерною тенденцією територіально-політичного розвитку впродовж усього історичного часу було і *творення великодержав, імперій*, яке також вело до зменшення кількості територіально-політичних утворень. Хоча назвати ці геополітичні процеси (утворення імперій) як територіально-інтеграційні складно, оскільки їхньою основною рушійною силою ставали не стільки об'єктивні передумови, як *деструктивні людські прагнення до глобального домінування*. Все ж проти-природний характер великих імперій, які насильно пов'язують країни і великі народи, нівелював етнокультурну різноманітність, зумовлював неминучість їхнього розпаду. Тому протягом останнього тисячоліття історичні епохи формування світових імперій кілька разів чергувалися з епохами їхнього розпаду і дроблення. Таке зіставлення різних тенденцій упродовж історичних періодів дає змогу зробити *припущення про циклічність процесів глобальної територіально-політичної структуризації*. Причому різні регіони світу можуть перебувати в дещо зміщених у часі фазах розвитку.

Починаючи з XIX ст., домінуючою стала тенденція до збільшення кількості різних державних утворень, незважаючи на наявність великих імперій, які в процесі свого розширення

продовжували поглинати різні країни. Особливо бурхливо державне самовизначення відбувалося впродовж ХХ ст.: утворилося більше ста тридцяти п'яти незалежних держав (див. дод. А), а загальна їхня кількість зросла приблизно в 3,5 раза (з 55 держав на початку ХХ ст. – до 193 держав на початку ХХІ ст.). Великий поштовх державотворчим процесам дали світові війни. Так, якщо напередодні Другої світової війни у світі була 71 суверенна держава, то в 1947 році – уже 81. Утворення держав у нові й новітні часи проходило під дією двох основних чинників – *деколонізації та етнополітичного самовизначення*. Попри певні паралелі (боротьба за незалежність окремих великих територій, областей), в основі деколонізації та етнополітичного самовизначення лежали різні принципи. Так, *основними рушійними силами деколонізації були полікультурні місцеві еліти великих колоніальних регіонів, які з різних причин перестали ідентифікувати себе з метрополією чи всією імперією, консолідуючи на засадах територіального патріотизму все місцеве населення*. Внаслідок цього відбулося державне самовизначення колоніальних володінь, що мало спиралися на етногеографічні реалії, виступаючи своєрідними територіально-політичними спільнотами. Процеси деколонізації стали основним чинником утворення держав в Новому Світі, тобто на американських континентах, в Австралії та Океанії. Внаслідок деколонізації утворилося і більшість держав Африки, а також деякі держави Азії.

Водночас у Європі, більшості регіонів Азії державотворчі процеси здійснювалися здебільшого на основі етнополітичного самовизначення або під значним впливом етонаціонального чинника. Основним результатом розвитку етнополітичних процесів, які є природним наслідком розширення сфери життєдіяльності етонаціональних спільнот, стало формування *національних держав*, характерними рисами яких є: 1) особливі історично-генетичні засади (сформувалися або безпосередньо внаслідок етнополітичного самовизначення, або внаслідок

об'єднання різних державних утворень на єдиній етнонаціональній основі); 2) територіальна структура (в основі державної території ареал розселення державоформуючого етносу) та 3) чітко виражене культурне обличчя, характерні риси якого також визначає культура державоформуючого етносу. Разом з тим, формування модерних національних держав, у розпорядженні яких є великі засоби та важелі впливу, стало потужним чинником етногенези і націогенези, зумовивши прискорену консолідацію націй унаслідок стирання племінних чи регіонально-етнографічних відмінностей.

Про державоформуючий потенціал етнонаціонального чинника свідчить не лише формування значної кількості національних держав упродовж XIX–XX ст., але й утворення, особливо після Другої світової війни, етнонаціональних федерацій та етнонаціональних автономій в унітарних державах. Зокрема, на європейському субконтиненті Італія у 1945 році надала автономію області Валле-д'Аоста, в 1948 році – Південному Тиролю (Трентіно-Альто-Адідже), Сардинії, у 1963 році – області Фріулі-Венеція-Джулія; Іспанія у 1977 році забезпечила автономію Каталонії, а у 1978 році – Країні Басків і Галісії. У 1982 році розширеного самоврядування добилася в складі Франції Корсика. Автономними правами в складі Данії з 1948 року користуються Фарерські острови, а з 1979 року Гренландія. З проведенням виборів до парламенту зроблено кроки на шляху до автономізації Шотландії в складі Великої Британії. А впродовж 1970–1993 років Бельгія поступово трансформувалась у федерацію, організовану за етнонаціональним принципом. Отже, *геоетнополітичні процеси, власне геоетнополітична історія, є провідною складовою загальносвітового історичного процесу. Це стосується не лише кількох останніх століть, адже генетичні основи державності завжди, хоча й по-різному, були пов'язані з етнічними чи міжетнічними відносинами, причому саме племінні політичні утворення та союзи споріднених племен можна розглядати як прообрази перших держав.*

Розділяючи процеси деколонізації та етнополітичного самовизначення, треба однак зазначити, що у деяких випадках вони поєднувалися, зокрема, етнонаціональний чинник міг прискорювати процеси створення незалежних держав на основі колишніх колоніальних володінь. Водночас інколи деколонізація дала поштовх новим етнополітичним рухам, які (це особливо стосується Африки) виступили за ревізію постколоніальних територіально-політичних реалій. Розпад колоніальних імперій і внаслідок деколонізації, і внаслідок етнополітичного самовизначення впродовж XIX–XX ст. зумовив *трансформацію більшості метрополій у національні держави*.

Державоформуюче значення в окремих випадках мав і *релігійно-територіальний* чинник, значення якого в сучасних геополітичних процесах, насамперед з огляду на політизацію ісламу, зростатиме. Зокрема, під час деколонізації Індії у 1947 році Велика Британія віддала перевагу не етногеографічному підходу, а релігійно-географічному поділу єдиної колонії на дві держави: Пакистан з мусульманською більшістю, та Індію, де більшість населення сповідувала індуїзм. Релігійна (християнська) ідентичність зіграла вирішальну роль і в проголошенні у 2002 році незалежності Східного Тимору.

За деяких умов на сьогодні може проявитися і державно-політична значущість расових відмінностей, особливо в державах переселенського типу. Дуже рідко формування нових держав можливе на основі поселенської ідентичності, тобто утворення міст-держав, насамперед у процесі посилення політичних та економічних інтересів тих торгівельних центрів, які мають або мали у минулому окремий політичний статус. Отже, *з погляду генези сучасний територіально-політичний світоустрій є втіленням різновекторних процесів, відображаючи як остаточні результати, так і окремі стадії та початкові імпульси*. Причому незавершеність процесів територіально-політичного самовизначення є однією з основних причин напруженості в сучасних геополітичних взаєминах.

Багатовимірний характер мають і сучасні структурні співвідношення в територіально-політичному світоустрої, які формують насамперед *держави* (різні за розмірами, військовим та економічним потенціалом, устроєм), *міжнародні організації* (відмінні за призначенням, впливовістю, складом та внутрішньою побудовою), а також *залежні країни* та *національно-політичні рухи*. Опосередковано, через економічні функції, насамперед концентрацію фінансових ресурсів, зростає самостійне геополітичне значення у глобальних процесах і *транснаціональних корпорацій та банків*. Зберігають різноманітний вплив на геополітичні взаємини *релігійні центри міжнародного значення*.

Роль та наслідки впливу означених суб'єктів геополітичних взаємин, абстрагуючись від окремих випадків, є доволі відмінними. Так, в узагальненому вигляді *система держав*, відображаючи основні риси геополітичної карти світу, є *водночас найбільш консервативною складовою геополітичного світоустрою*, яка в своїй основі спрямована на збереження та відтворення основних співвідношень та зв'язків. Водночас *залежні країни та етнополітичні рухи* є насамперед чинником динаміки в геополітичному світоустрої, зокрема, зміни конфігурації політичної карти через появу нових політичних одиниць. Міжнародні організації загалом найбільше виконують *регуляторні функції*, забезпечуючи систему глобальних та регіональних геополітичних поєднань та впорядкованість у міжнародних геополітичних відносинах. Як втілення глобалізаційних економічних тенденцій, *транснаціональні компанії* через економічні інтереси й функції, а також великі інформаційні ресурси, найбільше зорієнтовані на уніфікацію політичного життя в сучасному світі, що часто суперечить інтересам інших суб'єктів. Різновекторний характер (від підтримки національно-визвольних рухів до апологетики великодержавництва) має вплив релігійних центрів.

Попри значущість окремих суб'єктів (держав, міжнародно-політичних об'єднань чи корпорацій), все ж саме сумарний

вплив усіх складових геополітичного світоустрою і визначає характер геополітичних процесів та поширення смуг геополітичної взаємодії.

4.2. Держави на карті світу: розміщення, статусні та демотериторіальні переваги в геополітичному вимірі

Держави як особливі політичні організації, що формують єдність суспільства, гарантують його безпеку, мають виняткове право репрезентувати загальносуспільні інтереси, є каркасом сучасної політичної сфери світу і відповідно – головними суб'єктами політичних відносин. В історичному аспекті держави пережили складну еволюцію. Різноманітними і дуже відмінними є історичні типи державних утворень, проте *у всі часи держави виступали своєрідним поєднанням території, населення і політичної влади*, що, власне, і визначає значущість географічних чинників у державотворенні та у функціонуванні держав. Як зазначає французький правознавець Ж. Тускоз, основними складовими держави є територія, населення, уряд, а сама держава – це «історичний спосіб географічного поділу політичної влади».¹ Тобто географічність держав визначається самою їхньою природою. Тому і формування, й функціонування держав також завжди залежало від їхнього місця в системі світових територіально-політичних відношень (впливу, взаємодії, тяжіння та ін.) та регіонального розподілу внутрішньополітичних сил, цим самим зумовлюючи актуальність просторового аналізу політичних процесів.

У структурному розрізі кожна держава є складним соціально-політичним утворенням, яке характеризується необхідною, особливо порівняно із зовнішнім середовищем, внутрішньою

¹ Тускоз Ж. Міжнародне право. – К., 1998

єдністю. З політико-географічного погляду, виділяючи значення території і територіальних зв'язків, географічної позиційності, основними структурними підрозділами держави як органічного, взаємопов'язаного політико-географічного утворення є: 1) державна територія як атрибут державності, носій політичних функцій і якостей (силового потенціалу, зв'язаності, стабільності, політичного структуроформування); 2) система територіальної організованості державних інституцій (вищих і центральних, силових, місцевого самоврядування), яку можна окреслити поняттям державно-територіальний устрій; 3) система територіального розподілу політичної активності населення. Отже, в усіх трьох означених підрозділах держави особливу структуротворчу роль відіграє територія, що дає підстави розглядати державу як особливе геополітичне утворення.

У 2010 році в світі було 193 міжнародновизнані держави, якщо не враховувати Косово, суверенітет якого ще не набув загальносвітової підтримки: (44 – у Європі, 47 – в Азії, 53 – в Африці, 35 – в Америці, 14 – в Австралії та Океанії). На один мільйон км² у Європі в середньому припадає 4,2 умовні держави, в Азії – 1,1, Північній Америці – 0,7, Південній Америці – 1,1, в Африці – 1,7, Австралії та Океанії – 1,6. Отже, найбільшою щільністю держав виділяється Європа, а найменшою – Північна Америка.

Усі суверенні держави, володіючи різними параметрами, особливостями генези, розміщення та економічного розвитку, займають своєрідне місце в територіально-політичному світоустрої залежно від свого *геополітичного потенціалу – сукупності усіх передумов і можливостей впливати на міжнародні відносини*. Геополітичний потенціал держави має інтегральний характер, включаючи кількісні та якісні характеристики. Поряд з такими традиційними елементами, як розміри, військовий, природно-ресурсний, демографічний потенціали держав, їхнє географічне положення, сьогодні на передньому плані з'являються нові складові – стан економіки, технологіч-

на і комунікаційна оснащеність, науково-інформаційний та культурний рівень, ефективність системи державної влади та місцевого самоврядування. Разом з тим, усі ці характеристики стану структурних підрозділів держави є реально значущими лише в умовах ефективного взаємопоеднання, внутрішньої політичної стабільності, високого рівня самоорганізованості суспільства, що сумарно й визначає його політичну волю в реалізації різних завдань та подоланні викликів.

У становленні сукупного геополітичного потенціалу держав ключове значення також мають і *статусні переваги*. Так, у сформованій за результатами Другої світової війни системі міжнародних відносин особливо вагомим є статус постійного члена Ради Безпеки ООН, яким на сьогодні володіють США, Росія (як правонаступник СРСР), Великобританія, Китай, Франція. Ці держави забезпечили собі вирішальні *військові переваги*, сформувавши *ядерний клуб* і реалізувавши у міжнародно-правовий спосіб *принцип непоширення ядерних озброєнь*. На жаль, цей принцип, який виконує важливі конструктивні функції стабілізації військово-міжнародних відносин, уже порушило кілька держав (Індія, Пакистан, за неофіційними даними й Ізраїль), а деякі інші, зокрема КНДР, активно ведуть роботи щодо оволодіння ядерною зброєю. І лише Україна, яка на час проголошення незалежності мала на своїй території один з найбільших у світі ядерних потенціалів, добровільно відмовилася від цієї зброї, не одержавши від великих держав ядерного клубу ні адекватних гарантій безпеки, ні адекватних економічних компенсацій. У кінці XX – на початку XXI ст., в умовах помітного послаблення впливу ООН та її структур, зросло значення деяких інших статусних клубів, які об'єднують різні групи держав («велика сімка»: США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада, до якої пізніше, у 1994 році, долучили Росію; «велика двадцятка»: Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Німеччина, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Корея, Мексика, Росія, Саудівська

Аравія, США, Туреччина, Франція, Південна Африка, Японія, Європейський Союз (як колективний член)), засвідчуючи помітну трансформацію як самої системи міжнародних відносин, так і певні зміщення у співвідношеннях геополітичних центрів. Отже, враховуючи наявність багатьох якісних характеристик, *кількісно відобразити всі елементи та передумови геополітичної могутності є нереально*, а тому поширені спроби вивести універсальну формулу геополітичного потенціалу є малопродуктивними. Але все ж інтегральні аналітичні оцінення геополітичної могутності є доцільними, оскільки *саме співвідношення сукупних силових потенціалів держав і визначає ієрархію та географію сучасних центрів політичного впливу, які за охопленням кількості країн та регіонів умовно можна поділити на регіональні, міжрегіональні й субконтинентальні, континентальні та глобальні*. Слід підкреслити, що формування таких центрів на різних рівнях ієрархії ще не свідчить про обов'язковість домінування цієї держави в межах відповідної території впливу. Йдеться лише про вагомість впливу одних держав на різні аспекти життєдіяльності інших, що може проявлятися різним ступенем інтенсивності. Так, на локальному рівні, з огляду на множинність зв'язків та взаємозалежностей, формування центрів впливу є достатньо динамічним і не завжди ясно вираженим. Складний баланс взаємовпливів, не засвідчуючи явного лідерства, характерний і для більшості міжнародних регіонів. Водночас більш рельєфно виділяються держави – впливові центри міжрегіонального, континентального та глобального значення.

Поява й утвердження держав – центрів регіонального і міжрегіонального геополітичного значення – є об'єктивною і водночас конструктивною тенденцією, оскільки обмежує експансіоністські чи гегемоністські амбіції світових чи континентальних лідерів, сприяючи впорядкуванню міжнародних взаємин. Разом з тим, брак регіональних і міжрегіональних лідерів на значних просторах часто призводить до перетво-

рення їх у буферні зони, пасивні сфери силового впливу чи навіть переділу.

Для визначення реальної конфігурації геополітичної структури світу, поширення центрів геополітичного впливу різного ієрархічного значення необхідно насамперед порівняти основні складові сукупного силового потенціалу держав та інтегрально їх оцінити. В цьому контексті базовим географічним ресурсом у формуванні геополітичного потенціалу держав залишаються площа їхньої території та кількість населення, і особливо – їхнє ефективне поєднання, яке виявляється у пропорційному розміщенні і розселенні населення, господарській освоєності території. Отже, за площею території, яка була і завжди буде чинником геополітичного впливу, виділяють *надвеликі* держави (понад 3 млн км²), *дуже великі держави* (від 1 млн км² до 3 млн. км²), *великі* (від 500 тис. км² до 1 млн км²), *середні* (від 200 тис. до 500 тис. км²), *малі* (від 20 тис. км² до 200 тис. км²), *дуже малі* (від 1 тис. км² до 20 тис. км²), *мікродержави* (менше 1 тис. км²) (див. табл. 4.1). Україну за цією схемою віднесено до великих держав (43 місце в світі).

Найбільша питома вага у загальній площі суходолу належить надвеликим державам (Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія), які займають площу 65,43 млн км² (43,9% усього суходолу). У Північній Америці їхня частка становить аж 80%, а у Євразії – 54,7%. Немає надвеликих держав лише в Африці. Значно більшою у світі є кількість дуже великих держав (Аргентина, Казахстан, Судан, Алжир, Конго (Кіншаса), Саудівська Аравія, Мексика, Індонезія, Лівія, Іран, Монголія, Ангола, Ефіопія, Мавританія, Малі, Чад, ПАР, Нігер, Перу, Колумбія, Болівія, Єгипет), серед яких найбільше африканських (12 з 22). Водночас найбільше (65) у світі є малих держав (від 20 до 200 тис. осіб), частка яких у загальній площі суходолу є порівняно незначною. Групу мікродержав (усього 27) формують насамперед острівні країни (найбільше басейну Карибського моря (Антигуа і Барбуда, Барбадос,

Таблиця 4.1

Групування держав світу за площею території

Групи держав	Розміри території	Кількість держав	Держави
1	2	3	4
Надвеликі держави	понад 3 млн км ²)	7	Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія
Дуже великі держави	від 1 млн км ² до 3 млн км ²	22	Аргентина, Казахстан, Судан, Алжир, Конго (Кіншаса), Саудівська Аравія, Мексика, Індонезія, Лівія, Іран, Монголія, Ангола, Ефіопія, Мавританія, Малі, Чад, ПАР, Нігер, Перу, Колумбія, Болівія, Єгипет
Великі держави	від 500 тис. кмІ до 1 млн км ²	22	Іспанія, Україна, Франція, Афганістан, Ємен, М'янма, Пакистан, Таїланд, Туреччина, Ботсвана, Кенія, Мадагаскар, Мозамбік, Намібія, Нігерія, Сомалі, Танзанія, ЦАР, Венесуела, Чилі, Замбія
Середні держави	від 200 тис. до 500 тис. км ²	32	Велика Британія, Білорусь, Італія, Німеччина, Норвегія, Польща, Румунія, Фінляндія, Швеція, В'єтнам, Ірак, Лаос, Малайзія, Оман, Туркменістан, Узбекистан, Філіппіни, Японія, Буркіна-Фасо, Габон, Гана, Гвінея, Зімбабве, Камерун, Кот-д'Івуар, Марокко, Уганда, Гайана, Еквадор, Парагвай, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея

1	2	3	4
Малі держави	від 20 тис. км ² до 200 тис. км ²	65	Австрія, Албанія, Бельгія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Нідерланди, Португалія, Сербія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Азербайджан, Бангладеш, Бутан, Вірменія, Грузія, Ізраїль, Йорданія, Камбоджа, Киргизстан, Південна Корея, Непал, ОАЕ, Сирія, Таджикистан, Шрі-Ланка, Бенін, Бурунді, Гвінея-Бісау, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Лесото, Ліберія, Того, Туніс, Беліз, Гаїті, Гватемала та ін.
Дуже малі	від 1 тис. км ² до 20 тис. км ²	18	Люксембург, Чорногорія, Бруней, Катар, Кіпр, Кувейт, Гамбія, Кабо-Верде, Коморські Острови, Маврикій, Свазіленд, Багамські Острови, Ямайка, Тринідад і Тобаго, Вануату, Західне Самоа, Фіджі
Мікродержави	менше 1 тис. км ²	27	Андорра, Ватикан, Мальта, Монако, Сінгапур, Антигуа і Барбуда, Барбадос, Гренада, Домініка, Сент-Вісент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Кірибаті, Маршаллові Острови, Федеративні Штати Мікронезії, Науру, Тонга, Тувалу, Мальдіви, Сейшельські Острови, Бахрейн, Андорра, Сан-Маріно, Ліхтенштейн, Сан-Томе і Принсіпі, Палау, Бахрейн

Гренада, Домініка, Сент-Вісент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія) та Океанії (Кірибаті, Маршаллові Острови, Федеративні Штати Мікронезії, Науру, Тонга, Тувалу), а також Індійського океану (Мальдіви, Сейшельські Острови) та Перської затоки (Бахрейн). До мікродержав належать і деякі територіально-політичні утворення¹ Європи, які сформувалися в часи середньовічної роздробленості і зберегли до сьогодні державний статус (Андорра, Сан-Марино, Ліхтенштейн).

Поширення різних за площею держав за великими історико-географічними регіонами на карті світу є дуже нерівномірним. Про це свідчить той факт, що середня площа європейської держави становить 0,24 млн км², що майже у чотири рази менше, ніж азійської (0,95 млн км²). Особливо великі контрасти у площі держав характерні для Азії та Америки, природно закладаючи асиметричність міждержавних взаємин. Так, на дві надвеликі держави Північної Америки (США і Канаду) припадає 80% території континенту. Ще 8% території Північної Америки припадає на велику за площею Мексику. Азійська частина Росії, Індія та Китай становлять 58,4% від усього азійського субконтиненту. У Південній Америці 63% території припадає на Бразилію та Аргентину, а 33% Океанії – на Нову Зеландію.

Групування держав за кількістю населення, яке також є важливим орієнтиром в окресленні геополітичної ієрархічної структури, лише частково співвідноситься з групуванням за площею, що пов'язано з помітною нерівномірністю розміщення населення за регіонами світу*. За цим показником (див. табл. 4.2) також доцільно виділяти *надвеликі* держави (дві держави-гіганти (Індія та Китай (більше мільярда осіб),

¹ У науковій літературі є спроби подати узагальнено потенціал «територія – населення». Зокрема, за допомогою формули, яку запропонував К. Витхауер (див.: Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. – С. 91), яка через свою неструктурованість є не зовсім досконалою

Таблиця 4.2

Групування держав світу за кількістю населення

Групи держав	Кількість населення	Кількість держав	Держави
1	2	3	4
Надвеликі держави	а) держави-гіганти (понад 1 млрд осіб); б) від 230 до 300 млн осіб	2	Індія та Китай
		2	США та Індонезія
Дуже великі держави	100 – 200 млн. осіб	7	Бразилія, Пакистан, Росія, Бангладеш, Нігерія, Японія, Мексика
Великі держави	50 – 100 млн осіб	12	Великобританія, Італія, Німеччина, Франція, В'єтнам, Іран, Таїланд, Туреччина, Філіппіни, Ефіопія, Єгипет, Конго (Кіншаса)
Середні держави	20 – 50 млн осіб	24	Іспанія, Польща, Румунія, Україна, Афганістан, Ірак, Південна Корея, Малайзія, М'янма, Непал, Саудівська Аравія, Узбекистан, Алжир, Кенія, ПАР, Судан, Танзанія, Уганда, Канада, Аргентина, Венесуела, Колумбія, Перу
Малі держави	2 – 20 млн осіб	91	Австрія, Албанія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Данія, Ірландія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Сербія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція, Азербайджан, Бутан, Вірменія, Грузія, Ємен, Ізраїль, Йорданія, Казахстан, Камбоджа, Киргизстан, Лаос, Ліван, Монголія, ОАЕ, Оман, Сирія та ін.

1	2	3	4
Дуже малі	300 тис. – 2 млн осіб	31	Естонія, Ісландія, Люксембург, Мальта, Словенія, Чорногорія, Бахрейн, Бруней, Кіпр, Катар, Кувейт, Ботсвана, Габон, Гамбія, Гвінея-Бісау, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Кабо-Верде, Коморські Острови, Маврикій, Намібія, Свазіленд, Багамські Острови, Беліз, Гайана, Суринам, Тринідад і Тобаго, Соломонові Острови, Фіджі, Східний Тимор
Мікродержави	менше 300 тис. осіб	24	Андорра, Ватикан, Сан-Марино, Ліхтенштейн, Монако, Сан-Томе і Прінсіпі, Сейшельські Острови, Беліз, Антигуа і Барбуда, Барбадос, Гренада, Домініка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Вануату, Кірибаті, Маршаллові Острови, Федеративні Штати Мікронезії, Науру, Палау, Західне Самоа, Тонга, Тувалу

та дві держави США й Індонезію людністю від 230 до 300 млн осіб), *дуже великі* держави (100–200 млн осіб: 7 держав (Бразилія, Пакистан, Росія, Бангладеш, Нігерія, Японія, Мексика), *великі* держави (50–100 млн осіб: 12 держав (Великобританія, Італія, Німеччина, Франція, В'єтнам, Іран, Таїланд, Туреччина, Філіппіни, Ефіопія, Єгипет, Конго (Кіншаса), *середні* держави (20–50 млн осіб: 24 держави), *малі* (2–20 млн осіб: 91 держава), *дуже малі* (300 тис. – 2 млн осіб: 31 держава), *мікродержави* (менше 300 тис. осіб: 24 держави). Як бачимо, поєднання найвищих показників площі та кількості населення характерне лише для п'яти держав – Китаю, США, Бразилії, Індії, Росії, засвідчуючи наявність у них демогеографічних передумов для лідерства на рівні континентів чи субконтинентів. Досить високі показники площі¹ території та кількості населення поєднують ще дві держави – Мексика та Індонезія.

Значення кількості населення є достатньо динамічним, зумовлюючи й зміни демографічного статусу держав. Так, швидкими темпами знижується демографічний потенціал Росії: навіть за офіційними даними, які деякі фахівці вважають надто оптимістичними, кількість населення цієї держави за останні 15 років зменшилася на 6 млн осіб, унаслідок чого знизився і її демографічний рейтинг (з шостого місця Росія опустилася на дев'яте). Через гостру демографічну кризу, що розпочалася у другій половині 80-х років XX ст. і супроводжувалась депопуляцією та еміграцією населення, Україна також втратила статус великої за людністю держави й увійшла в групу середніх (46,6 млн осіб на початок 2007 року), хоча й продовжує займати за людністю порівняно високе – 24 місце.

Взаєморозміщення надвеликих, дуже великих і великих держав є одним з істотних орієнтирів у виділенні реальних і потенційних регіональних та міжрегіональних держав-лі-

¹ Зілдер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: Пер. з франц. – К., 1996. – С. 73, 74

дерів, а також, за сприятливих умов, у прогнозуванні появи потужних регіональних об'єднань суміжних держав, особливо у випадку, коли значний демографічний потенціал поєднується з територіальним і природно-ресурсним на фоні культурної згуртованості суспільства. В цьому контексті, наприклад, очевидним стане у перспективі, за умов політичної та економічної стабільності, зростання ролі азійських гігантів, насамперед Китаю та Індії, а також держав Латинської Америки – Бразилії та Аргентини з одночасним посиленням ролі нових міжнародних регіонів. Разом з тим, неухильне зменшення демографічного потенціалу Росії, поєднане з поглибленням диспропорцій у її регіональній освоєності, суттєво знижує її глобальні лідерські перспективи. Не мають на близьку перспективу достатніх демо-територіальних передумов для формування геополітичних полюсів глобального і континентального значення й африканські держави. Так само нема держав із значним потенціалом «територія–населення» на рівні окремих міжнародних регіонів (Центральна Америка і країни Карибського басейну, балканські держави та ін.).

У минулому для формування геополітичного потенціалу важливе геополітичне значення мала конфігурація території держави та її природно-географічне положення (особливо щодо морів й океанів, рік і гірських хребтів). Сьогодні значення цього чинника зменшилося, хоча деякі переваги та недоліки залишаються істотними. Зокрема, *компактні* держави (наприклад, Іспанія, Польща, Румунія, Франція та ін.), територія яких наближається до форми круга, мають, абстрагуючись від реальної суспільно-географічної пов'язаності, просторові переваги в формуванні взаємин центр-регіони, у становленні комунікаційних систем, особливо поєднаних з вдалим розміщенням головного міста держави. *Переважно компактний* характер деяких держав, а до них належить й Україна, порушує витягнутість в одному напрямі або наявність кількох ареалів, які вклинюються в територію інших держав. Формування дер-

жавних територій зі складною конфігурацією є результатом як географічних (географія островів, великих рік, гірських хребтів, етнонаціональних ареалів), так і різних суб'єктивних чинників, зокрема, волонтаристських підходів у встановленні кордонів. Особливим варіантом ускладнення конфігурації державної території є наявність *анклавів* – частин державної території, які по суходолу відокремлені від ядра державної території і часто з усіх боків оточені територією інших держав (Калінінградська область в Росії, Нахічеванська Автономна Республіка в Азербайджані та ін.). Держави, компактність яких порушують різні конфігураційні чинники, змушені докладати додаткових зусиль для налагодження комунікаційних, соціально-економічних та політичних зв'язків. З огляду на територіальну відокремленість, в анклагах є сприятливі передумови для поширення сепаратизму. Зокрема, за незалежність Аляски від США виступають у цьому штаті-анклаві навіть впливові й респектабельні політики. Реальним є зростання в перспективі сепаратистських настроїв і у російському анклаві – Калінінградській області.

За такими важливими в політичній географії складовими географічного положення, як розміщення щодо континентів і океанів, а також з урахуванням складу території виділяють *внутрішньоконтинентальні* держави, які не мають безпосередньо виходу до моря (Афганістан, Австрія, Білорусь, Монголія, Словаччина, Угорщина, Чехія, Швейцарія та ін.), *приморські* держави (Аргентина, Болгарія, Бразилія, Грузія, Греція, Польща, Росія, Україна та багато ін.) та держави, *розміщені на островах і архіпелагах* (Великобританія, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Японія та ін.). Якщо держава не мала виходу до моря, то у минулому це вважали негативним чинником соціально-політичного розвитку, а боротьба за контроль над морськими шляхами була в центрі геополітики сили. Лише у випадку небезпеки вторгнення з моря континентальні держави виглядали більш захищеними. В сучасних умовах модернізація наземного та повітряного транспорту значною мірою вирівнює вихідні пе-

редумови приморських і континентальних держав, хоча деякі переваги приморського положення, особливо щодо постачання енергоносіїв, залишаються відчутними. Тому попри помітне зменшення геополітичної значущості приморського положення, внутрішньоконтинентальні держави через низку прямих та опосередкованих чинників мають порівняно менші перспективи геополітичного лідерства. Певний виняток у цьому аспекті може становити Казахстан, потенціал якого посилює важливе і вигідне, особливо з геоекономічного погляду, прикаспійське положення. Водночас для держав, розміщених на островах і архіпелагах, завжди актуальними є проблеми геополітичної цілісності, особливо за умови етнокультурної диференціації островів.

4.3. Політичні системи, етнокультурні та економічні особливості держав у контексті перспектив геополітичного лідерства

Демотериторіальні та статусні переваги забезпечують державам важливі передумови геополітичного лідерства, однак їхня реалізація нерозривно пов'язана з іншими чинниками, зокрема, з формуванням ефективної системи державної влади, у т. ч. й територіального управління, з оптимізацією культурно-політичних взаємин та динамічним розвитком економіки. Отже, щодо успішності державного управління, то на сьогодні воно не стільки залежить від форми державного устрою та форми правління, як від політичного режиму та самоорганізованості місцевої влади. Але все ж взаємозалежність між становленням різних типів державного устрою та правління, з одного боку, та політико-географічними параметрами і координатами держав – з другого, є досить помітною, що засвідчує низка конкретних прикладів, які доцільно детальніше розглянути, насамперед з огляду на невирішеність цих проблем в Україні та інших пострадянських державах.

Залежно від історично-генетичного типу держав, характеру взаємовідносин центральної влади і територіальних підрозділів історично сформувалися і функціонують сьогодні *дві основні форми державно-територіального устрою (ДТУ) – федеративна та унітарна*. В минулому були і *конфедеративні* державні утворення, суб'єкти яких мали широкі повноваження, наприклад, у галузі міжнародних відносин. І хоча конфедеративні держави з часом або розпались, або трансформувались у федерації (як, зокрема, Швейцарська Конфедерація), в перспективі такі державно-політичні утворення знову можуть з'явитися. Федерація, як форма ДТУ, характеризується складною двоступеневою структурою, верхню ланку якої становлять автономні державно-політичні утворення, що через конституційний договір творять союзна (федеративну) державу, нижню – адміністративно-територіальні одиниці різної ієрархії. Поряд з такими чинниками, як розміри і конфігурація країни, історія формування держави і державної території, одним з основних чинників формування федеративних держав є *поліетнічний склад населення, насамперед наявність значних за розмірами ареалів компактного розселення автохтонних етнічних спільнот*, які згідно з правом на політичне самовизначення прагнуть стати суб'єктом державно-політичних відносин. На початок 2008 року у світі налічувалось 23 федеративні держави, трохи більше десятої частини від усіх незалежних країн світу, а дев'ять з них – *це федеративні держави, організовані за етнонаціональним принципом* (чи з частковим його урахуванням), і є поєднанням кількох етнополітичних центрів і відповідних регіонів. Тобто в основі суб'єктів етнонаціональних федерацій, які мають широку автономію, лежать райони розселення етнонаціональних спільнот чи груп, що дає змогу забезпечити їхні державно-політичні прагнення. У федераціях, організованих *за т. зв. територіальним принципом*, політичні одиниці формуються або з урахуванням історичних територіально-політичних традицій, або з огляду на природно-географічні

реалії (*острівні федерації*). Іншим державам, наприклад, Австрії, федеративний договір було нав'язано з певних міркувань ззовні (за результатами Другої світової війни). Оскільки значна етногеографічна й історично-географічна різноманітність властива насамперед великим державам, то саме в їхньому середовищі зосереджено найбільше федеративних держав. Так, серед надвеликих за площею держав унітарним є лише Китай. Федеративний устрій є *особливою формою політико-правового компромісу в історичних процесах, а тому не завжди може успішно знімати наявні територіально-етнополітичні суперечності, особливо за наявності асиметричних відносин між суб'єктами федеративної угоди*. Розвиток подій у кінці ХХ ст. засвідчив, що значна кількість федеративних держав не відзначається стабільністю, а окремі й взагалі зникли з політичної карти світу. Деякі з федеративних держав, організовані за територіальним принципом, еволюціонують до унітаризму, наприклад, федеративні держави Латинської Америки, залишаючись федеративними лише умовно.

Якщо у федераціях уся державна територія є комплексом політичних утворень з власними законодавчими структурами, то в унітарних державах основним територіальним підрозділом є адміністративні одиниці, які не виступають державно-політичними суб'єктами. Водночас наявність однієї чи декількох автономій, якщо вони не охоплюють усієї території і не творять спільних (союзних) органів, загалом не порушує унітарного типу держав, а є лише виявом територіально-політичної децентралізації. До такого типу держав належить і Україна. Унітарний тип ДТУ України закріплено в її Конституції (ст. 2). Деякі фахівці в галузі права, зокрема Ж. Зіллер, виділяють *третю, перехідну, форму державного устрою – т. зв. обласні держави*, зараховуючи до них Іспанію та Італію.¹

¹ З огляду на економічну кризу, яка розпочалася у 2008 році, рейтинг Росії знизився

Як уже зазначалося, ефективність і потенціал держав, їхні геополітичні орієнтації і контакти помітно залежать від *політичного режиму*, який визначається характером формування, поділу і функціонування владних структур, їхніми взаєминами із суспільством, рівнем особистих свобод та прав громадян, наявністю та роллю політичних партій і громадських організацій. Розподіл держав на карті світу за характером політичного режиму (*демократичний, авторитарний, тоталітарний* (комуністичний, фашистський, військової диктатури, апартеїду, ісламського фундаменталізму) виявляє характерні геополітичні тренди: а) поступове зростання кількості держав з демократичним політичним режимом, ядром яких є європейські держави, мінімалізація кількості жорстко тоталітарних комуністичних режимів (Північна Корея, Куба) і деяка трансформація інших комуністичних держав (Китай, В'єтнам); б) формування низки авторитарних режимів на пострадянському просторі, у т. ч. й у Росії; в) збереження традицій авторитаризму в Африці, Азії і частково в Латинській Америці; г) зростання небезпеки формування авторитарних і тоталітарних політичних режимів на основі ісламського фундаменталізму.

Типологічні відмінності за формою правління мають порівняно менше геополітичне значення, хоча їхнє відображення на політичній карті світу також розкриває певну історико-географічну зумовленість. Так, з огляду на історію формування, всі держави материкової частини Південної Америки (не враховуючи малих острівних) є республіками. Лише три монархії (Лесото, Марокко, Свазіленд) є на африканському континенті. Усі абсолютні монархії (Бруней, Катар, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія) зосереджені в Азії. Політико-географічні чинники відіграють певну роль і у виборі підтипів республіканської форми правління. Так, серед більших за розмірами республік переважають президентські і президентсько-парламентські моделі правління, серед менших – парламентські і парламентсько-президентські. (Німеччині та Італії, які в цьому аспекті становлять виняток,

парламентська модель була нав'язана за результатами Другої світової війни). Саме президентсько-парламентська модель республіки найбільше відповідає і параметрам України, і потребам подолання різнорідних зовнішніх і внутрішніх викликів.

Перспективи політичної стабільності держав, яка є необхідною передумовою в реалізації лідерських амбіцій, істотно залежать від етногеографічної та релігійно-географічної структури. Тут беззаперечними є переваги держав, об'єднаних якоюсь однією етнонаціональною спільнотою чи релігійною традицією. Забезпечення стабільності поліетнічних чи полірелігійних держав також є реальним, але за певних передумов: такі держави потребують формування адекватної системи державно-територіального устрою. Враховуючи те, що *поліетнічність держави визначається не самим фактом наявності представників різних етнічних спільнот, яка тією чи іншою мірою притаманна всім державам, а множинністю ареалів корінних етнічних територій*, то в геополітичному аналізі необхідно враховувати можливість поширення: 1) *моноетнічних держав, в основі яких є етнічна територія одного етносу за незначної частки (до 10%) етнічних меншин і малих корінних народів (Ісландія, Ірландія, Португалія, Норвегія, Швеція, Угорщина та ін.); 2) переважно моноетнічних держав, понад 80% території яких – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малих корінних народів; частка державоформуючого етносу в абсолютній кількості населення – понад 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція та ін.); 3) держав з наявністю двох домінуючих етнічних ареалів і порівняно незначною часткою (до 10%) етнічних меншин – здебільшого двоетнічних держав (Бельгія, Кіпр та деякі ін.); 4) поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів при кількісному переважанні (понад 65%) одного з них (Велика Британія, Іспанія, Китай, Росія*

та ін.); 5) *поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого (більше 65%) переважання одного з них* (Індія, Індонезія, Пакистан, Нігерія та ін.).

Геополітичне значення має і поліетнічність *переселенського типу*, зумовлена визначальним впливом історичних міграцій на процеси заселення (країни Америки, Австралія, Нова Зеландія). В цьому контексті виділяються, по-перше, *поліетнічні держави колонізаційного (переселенського) типу із расово змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів* (Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Мексика, Перу та ін.); по-друге, *поліетнічні держави колонізаційного типу із расово змішаним населенням і порівняно невеликою часткою аборигенів (до 10%)* (Австралія, Аргентина, США, Канада, Нова Зеландія та ін.).

Територіально-політична ситуація у різних за етнонаціональним складом населення державах, їхня політична стабільність залежить від особливостей етнополітичної системи, що відображає інтереси різних етнонаціональних спільнот і груп у структурі та діяльності державних інститутів. З етнополітичного погляду найбільшою стабільністю виділяються національні держави, які іноді можуть включати етнонаціональні автономії. За умов зрівноваження інтересів різних суб'єктів загалом безконфліктним може бути розвиток федеративних держав, організованих за етнонаціональним чи етнонаціонально-територіальним принципом, а також держав колонізаційного типу, що сформувались як політичні нації. Водночас багато держав, особливо африканських, характеризується *несформованими і нестабільними територіально-етнополітичними системами*. Велика напруженість у внутрішньодержавних геополітичних взаєминах виникає й тоді, коли етнічно поліареальні держави проєктуються як національні держави з єдиним етнополітичним центром. Ще у недалекому минулому поширеним етнополітичним типом були *держави-імперії* з домінуючою

етнонаціональною спільнотою (іноді з прихованим етнокультурним обличчям) і залежними етнонаціональними країнами чи регіонами, що здебільшого не мали окремого територіально-політичного статусу. І хоча на сьогодні формально імперій не залишилося, деякі великі держави, зокрема, Росія, Китай, за своєю політичною сутністю та з урахуванням географії державоформуючого етносу зберігають імперські риси.

Через помітну політизацію у сучасному світі релігійних взаємин, важливо виділити й окремі *типи держав за релігійно-конфесійним складом населення та характером взаємин держави і релігійної сфери*, враховуючи поширення насамперед світових релігій, особливості їхнього конфесійного поділу. Ідентифікація держав за релігійно-конфесійними ознаками ускладнюється посиленням міграційних процесів, поширенням атеїзму та різних нових культів, що поглиблює релігійно-конфесійну мозаїчність багатьох держав. Але все ж є підстави виділити в сучасному світі *дво- і полірелігійні держави, держави з переважанням християнства, ісламу, буддизму, національних та місцевих релігій*. Дво- і полірелігійний характер мають, наприклад, такі держави як Боснія і Герцоговина, Кіпр, Малайзія, Шрі Ланка та деякі ін. Серед християнських держав є *здебільшого католицькі* (більшість держав Латинської Америки, Південно-Західної Європи, деякі держави Центрально-Східної Європи та інших регіонів), *здебільшого православні* (більшість держав Південно-Східної і Східної Європи), *переважно протестантські* (більшість держав Північної Європи), *дво- і поліконфесійні християнські держави* (Нідерланди, Німеччина, Угорщина, Україна та ін.).

У розрізі великих історичних регіонів помітним є переважання християнства в Європі та Америці. Іслам має провідне значення лише у двох європейських державах, Албанії та (меншою мірою) в Боснії і Герцоговині, а також у європейській частині Туреччини та на Північному Кавказі. Водночас домінуючими є позиції ісламу в Центральній, Західній та Південно-Західній Азії. Християнство на азійському субконтиненті переважає лише на Філіппінах та в Східному Тиморі.

Серед ісламських держав істотне геополітичне значення, враховуючи складність, а іноді й антагонізм, стосунків, має співвідношення віруючих шіїтів і віруючих сунітів. У цьому контексті більшість ісламських держав є *переважно сунітськими*. Це, зокрема, і такі великі ісламські держави, як Алжир, Афганістан, Бангладеш, Єгипет, Індонезія, Пакистан, Туреччина, Саудівська Аравія, усі пострадянські держави Центральної Азії (Киригизстан, Казахстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан). *Переважно шіїтськими* ісламськими державами є Азербайджан та Іран. Доволі значною (від 30 до 60%) є частка шіїтів у таких ісламських державах, як Бахрейн, Ірак, Ліван, Кувейт.

Здебільшого буддистськими є держави Східної Азії (Монголія), Південної (Бутан) і Південно-Східної Азії (Камбоджа, Лаос, М'янма, Таїланд). У деяких інших державах цих регіонів буддизм поєднується з конфуціанством і даосизмом. Національні релігії переважають в Індії і Непалі (індуїзм), Ізраїлі (їудаїзм), Японії (синтоїзм).

За характером взаємин держави та релігій усі християнські держави, не включаючи сюди, звичайно, Ватикан, мають *світський* характер, хоча значення релігії може мати певну законодавчу підтримку. Особливо складними є взаємини релігійної і політичної сфер у переважно ісламських державах, лише окремі з яких мають світський характер. Причому *зростання політичного значення релігійного чинника на сьогодні є відчутним у більшості ісламських країн*. Крайнім виявом цього процесу є утвердження або боротьба за утвердження в деяких державах *ісламського фундаменталізму*, що передбачає *повне підпорядкування політичної системи релігійним канонам і релігійним структурам*, виступаючи одним з основних чинників дестабілізації в багатьох регіонах світу. Релігійно-політичне протистояння послаблює потенціал таких великих держав, як Алжир, Ірак, Пакистан.

Ураховуючи *наростання політизації економічних взаємин і політизації економічних*, особливо актуальними в геополі-

тичному сенсі є оцінення сукупного економічного потенціалу держав. Рівень економічного розвитку держав визначають за багатьма економічними показниками: рівнем інфляції, обсягом ВВП і державного бюджету, значенням ВВП на одну особу і розмірами дефіциту бюджету, обсягом надходження інвестицій, структурою господарства та часткою наукомістких виробництв, а також і низкою соціальних показників – рівнем доходів населення та його диференціацією, середньою тривалістю життя громадян, рівнем освіти. В аналізі співвідношень впливу і залежності необхідно насамперед виділити держави з найвищими значеннями *валового національного продукту, а в контексті регіональної значущості* – держави-лідери за запасами і за видобуванням стратегічно важливих ресурсів, насамперед енергоносіїв. У рейтингу держав за обсягами ВВП особливо значущою є приналежність до першої десятки економічно наймогутніших держав (США, КНР, Японія, Індія, Німеччина, Велика Британія, Росія¹, Франція, Бразилія, Італія (станом на 2008 р.). Важливо зауважити, що серед лідерів за загальними обсягами ВВП в останні роки помітно зросла частка азійських держав, відображаючи і деякі глобальні зрушення в територіальній структурі світового господарства.

Геополітично значущою є й інтегральне визначення рівня економіки без огляду на розміри держав та абсолютні значення ВВП, яке здійснюється на основі як деяких кількісних економічних параметрів, зокрема, обсягів валового національного продукту на одну особу, так і якісних (співвідношення різних секторів економіки, рівня галузевої диверсифікації господарства, рівномірності його розвитку за регіонами, ступеня розбудови інфраструктури ринкової економіки, рівня культурно-освітнього розвитку та ін.). Має тут значення і тип економічної системи, який визначається роллю і рівнем впливу держави на економічні процеси. Отже, уникаючи надмірного ускладнення

¹ Дубович І. А. Країнознавчий ловник-довідник. – К., 2008

і деталізації, за рівнем економічного розвитку можна виділити такі типи держав: 1) *високорозвинуті держави з розгалуженою структурою господарства* (найбільші економічні гіганти (США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Іспанія), розвинуті країни «переселенського типу» (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Ізраїль), малі держави Західної і Північної Європи); 2) *розвинуті та вище середньорозвинуті держави з високим рівнем розвитку кількох галузей* (деякі постсоціалістичні держави Центрально-Східної Європи (Словенія, Чехія, Польща, Словаччина, Угорщина, держави Балтії), деякі держави Південної Європи (Греція, Кіпр, Мальта, Португалія) та Південно-Західної Азії (Туреччина), нові індустріальні країни Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Колумбія, Мексика, Уругвай, Чилі) та Східної і Південно-Східної Азії (Республіка Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань), а також Південно-Африканська Республіка); 3) *держави з середнім та нижче середнього рівнем розвитку господарства, достатньо розгалуженою його структурою, але помітними галузевими і територіальними диспропорціями* (більшість з пострадянських (Білорусь, Росія, Україна, Казахстан) та деякі європейські постсоціалістичні держави (Болгарія, Румунія, Сербія, Хорватія), а також низка держав Азії (Індія, Китай, Філіппіни), Латинської Америки (Венесуела), Африки (Єгипет, Туніс); 4) *держави з високими доходами на одну особу, але спрощеною структурою господарства* (малі держави-експортери нафти (Бахрейн, Бруней, Кувейт, ОАЕ та деякі ін.); деякі малі острівні держави з високим рівнем розвитку рекреації й банківсько-посередницьких послуг (Антигуа і Барбуда, Багами, Барбадос, Маврикій, Сейшели, Тринідад і Тобаго та деякі ін.); 5) *держави з нижче середнього рівнем розвитку економіки, основу якої становить сільське господарство, переробна та гірничодобувна промисловість* (Албанія, Молдова, В'єтнам, Куба, Гана, Кенія, Сенегал, Конго (Браззавіль), Того та ін.); 6) *слаборозвинуті аграрні держави світу* (Мозамбік, Судан, Нігер, Чад, Непал, М'янма, Лаос, Бангладеш та деякі ін.); 7) *найбід-*

ніші держави світу (Сьєрра-Леоне, Танзанія, Ефіопія, Сомалі, Камбоджа, Руанда, Бурунді, Еритрея, Мадагаскар та деякі ін.).

Ідентифікація усіх держав світу щодо приналежності до означених типів економічного розвитку є непростюю і передбачає неоднозначні варіанти, особливо з урахуванням економічної динаміки, але все ж очевидною є велика нерівномірність розподілу типологічно різних держав на карті світу, адже районами поширення високорозвинутих і розвинутих країн є Європа, Північна Америка й Австралія, а слаборозвинутих – більша частина Африки, значні простори Азії, Центральної Америки. Така ситуація свідчить про *поляризацію в рівнях економічного розвитку*, яка є чинником і негативних соціально-демографічних (міграційних) процесів, адже саме на високорозвинуті держави світу припадає понад 70% світового валового продукту. Прояви економічної поляризації є також і чинником політичної нестабільності в окремих міжнародних регіонах та загалом глобального міжрегіонального геополітичного напруження.

За більшістю якісних і кількісних характеристик господарства Україна належить поки що до держав з нижче середнього рівнем розвитку господарства, суперечливо поєднуючи окремі риси розвинутих держав (досить розгалужена промисловість, наявність таких наукомістких виробництв, як ракетно-космічна індустрія, літакобудування, суднобудування та деякі інші) з характерними особливостями держав з нижче середніми рівнями розвитку господарства і навіть слаборозвинутих країн (структурні і територіальні диспропорції, високий рівень зношеності основних фондів і низька частка новітніх технологій у більшості галузей, від'ємне сальдо торгівлі та ін.). Така ситуація знижує економічні перспективи регіонального лідерства України. Але за більшістю об'єктивних передумов, хоч б частково розв'язавши проблему залежності від імпортних енергоносіїв шляхом енергозбереження та нарощування власного видобутку нафти і газу та добившись політичної стабільності, Україна уже найближчим часом зможе увійти в групу середньо розвинутих країн.

У розумінні перспектив стабільного і динамічного економічного розвитку важливо виділяти держави з *регіонально-зрівноваженою економічною системою* (більшість розвинутих, насамперед невеликих, держав), у яких не простежуються величезні контрасти в рівнях економічного розвитку за регіонами, і *держави з регіонально-поляризованою економічною системою* (Італія, Росія, Бразилія, Мексика, Казахстан, Китай, Туреччина та ін.), де яскраво виражений поділ на економічну периферію і порівняно розвинуті регіони створюють або можуть створити проблеми територіально-політичної цілісності. В цьому контексті прояви нерівномірності економічного розвитку України хоча і є помітними, але не мають *регіонально-поляризованого характеру*, потребуючи лише посилення ефективності заходів щодо вирівнювання рівнів економічного розвитку.

Огляд демотериторіальних, статусних та економічних переваг різних держав, особливостей їхньої етнокультурної та територіально-політичної структури в контексті перспектив нарощування сукупного силового потенціалу далеко не вичерпує характеристику всіх чинників та механізми формування геополітичної могутності держав. Зокрема, зберігає і ще тривалий час зберігатиме значущість військовий потенціал. Так, Росія саме завдяки наявності великої армії (за кількістю військовослужбовців вона поступається лише Китаю, США, Індії та КНДР) та порівняно високому рівневі озброєнь, у т. ч. і ядерних (поступається лише США), зберігає статус одного з геополітичних лідерів міжрегіонального значення, незважаючи на помітне відставання за якісними економічними параметрами та гостру демографічну кризу. Все більш актуальною стає наявність золотовалютних ресурсів і можливість їхнього контролю на міжнародному рівні. В цьому контексті безперечним лідером залишаються США (25% усього резерву золота), але все більш помітними є прагнення обмежити їхнє фінансово-валютне домінування через спроби ввести, окрім долара США, іншу валюту для міжнародних розрахунків.

Економічний і військовий потенціали також мусять бути поєднані з високим рівнем науково-технічного прогресу. Серед великих держав на сьогодні відносно найвищі витрати на наукові дослідження здійснюють Японія, США, Німеччина, Франція. США також є лідером і щодо забезпеченості персональними комп'ютерами¹. Не менш важливою є різнобічна інформаційно-культурна впливовість, яка включає різні аспекти, у т. ч. й контроль за молодіжними субкультурними течіями, які визначають значною мірою нові цінності, моду, смаки. Провідну роль тут відіграє кінематограф, естрада. На пострадянському просторі повний контроль за цими сферами з початку ХХ ст. відновила Росія, а у глобальному аспекті непохитно домінуючими є позиції США.

Отже, з урахуванням усіх складових геополітичної могутності, насамперед величезного силового потенціалу найбільшої у світі економіки та найпотужніших збройних сил, інформаційного впливу, ролі у міжнародних організаціях, Сполучені Штати Америки, після краху біполярної системи, є єдиним і беззаперечним *глобальним лідером*. Домінуючі позиції Сполученим Штатам забезпечують і статусні переваги, й опертя на широке коло союзних держав у рамках євроатлантичної співпраці.

В останні роки динамічно нарощує свій сукупний силовий потенціал Китай. Найбільшою мірою це стосується економічних успіхів (Китай у 2009 році вийшов на друге місце в світі за обсягом ВВП). Такі тенденції стали підґрунтям для висновків про можливість Китаю стати другою наддержавою світу і формування нової двополосної системи. Однак об'єктивно ці висновки є передчасними, враховуючи все-таки однобічність його геополітичної могутності, наявність значної кількості слабких місць (галузеві і територіальні диспропорції розвитку

¹ Не плутати з відносно залежними (політично, економічно) державами

економіки, нерівномірність розміщення населення та економічної освоєності, науково-технологічне й військове відставання, поширення бідності та ін.). Відчутним є значно менший, порівняно із США, характер впливу Китаю на міжнародні відносини у різних регіонах світу. Тому Китай на початку ХХІ ст., попри вражаючу динаміку у нарощуванні силового потенціалу за всіма параметрами, залишається геополітичним лідером континентального і міжрегіонального значення. Але вплив Китаю на світові процеси і надалі помітно зростатиме.

Як уже зазначалося, зберігає на євразійському континенті лідерські позиції і Росія, головню завдяки ядерному потенціалу, статусним й інформаційним перевагам та великим ресурсам енергоносіїв (газу й нафти). Але нерівномірність регіонально-економічного розвитку, демографічна криза, загроза сепаратизму та інші внутрішньополітичні виклики не дають підстав для претензій Росії щодо зміцнення своїх лідерських позицій.

З урахуванням сукупного потенціалу на сьогодні виділяється кілька інших *міжрегіональних політичних центрів*, зокрема, Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія. У перспективі такими центрами можуть стати Бразилія, Індія та деякі інші держави, які на сьогодні мають значний вплив на ситуацію у своєму регіоні та зможуть збільшити свій сукупний потенціал. Більшість міжрегіональних центрів і надалі зосереджена у Європі та Азії, хоча не можна не бачити і зростання геополітичного значення Латинської Америки. Через політичну нестабільність та економічні проблеми лише кілька держав – регіональних лідерів – можна виділити в Африці (Єгипет, Південна Африка), нема тут на сьогодні політичних центрів міжрегіонального значення.

Отже, утворення моноцентричної системи сучасного геополітичного світоустрою помітно ускладнило процеси формування ієрархії та географії континентальних, міжрегіональних та регіональних центрів впливу, а їхнє дальше становлення залежатиме від багатьох чинників і може мати поліваріантний характер.

4.4. Самопроголошені держави, залежні країни та національно-політичні рухи: місце в геополітичному світоустрої

Окрім держав, які міжнародно визнані, в сучасному світі є декілька політичних утворень, щодо трактування статусу яких немає не лише міжнародної однастайності, але й виникають різні конфліктні ситуації. Тому ці політичні утворення найчастіше називають *самопроголошеними (міжнародно невизнаними) державами*, хоча вони і можуть користуватися визнанням окремих суб'єктів міжнародних відносин чи навіть низки держав. Головною перешкодою широкого міжнародного визнання цих політичних утворень є різко негативна позиція тих держав, до складу яких вони входили. Основний аргумент, який при цьому висувують: проголошення незалежності порушило один з базових принципів сучасних міжнародних відносин – принцип цілісності та непорушності державних територій.

Виникнення самопроголошених держав найбільшою мірою відбулося в кінці ХХ ст. внаслідок ускладнення процесів розпаду комуністичних держав імперського типу (СРСР, СФРЮ), а тому вони і зосереджені насамперед на пострадянському і на постюгославському просторах. На пострадянському просторі у 90-ті роки ХХ ст. виникло кілька самопроголошених держав, а чотирьом вдалося і впродовж першого десятиліття ХХІ ст. зберегти контроль на своїй території: 1) Нагірний Карабах за підтримки Вірменії з кінця 80-х років розпочав вихід зі складу Азербайджану; 2) Росія та деякі внутрішньо-грузинські передумови підштовхнули Південну Осетію й Абхазію до фактичного виходу впродовж 90-х років минулого століття зі складу Грузії; 3) лівобережне Придністров'я, знову ж таки за підтримки Росії, відмовилось стати частиною держави Молдова, проголосивши утворення незалежної Придністровської Молдавської Республіки. Отже, у виникненні цих політичних утворень спрацювали як суб'єктивні чинники, насамперед

прагнення Росії зберегти контроль на пострадянському просторі, не допускаючи зміцнення незалежності нових держав – колишніх радянських республік, так і об'єктивні передумови: усвідомлена етнокультурна своєрідність регіонів потребувала свого державно-політичного відображення, водночас урядові кола Азербайджану, Грузії та Молдови виявили неготовність до діалогу і певних поступок, негнучкість у практичних кроках, не змогли нейтралізувати зовнішні впливи, головню з боку Російської Федерації. Об'єктивність державно-політичних претензій Придністровської Молдавської Республіки можна пояснити й іншими геополітичними, зокрема геоментальними, чинниками, адже населення цього регіону, який розвивався у тісному зв'язку із сусідніми українськими регіонами і не має позитивного досвіду взаємин з Румунією, категорично не сприймає можливого варіанта інтеграції держави Молдова в Румунію, реальність якого визначається прагненням провідних молдовських та румунських політичних еліт.

На кінець першого десятиліття XXI ст. незалежність Нагірного Карабаху визнає лише Вірменія, після російсько-грузинського конфлікту незалежність Абхазії та Південної Осетії визнала Росія, а за її прикладом і кілька інших держав (Нікарагуа, Венесуела, Науру). Жодна держава не визнала незалежність Придністровської Молдавської Республіки. Невирішеність статусних питань щодо самопроголошених держав на пострадянському просторі уже зумовила низку воєнних конфліктів, які на сьогодні є замороженими, але загроза їхнього відновлення і навіть переростання у багатосторонній воєнний конфлікт є реальною.

Ще складніше відбувалися процеси трансформації югославського політичного простору впродовж 90-х років XX ст. і на поч. XXI ст., які супроводжувалися міжнародним втручанням, великими людськими та економічними втратами. Воєнні конфлікти були спричинені багатьма чинниками, але насамперед – великодержавними амбіціями сербських комуністичних еліт.

А тому внаслідок неадекватної їхньої позиції щодо самовизначення колишніх республік розпад комуністичної Югославії, починаючи з 1991 року, відбувся не лише по лінії республіканських меж (Боснії та Герцеговини, Македонії, Сербії, Словенії, Хорватії, Чорногорії), які як незалежні держави були міжнародно визнані (найпізніше незалежність проголосила Чорногорія (у 2006 р.), але й по лінії адміністративних меж, унаслідок чого у 2008 році незалежність проголосила адміністративна складова Сербії – Косово (як Республіка Косово), що засвідчило порушення територіально-політичної цілісності Сербії, демонструючи і певний відхід від сучасних принципів міжнародних відносин. Отже, внаслідок деструктивно-авантюрної позиції сербських комуністичних еліт власне Сербія зазнала великих територіально-політичних та етнічних втрат, адже в результаті усіх трансформацій за межами Сербії залишилися, причому у несприятливих дискримінаційних умовах, великі ареали компактного розселення етнічно сербського автохтонного населення. Розумною альтернативою таких дій могла бути політика визнання Сербією політичного самовизначення колишніх республік, надання широкої автономії Косово за умов нового мирного розмежування згідно з етнічним принципом та за посередництвом НАТО, інших сусідніх держав, що забезпечило б Сербії не лише збереження цілісності, але й включення до її складу інших етнічно сербських територій, і загалом сприяючи більшому зрівноваженню геополітичних взаємин на Балканах. Однак впливи демократично-патріотичних конструктивних сил у тодішній Сербії були незначними, а сподівання великодержавно-комуністичних сербських політичних кіл на підтримку Росії мали лише негативні наслідки. Отже, трансформація політичного простору колишньої Югославії, утворення Республіки Косово за підтримки деяких європейських та євроатлантичних структур, яку визнала низка держав, створила суперечливий прецедент, адже вперше в сучасній системі міжнародних відносин було порушено цілісність європейської держави всупереч

її волі. На кінець першого десятиліття політичну незалежність Косово визнало близько 70 держав, у т. ч. і такі впливові лідери, як США, Великобританія, Франція, Німеччина та ін. Водночас проти визнання Косово виступили Росія, Китай, Іспанія, Греція, Україна та низка інших держав. Тому Республіку Косово можна розглядати як лише *частково визнану державу*. Причому негативна позиція Росії та Китаю не дасть змоги Республіці Косово на найближчу перспективу стати членом ООН.

Наростання конфлікту між грецькою та турецькою громадами впродовж 60-70-х років XX ст. завершилося проголошенням Турецької Республіки Північного Кіпру, незалежність якої визнала лише Туреччина, а інші європейські держави та міжнародно-політичні організації виступили за збереження цілісності Кіпру. На початку XXI ст. з'явилися деякі передумови для об'єднання країни на нових засадах, послаблення культурно-політичної напруженості на острові між двома громадами та у взаєминах Греції та Туреччини.

З часу утворення незалежних Індії та Пакистану у 1947 році, розмежування яких за релігійним принципом здійснювалося під контролем Британії, основним районом взаємних територіальних претензій стало колишнє князівство Кашмір із змішаним релігійним складом населення. В результаті кількох воєнних конфліктів більша частина території Кашміру опинилася розділеною між Індією та Пакистаном. Невелику східну частину Кашмірського високогір'я анексував Китай. На частині підконтрольної Пакистану території Кашміру було проголошено державу Азад Кашмір (перекладається на українську мову як вільний Кашмір), хоча фактично вона залишилася складовою Пакистану. Подальша доля самопроголошеної держави Азад Кашмір залежатиме від вирішення проблеми всього Кашміру, що є можливим в результаті компромісів на індійсько-пакистанських переговорах і виконання відповідних резолюцій Ради Безпеки ООН, зокрема, щодо проведення місцевого плебісциту.

Гостра політична криза в Сомалі на початку 90-х років ХХ ст. завершилась фактичним крахом єдиної центральної влади й утворенням низки самопроголошених держав (Сомаліленду, Пунтленду, Маахіру, Нортленду та ін.), підґрунтям яких стали лише деякі історично-географічні відмінності періоду колоніальної залежності. Такий розвиток подій ще більше поглибив внутрішні суперечності в країні, нестабільність та маргіналізацію якої доповнив великий розмах морського піратства, ставши проблемою міжнародної безпеки в усьому регіоні. Більшість самопроголошених держав, зокрема, Пунтленд, Маахір, Нортленд, все-таки пізніше задекларували готовність до створення єдиної сомалійської держави на федеративній основі. Для цього зрештою є і вагомі підстави, адже Сомалі – одна з небагатьох переважно однорідних у етнічному відношенні африканських держав.

Одним з важливих суб'єктів геополітичних взаємин у Азійсько-Тихоокеанському регіоні є Тайвань, який з 1949 року існує як де-факто незалежна й економічно розвинута країна – Республіка Китай, яка має і достатньо значний демографічний потенціал (понад 22 млн осіб). Політичні кола Республіки Китай розглядають свій політичний режим як законного представника усього Китаю. Тривалий час саме Республіка Китай репрезентувала весь Китай у ООН, у т. ч. і у Раді Безпеки ООН, і лише з 1971 року її замінила КНР. Взаємини КНР і Тайваню є доволі напруженими, особливо загострюючись тоді, коли біля політичного керма Республіки Китай перебували прихильники проголошення незалежності Тайваню. Воєнний конфлікт значною мірою стримувала позиція США, які виступали активним захисником демократичного розвитку Тайваню. В сучасних умовах одна частина політичних еліт Тайваню схильється до проголошення незалежності, друга – продовжує політику єдиного Китаю і виступає за певний діалог з КНР. Від активності цього діалогу, еволюції самого політичного режиму КНР залежатимуть і перспективи політичного об'єднання Китаю.

Одним з найскладніших вузлів сучасних геополітичних взаємин, який має великий міжнародний резонанс, є питання статусу Палестини. На сьогодні Палестина є суверенною державою де-факто, що має представництво в деяких міжнародних організаціях, виступаючи і суб'єктом міжнародних відносин. Для цього є і міжнародно-правові підстави, насамперед резолюція Генеральної асамблеї ООН від 1947 року щодо створення на території Палестини двох держав – Ізраїлю та Палестини. Але після проголошення незалежності Ізраїлю у 1948 році, яке спричинило кілька арабо-ізраїльських воєн, ця ухвала так і не була зреалізована. І лише у 1993 році в результаті ізраїльсько-палестинських домовленостей Палестині було надано широку автономію. Основною перешкодою на шляху проголошення повної державної незалежності Палестини в сучасних умовах є проблеми територіального розмежування, статусу Єрусалиму та гарантій безпеки для Ізраїлю.

Отже, навколо кожної невизнаної держави формується складний вузол геополітичної взаємодії та різноаспектних конфліктних зіткнень у сучасному світі, розв'язання якого потребує як урахування унікальних моментів, так і деяких загальних підходів.

Помітний вплив на геополітичні процеси, передусім у контексті збереження рівноваги, стабільності, появи нових суб'єктів, мають *залежні країни та національно-політичні рухи*. Залежними країнами¹ сьогодні прийнято називати колишні колоніальні володіння, які вже добилися значної автономії, а деякі з них могли б безперешкодно реалізувати своє право на державне самовизначення. У світі, згідно з даними ООН, налічують понад 30 залежних країн (це близько 1,6% площі і 0,25% населення світу), які мають різний офіційний статус (самоврядних провінцій, заморських департаментів і територій, асоційованих з «короною» держав та ін.) (див. дод. Б). Окрім

¹ Див.: Паркер Д. Історія світу. Атлас. – К., 2008

Гвіани, Західної Сахари та кількох міст (Гібралтар, Сеута й Мелілья), інші залежні країни – це острови й невеликі архіпелаги, які здебільшого є уламками колишніх більших колоніальних володінь, а тому найбільшими районами їхнього зосередження є басейн Карибського моря та Океанія.

Геополітична значущість залежних країн у минулому проявлялася як у їхньому прагненні стати суверенними державами, так і у боротьбі різних держав за володіння ними. Нині лише деякі з них є спірними володіннями. Зокрема, це стосується Фолклендських (Мальвінських) островів, приналежність яких Великій Британії не визнає Аргентина, що навіть спричинило масштабний військовий конфлікт у 1982 році, за результатами якого саме Велика Британія забезпечує контроль над островами. Деякі політичні сили Іспанії висловлюють претензії на Гібралтар, залежний від Великої Британії, а радикальні угруповання Марокко виступають за анексію невеликих іспанських анклавів на африканському континенті – Сеути і Мелілли. У міжнародно-правовому аспекті неврегульованою залишається і ситуація навколо Західної Сахари, яку тривалий час Марокко і Мавританія розглядали як спірну територію. І хоча ООН офіційно визнало право Західної Сахари на державно-політичне самовизначення, Марокко у 1976 році в односторонньому порядку анексувало цю країну.

Що ж до перспектив державно-політичного самовизначення залежних країн, то, враховуючи їхні історично-політичні передумови, розміри, особливості політичної активності населення, сумарний геополітичний потенціал для підвищення свого статусу (розширення автономії, проголошення державної незалежності) мають насамперед Гренландія і Фарерські острови (залежні від Данії), Гвіана (залежна від Франції), Нова Каледонія (залежна від Франції), Пуерто-Ріко (залежне від США), Реюньйон (залежний від Франції), деякі острівні країни в Карибському морі, залежні від Нідерландів (Аруба, Кюрасао). За певних умов реально можливими є і зміни статусу інших

країн. Процес повної деколонізації цих країн стримує їхня економічна залежність від метрополій, причому саме фінансова допомога з їхнього боку часто є основою місцевих бюджетних надходжень. Водночас *велика віддаленість від метрополій, острівне географічне положення, культурні відмінності і надалі підштовхуватимуть ці країни до політичного самовизначення*. Про збереження тенденцій деколонізації залежних країн свідчить і хроніка утворення нових держав наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (див. дод. А).

Залежними країнами, а тим більше – колоніальними володіннями, на міжнародному рівні офіційно не визнаються значні за розмірами цілісні ареали розселення корінних народів у окремих багатонаціональних державах, які, проте, завдяки етнокультурній самобутності, історично-політичним традиціям і ментально-географічно, і культурно-географічно виділяються як окремі країни. Прикладами таких великих, і, порівняно, близьких до України етнонаціональних країв, є Курдистан, поділений між Туреччиною, Іраном, Іраком і Сирією, а також північно-кавказькі і деякі поволзькі республіки у складі Російської Федерації, зокрема, Татарстан, Башкортостан. У багатьох з таких культурно-самобутніх територій діють впливові *національно-політичні рухи*, які ставлять питання про зміну статусу своїх країн (від широкої автономії до державного суверенітету).

Національно-політичні (*етнополітичні*) рухи різняться своєю метою, ідеологією та формами боротьби. А в деяких регіонах вони можуть своєрідно поєднуватися чи *конкурувати* з релігійно-політичною боротьбою. Поява етнополітичних рухів зумовлена багатьма чинниками, але насамперед – неузгодженістю інтересів етнонаціональних спільнот та держав, до яких вони входять, а також *суб'єктивними уявленнями різних культурних груп про відсутність чи недостатність адекватних політичних передумов для їхньої життєдіяльності*. Узагальнюючи сучасні та історичні приклади, можна виділити такі напрями етнополітичної боротьби: 1) боротьба етнонаціональних

спільнот за а) створення національних держав (в окремих випадках об'єднання в одну державу); б) створення територіально-політичних автономій в унітарних національних державах; в) федералізацію унітарних поліетнічних держав за етнонаціональним принципом; 2) боротьба етнонаціональних меншин за а) громадянську та економічну рівноправність; б) створення адміністративно-територіальних та територіально-політичних автономій; в) культурну екстратериторіальну автономію; г) пропорційне представництво в органах державної влади; г) приєднання до сусідніх національних держав (ірредента).

Більшість етнополітичних вимог продиктована об'єктивними потребами етнонаціональних спільнот. Але так чи інакше вони можуть мати не лише конструктивний, але і *конфліктогенний характер*, адже ставиться питання про істотні територіально-політичні зміни. Тому сучасні етнополітичні процеси є не лише важливим чинником появи нових явищ і суб'єктів на політичній карті світу, але й загалом питанням стабільності держав й регіонів. Однак широко поширені в публіцистичній літературі негативні оцінки національно-політичних рухів, зокрема, звинувачення їх у провокуванні політичної нестабільності, в ескалації воєнних конфліктів, насильства, є перебільшеними, адже найбільші війни ХХ ст., міждержавні конфлікти є насамперед наслідком гегемонізму, імперських та великодержавницьких амбіцій.

Етнополітична боротьба також часто призводить до внутрішньодержавних громадянських конфліктів. Для її негативного сприйняття є й інші об'єктивні підстави, оскільки деякі національно-політичні рухи вдалися до неадекватних насильницьких дій, зокрема, до тероризму. Але очевидно, що перехід до тероризму, який аж ніяк не можна виправдати, часто був спричинений неможливістю проведення ефективних етнополітичних змін мирним шляхом. Водночас *етнополітична мобілізація, яка є наслідком об'єктивних процесів розширення сфери життєдіяльності етнонаціональних спільнот, має і ба-*

гато прикладів позитивного впливу щодо перебігу регіональних та глобальних процесів, долаючи, наприклад, інерцію релігійно-політичної роз'єднаності народів, субетнічної відчуженості. А формування національних держав та етнонаціональних федерацій загалом помітно стабілізувало територіально-політичну систему людського суспільства. До того ж, сама ідея національної держави значно обмежує територіальну експансію. Окрім того, під впливом етнонаціональних рухів сформувалося широке розмаїття національних культур, збагачуючи духовно-культурну спадщину людства.

Етнополітичні рухи характерні для тих регіонів, де поширені автохтонні національні спільноти, які відзначаються високим ступенем самосвідомості, політичної організованості і порівняно значним демографічним потенціалом, але не мають своєї державності, часто є у дискримінаційному становищі, а у політико-географічному аспекті помітною є невідповідність етнічних меж та політичних кордонів. Для Західної та Центрально-Східної Європи, де переважають сьогодні національні держави та етнонаціональні федерації, такі передумови є мало-характерними. Лише у деяких країнах політичні кола етнонаціональних спільнот, які уже мають певний рівень політичної автономії, ставлять питання щодо підвищення статусу своїх країн до рівня державності. Це стосується насамперед Галісії, Країни Басків, Каталонії та деяких інших автономних регіонів Іспанії, Північної Ірландії, Уельсу й Шотландії у Великобританії, Корсики у Франції, Аландських островів у Фінляндії¹. Загрозливими є перспективи цілісності Боснії і Герцоговини, яка складається з трьох політично організованих етнічних ареалів (боснійсько-мусульманського, сербського і хорватського), у взаєминах між якими не лише немає необхідного рівня

¹ За деякими припущеннями кількість православних віруючих в Україні є найбільшою у світі, зокрема більша, ніж у Росії, понад дві треті населення якої є атеїстами

компліментарності, але й помітними є прояви антагонізму. Загострення етнополітичних відносин іноді проявляються і в симетричних федераціях, організованих за етнонаціональним принципом, зокрема, у Бельгії (загострення взаємин Валлонії та Фландрії), меншою мірою у Швейцарії. Окремі суперечливі моменти етнополітичної проблематики можуть поєднуватися з неузгодженістю міжобласних економічних взаємин, що, зокрема, трапляється в Італії через економічне відставання Сардинії і Сицилії від північних областей. Загрозливий характер має зростання асиміляції малих народів (лужицьких сербів (Німеччина), саамів (Норвегія, Швеція), бретонців (Франція) та ін.), що свідчить про негаразди в соціально-культурній політиці всього європейського співтовариства.

Найгостріше етнополітичні суперечності проявляються у Росії та на азійському субконтиненті, за винятком його східної частини. Тут є кілька великих регіонів з високим ступенем етногеографічної і релігійно-географічної мозаїчності, а широка смуга їхнього поширення простягається від Кавказу і Східної Туреччини у східному і південно-східному напрямках аж до Індокитаю та Індонезії, через Іран, Афганістан, Тибет до Південної і Південно-Східної Азії. В межах Європейської Росії особливо складна етнополітична ситуація склалася на Північному Кавказі, і значно менш напружена – у Поволжі та європейській півночі Росії (Карелія, Комі). В межах цих регіонів державно-політичні кордони майже не збігаються з етнічними межами та межами компактного розселення релігійно-конфесійних груп, і водночас тут і етнічний, і релігійний чинники мають велике політичне значення, іноді конкуруючи (як в Афганістані, Ірані, на Північному Кавказі), а іноді поєднуючись (як в Індії чи Пакистані). Для значної частини цієї широкої азійської смуги (від Малої Азії і Кавказу до Індокитаю) характерним є гірський рельєф, який, ускладнюючи комунікаційні зв'язки та забезпечуючи у минулому захист, сприяв тут консервації локальних етнокультурних рис і зумовив більшу етногеографічну мозаїч-

ність та складність територіальної структури етнонаціональної сфери, порівняно з прилеглими рівнинними територіями. Водночас у гірських районах з тих же причин сформувалися невеликі етноси, яким через незначний демографічний потенціал і часто невисоку самосвідомість або не вдалося реалізувати державно-політичні прагнення, або вони значно пізніше включилися у політичні процеси, що в результаті призвело до того, що ці автохтонні народи опинилися в складі великих, переважно поліетнічних держав і часто у дискримінаційному становищі, що вже у нові часи спричинило спалах етнополітичної активності.

Разом з тим, для Росії характерним є вищий рівень етнонаціональної самосвідомості національних меншин, що пояснюється не лише об'єктивними процесами, але й парадоксами національної політики колишнього Радянського Союзу. Зокрема, наявність національних політико-адміністративних одиниць, об'єктивне трактування етнонаціональних спільнот, яке тривалий час залишалось в СРСР домінуючим, було позитивною передумовою зростання самосвідомості багатьох, насамперед азійських, етнонаціональних спільнот та й загалом збереження етнонаціональної ідентичності навіть в умовах русифікаторської політики. І хоча з 70-х років XX ст в етнополітиці Радянського Союзу почали впроваджувати елементи т. зв. «конструктивізму», що відобразилось у асиміляторському проєкті «єдиного радянського народу» та в наростанні темпів та масштабів русифікації, все ж у свідомості населення етнокультурні ідеї достатньо міцно закріпилися. Навіть попри свій формально-автономний характер, наявність національно-політичних і національно-адміністративних утворень мала деяке позитивне значення як у відтворенні етнонаціональної ідентичності, так і у збереженні тяглості ідей етнополітичного самовизначення, ставши у наступний період своєрідною політико-правовою пасткою для радянської імперії, підштовхуючи й у сучасній Росії ідеї державно-політичного відокремлення.

Іншим великим районом концентрації етнополітичних рухів є більша частина Африканського континенту, що є наслідком ігнорування етногеографічного чинника в процесі деколонізації. Етнополітичні взаємини іноді ускладнюються тут расовою, племінною та релігійною відчуженістю. Це особливо стосується таких великих держав, як Судан, Конго, Нігерія, Чад низки інших держав Центральної та Південної Африки. Так, у Нігерії в кінці 60-х років XX ст. на етнополітичному ґрунті відбулася велика громадянська війна, яку спричинило проголошення незалежності Біафри (припинила існування у 1970 році), основу якої становив народ іґбо. Водночас на Американському континенті та деяких інших регіонах переселенського типу, з огляду на велику роль у їхньому освоєнні процесів колонізації, насильного переселення туди африканського населення у постколумбову епоху, етнополітичні взаємини є менш актуальними. Певний виняток може становити Мексика, де впродовж 90-х років XX ст. діяли партизанські рухи, які, окрім соціальних ліворадикальних вимог, що характерно і для низки інших латиноамериканських держав, висували й етнополітичні вимоги щодо прав індіанського населення. Зате більш виражене політичне значення у деяких країнах переселенського типу можуть мати *міжрасові відносини*. Зокрема, спроби сформувати сепаратистські організації, які ставили за мету створення суверенних держав на основі політичного самовизначення афро-американського населення, були зафіксовані й у США.

Отже, етнополітичні рухи, які істотно змінили політичну карту світу впродовж XIX, XX ст., залишаються і в сучасних умовах вагомим геополітичним чинником. Однак їхній державоформуючий потенціал на сьогодні обмежують дві важливі передумови: 1) фактично пріоритетне значення міжнародно-правового принципів територіальної цілісності держав і непорушності державних кордонів порівняно з принципом національного самовизначення; 2) домінування в середовищі політиків та політологів великих держав негативного став-

лення до ідей етнополітичного самовизначення, хоча право на рівноправ'я і самовизначення народів є одним з основних у Декларації про принципи міжнародного права, прийнятій ООН у 1970 році. Незважаючи на ці чинники, нові піднесення в національно-політичній активності, які могли б помітно змінити геополітичну карту світу, є реальними. Показовим є те, що політичні партії європейських держав, які виступають за незалежність або підвищення політичного статусу своїх країн, об'єдналися в Європейський вільний альянс, який має своє представництво в Європарламенті. Додатковим імпульсом в цих процесах можуть стати позитивні результати етнополітичної боротьби в Росії, а також частково й Іспанії та Великій Британії. Що ж до перспектив державно-політичного самовизначення різних російських національних республік, то вони є достатньо реальними з розпадом СРСР, який підштовхнув їхні прагнення до незалежності. Симптоматичним моментом у цьому процесі стало проголошення незалежності Чечні у 1991 році, яка тривалий час (аж до 2000 року) зберігала фактичну політичну самостійність, збройно протидіючи центральній владі Росії. Прагнення до відокремлення від Росії чи до підвищення свого статусу, підтримувані низкою громадсько-політичних організацій, були характерні і для інших національних регіонів. Особливо активно проходили процеси державно-політичного самовизначення в Татарстані. Але з 1999 року, з утвердженням в Росії авторитарного режиму В. Путіна, дезінтеграційні процеси було призупинено і відновлено політику жорсткої централізації та пошуку перспектив «збирання земель колишнього Радянського Союзу». Ключовим моментом у цьому процесі стало збройне відновлення у 2000 році контролю центральної російської влади у Чечні, що супроводжувалося великими людськими втратами з обидвох боків. На наступному етапі керівництву Росії вдалося обмежити повноваження всіх національних республік та призупинити діяльність громадсько-політичних організацій, що виступають

за національно-державне самовизначення. Та все ж на кінець першого десятиліття XXI ст. ситуація із зміцненням цілісності Росії виглядає не так уже й оптимістично, адже продовжується підпільна збройна боротьба на Кавказі, яка охопила фактично всі північнокавказькі республіки, за винятком Північної Осетії. Більша частина опозиційного збройного підпілля на сьогодні відмовилася від ідей етнополітичного самовизначення, взявши в основу своєї ідеології деякі принципи ісламського фундаменталізму, що засвідчило певну маргіналізацію як самого руху, так і його програмних принципів, але, разом з тим, це дало змогу створити єдиний фронт опозиційної боротьби. Такі тенденції проявились у відході від ідей незалежності Чечні і створенні у 2007 році ісламського імартату Кавказ, до якого формально було включено майже весь Північний Кавказ. Водночас зростає політичне невдоволення і в інших російських регіонах. Тому, як тільки в Росії з'являться серйозні ознаки послаблення центральної влади, всю країну знову може охопити новий спалах етнополітичної боротьби й відцентрових рухів навіть у віддалених, переважно етнічно російських регіонах (у Сибіру, Примор'ї). Цьому можуть посприяти і тенденції етнодемографічного розвитку Росії, зокрема, зменшення частки етнічних росіян у національних республіках. Отже, наслідки вирішення вузлових етнополітичних проблем у Росії та деяких інших європейських державах (Іспанії, Великобританії) можуть стати важливими прецедентами, здатними не лише змінити і геополітичну карту світу, але й привнести корективи в систему міжнародних відносин загалом.

4.5. Міжнародні організації, релігійні центри, транснаціональні компанії: різноманітність геополітичних функцій

Геополітична структуризація сучасного світу здійснюється також і під прямим чи опосередкованим впливом *міжнародних*

організацій – міждержавних (міжурядових) або недержавних (неурядових) об'єднань, які створюють на договірній основі задля досягнення спільних цілей у політичній, економічній, екологічній та ін. сферах. На сьогодні у світі функціонує близько 60 міжнародних організацій, які діють на основі своїх статутів, та кілька сотень т. зв. міжнародних параорганізацій (міжнародних клубів), які не мають відкритих статутних документів («Велика вісімка», «Велика індустріальна двадцятка», Більдерберзький клуб, Всесвітній економічний форум та ін.). У самому означенні міжнародних організацій окреслено і їхній поділ за найбільш істотними ознаками – на міждержавні та неурядові. Окрім того, всі міжнародні організації поділяються за своєю метою, впливовістю, територією охоплення, характером членства і повноважень.

Широка мережа міжнародних організацій є важливим здобутком сучасного етапу розвитку міжнародних відносин. Саме на їхню ефективну діяльність і слід покладати найбільші сподівання щодо формування цілісної системи міжнародного права та конструктивних принципів співпраці між державами, підтримки миру і розв'язання різноманітних конфліктних ситуацій. Система міжнародних організацій розкриває не лише рівень та тенденції міжнародних політичних відносин, але й характер геополітичної взаємодії та тенденції геополітичного розвитку. Наприклад, створення низки регіональних територіально-політичних об'єднань відображає одну з сучасних тенденцій до інтенсифікації регіональної співпраці. Система міжнародних організацій має найбільше підстав і для зрівноваження геополітичних взаємин, зокрема, вирішення проблем статусу територій, урегулювання територіальних конфліктів, раціонального використання природних ресурсів, подолання диспропорцій соціально-економічного розвитку держав та регіонів, а також і формування загальних підходів до розуміння глобальних і регіональних проблем людства.

У сучасній ялтинсько-потсдамській системі міжнародних відносин, яка сформувалася після Другої світової війни, і, за-

знавши певних трансформацій, зберігається до сьогодні, провідною загальнополітичною організацією залишається ООН, основними структурними підрозділами якої є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Секретаріат, Міжнародний Суд, Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки. В системі і під егідою ООН функціонує ще низка інших спеціалізованих міжнародних органів й організацій – ЮНЕСКО, Міжнародний Валютний Фонд, Світовий Банк, МАГАТЕ, Міжнародна Організація Праці (МОП) та ін.

ООН упродовж XX ст. зіграла важливу роль у процесах деколонізації, миротворчій діяльності, наданні гуманітарної допомоги країнам та регіонам, формуванні принципів міждержавної співпраці. Але ефективність її роботи в умовах біполярної геополітичної системи, жорсткого протистояння США й СРСР була обмеженою, у т. ч. і через наявність системи блокувань у прийнятті рішень Радою Безпеки ООН через використання права вето, яким володіють постійні члени Ради Безпеки (Велика Британія, Китай, США, Росія (до 1991 року СРСР), Франція). Тому в деякі кризові моменти Рада Безпеки ООН виявляла недостатню ефективність у своїй роботі. Внаслідок цього розгляд важливих питань з міжнародної безпеки іноді здійснювався через Генеральну Асамблею ООН. А в кінці XX ст. важливі рішення, зокрема щодо оголошення збройних санкцій, узагалі почали приймати, обходячи ООН, що стало своєрідним прецедентом, який засвідчив певну трансформацію системи міжнародних відносин. Тому на початку нового тисячоліття перед ООН достатньо гостро постала проблема реформи структури і функцій, які відображали б нові геополітичні реалії, зокрема, щодо появи нових регіональних і міжрегіональних лідерів, а також давали б змогу ООН адекватно реагувати на сучасні геополітичні виклики. Особливо дискусійним є питання збільшення кількості членів Ради Безпеки ООН та оптимізації представництва в цьому органі континентів та історичних регіонів світу. Достатньо аргументованими є і пропозиції щодо

обмеження права вето. З огляду на помітні диспропорції територіальної структури світового господарства, актуальним питанням є зростання ролі ООН і в економічній сфері, де на сьогодні більші регуляторні функції взяли на себе інші міжнародні організації, зокрема, Світова Організація Торгівлі. Отже, ООН, і зокрема Рада Безпеки, потребують таких реформ, які збільшили б їхню впливовість та авторитет. *Саме ефективна робота ООН як об'єднання суверенних держав світу може бути розумною альтернативою різним проектам «нового світового уряду» та збільшення ваги суперечливих параорганізацій, що діють непрозорими методами впливу.*

Значним потенціалом у гармонізації міждержавних взаємин володіють континентальні та субконтинентальні загальнополітичні організації – Рада Європи, Організація Американських Держав, Африканський Союз (спадкоємець Організації Африканської Єдності), які порівняно з ООН мають навіть певні переваги у розумінні специфіки регіональних проблем. Значущість чинника географічного положення, спільності регіональних інтересів зумовлюють поширення й низки регіональних загальнополітичних організацій (Балтійська асамблея, Чорноморське економічне співробітництво, Карибське співтовариство та ін.), можливості яких у впорядкуванні геополітичних взаємин використовуються ще недостатньо, насамперед через домінуючі впливи інших вагомих суб'єктів. Водночас саме регіональні загальнополітичні організації могли б виконувати функції конструктивної протидії у випадку появи експансіоністських амбіцій великих держав.

У створенні деяких міжнародних організацій проявляється спільність певних геокультурних (Ліга арабських держав, «Ісламська конференція») та гео економічних інтересів (Організація країн-виробників та експортерів нафти (ОПЕК)). Формування цих організацій продиктовано деякими об'єктивними потребами, але абсолютизація їхніх інтересів, протиставлення іншим групам держав може стати і чинником геополітичної напруги.

Поява окремих міжнародних урядових організацій визначалась впливами колишніх метрополій. Так, Співдружність Націй (Британська Співдружність Націй) об'єднує більшість держав – колишніх колоній та домініонів Великої Британії (55 членів у 2009 році), за винятком Мозамбіку і Руанди, і є своєрідною опорою Великої Британії в збереженні свого сучасного міжрегіонального геополітичного лідерства. Водночас Франція здійснює важливі впливи в інших частинах світу, насамперед у Африці, через середовище франкомовних держав у рамках Міжнародної Організації Франкофонія (56 членів у 2009 році). Попри деякі ознаки політики неоколоніалізму, більшість ухвал цих двох організацій, відповідаючи духу ООН, мали конструктивний характер у вирішенні конфліктних ситуацій у новопосталих державах, які зазнають різних викликів, потребуючи адекватної підтримки. У геостратегії цих двох міжнародних організацій є і певні відмінності. Наприклад, Франкофонія, опираючись зростанню домінуючого культурного і політичного впливу англomовних держав, виступає за збереження культурної різноманітності, дещо більше враховує інтереси арабських держав у їхніх взаєминах з Ізраїлем.

Одним із засобів мирної трансформації геополітичного середовища колишнього СРСР у систему суверенних країн стало заснування Співдружності Незалежних Держав (СНД), хоча Росія як колишня метрополія і спадкоємець СРСР проектувала СНД як наддержавне утворення, передумову поступового відновлення єдиної великодержави. Однак такі плани не відповідали інтересам інших членів, які переважно розглядали СНД як форму безконфліктного розлучення колишніх республік Радянського Союзу. Неузгодженість у функціонуванні СНД, його структурна асиметричність відразу засвідчили неефективність цієї організації у вирішенні територіально-політичних проблем держав-членів організації, а загалом і її безперспективність.

Після краху Радянського Союзу і біполярного світового порядку не зменшилась, а навіть зросла геополітична роль фак-

тично уже єдиної потужної міжнародної військово-політичної організації – НАТО, яка зуміла значно збільшити кількість своїх членів (з 12 у 1949 році до 28 у 2009 році) та розширити, головню на схід, свою територію (див. дод. В). На сьогодні НАТО об'єднує дві американські держави (США і Канаду), більшість держав Західної та Центральної Європи (за винятком нейтральних), а також переважно азійську Туреччину. Ще кілька держав Південно-Східної Європи є реальними претендентами на вступ до цієї організації, а низка інших держав, у т. ч. й Україна, тісно співпрацюють з НАТО в рамках різних програм. Гарантуючи безпеку своїх членів, НАТО сьогодні виконує і багато інших загальнополітичних функцій, забезпечуючи всебічну підтримку глобальній політиці США та слугуючи основою всебічного євроатлантичного співробітництва, в основі якого не лише військово-політичні й економічні інтереси, але й ідеологічні принципи (ліберальна демократія, відстоювання прав людини, ринкова економіка та ін.). В кінці ХХ ст. НАТО стало гарантом низки конструктивних трансформацій у Центральній та Східній Європі: подолання наслідків комуністичного тоталітаризму, забезпечення мирного становлення нових незалежних держав, обмеження нового російського експансіонізму, який проявився на поч. ХХІ ст. Але у окремих діях НАТО були і прорахунки, зокрема, це стосується бомбардувань Сербії у 1999 році, участі в інших воєнних кампаніях, ініціатором яких стали США (в Іраку, Афганістані). Ці акції визначали переважно вузькі інтереси, пов'язані з прагненням встановлення контролю за певними регіонами, що не додало НАТО авторитету і не сприяло формуванню позитивного іміджу цієї організації на пострадянському просторі. Окрім того, зростання домінуючого політичного впливу НАТО болісно сприймається деякими іншими суб'єктами міжнародних відносин, які побачили у діях НАТО присвоєння функцій Ради безпеки ООН, що не могло сприяти гармонізації геополітичних взаємин. Розширення НАТО на Схід спричинило негативну реакцію з боку Росії,

загрожуючи спричинити нову геополітичну поляризацію. Але, незважаючи на деякі негативні моменти, саме НАТО є одним з основних чинників стабільності, геополітичної впорядкованості Південно-Східної та Східної Європи. Водночас НАТО виявилось неспроможним вийти на конструктивні рішення в деяких інших регіонах, ще раз засвідчуючи необхідність підвищення ролі ООН та загальнополітичних континентальних і субконтинентальних організацій.

У контексті європейських інтеграційних процесів унікальним геоекономічним і геополітичним феноменом став Європейський Союз, який упродовж кількох десятків років перетворився з регіональної економічної організації, в основі якої були інтереси Німеччини та Франції, у велике тісне територіально-політичне об'єднання зі спільними управлінськими структурами та політичними кордонами. На початок 2010 року ЄС охоплював майже всю Європу, включаючи 27 держав (див. дод. Г). Лише Ліхтенштейн, Швейцарія, Норвегія, Ісландія та декілька пострадянських і постюгославських держав не є її членами, хоча деякі з них (Ісландія, Хорватія, Македонія) є реальними претендентами на членство в ЄС на новому етапі його розширення. Ще декілька держав є асоційованими членами цієї організації.

Створення ЄС забезпечило не лише економічні, але й важливі геополітичні результати для всієї Європи: усунення тривалої історичної поляризації взаємин між Німеччиною і Францією, інших міждержавних суперечностей, подолання напруги щодо кордонів та ін. Попри тісні інтеграційні зв'язки, наявність спільних структур, яким держави-члени ЄС передали частину свого суверенітету, ця організація все ще залишається об'єднанням національних держав, пов'язаних єдиними принципами політичного ладу, економічної та зовнішньої політики. ЄС у багатьох випадках засвідчив свою ефективність, зокрема, щодо економічного і соціального піднесення нових членів, допомоги деяким країнам під час економічної

і фінансової кризи, яка розпочалася у 2008 році. ЄС сприяв і формуванню особливої європейської ідентичності та системи цінностей, в центрі яких повага до потреб людини, пріоритети громадянського суспільства. Однак у функціонуванні ЄС є і низка суперечностей, пов'язаних з варіантами розвитку, особливо у випадку, якщо політичною елітою ЄС буде взято курс на трансформацію в конфедеративну чи навіть федеративну державу. І хоча реалізація цього варіанта є малоімовірною, адже *неухильне розширення бюрократичного апарату ЄС, загроза втрати значної частини суверенітету, а також і контролю над деякими своїми прикордонними регіонами* (це особливо актуально для Польщі, Словаччини, Чехії) *так чи інакше спричинить у багатьох державах ЄС сильні невдоволення, частково помітні уже в сучасних умовах.* Та все ж прагнення нав'язати ЄС форму єдиної наддержавної структури є на сьогодні добре вираженими (єдиний президент, єдиний уряд, парламент, грошова одиниця, символіка, законодавство та ін.). Була зроблена спроба і прийняття єдиної конституції ЄС, а конституція, як відомо, – це вже елемент не міжнародного, а державного права. Окрім перспектив розвитку, проявляється і певна асиметричність інтересів фундаторів ЄС, насамперед Німеччини та Франції, та нових членів. Помітними є і суперечності геософського характеру, зокрема, щодо дистанціювання ідеології ЄС від засадничих принципів християнства, яке і стало основою європейської цивілізації. За таких умов ЄС, *не ідентифікуючи себе з християнством, втрачатиме культурно-цивілізаційні і моральні орієнтири.*

Позитивні моменти функціонування ЄС дали поштовх формуванню інших міждержавних інтеграційних економічних об'єднань, деякі з яких мають підстави стати і чинниками геополітичного впливу. Це насамперед стосується об'єднання «НАФТА», членами якого є три великі північно-американські держави (Канада, Мексика та США). Інтегруючи величезний ресурсний та людський потенціали, «НАФТА» уже сьогодні

є одним з найпотужніших у світі геоекономічних полосів зі сприятливими передумовами дальшого розвитку. В регіоні Південно-Східної Азії, враховуючи і його політичну нестабільність (поширення внутрішніх територіально-політичних конфліктів), а також проблеми нерівномірності економічного розвитку (тут зосереджені як економічно-прогресуючі, так і дуже бідні держави), питання координації економічного розвитку в рамках АСЕАН (Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сингапур, Таїланд, Філіппіни) може мати і позитивні геополітичні наслідки щодо оптимізації і міждержавних, і внутрішньодержавних взаємин, а також зміцнення економічного та політичного значення регіону загалом.

Різні зусилля щодо міжнародно-регіональної співпраці (створення зон вільної торгівлі, митних союзів та ін.) з різною успішністю проявляються і в інших регіонах світу (басейні Карибського моря, Південній Америці, Південній Азії, Західній Африці та ін.). *У формуванні таких структур є об'єктивні потреби оптимізації економічних взаємин сусідніх держав, але помітним тут є також і штучне нав'язування ідеологами глобалізації різних наддержавних проєктів, адже «ескалация» економічної глобалізації дає більші можливості лідерам світової економіки контролювати економічні процеси в національних державах.* З огляду на це, ефективність інтеграційних зусиль залежатиме від того, наскільки в процесі міжнародно-регіональної співпраці вдасться, по-перше, збалансувати інтереси різних суб'єктів (окремих держав, регіональних об'єднань, транснаціональних корпорацій), і по-друге, чи будуть у процесі інтеграції призупинені тенденції до *дальшої економічної поляризації світу*, яка уже стала не лише геоекономічною, але й актуальною геополітичною проблемою.

На фоні послаблення міжнародної впливовості ООН, а також загальнополітичних континентальних і субконтинентальних організацій, яке почало проявлятися у кінці ХХ ст., зросла геополітична роль різних міжнародних параорганізацій

(закритих клубів, форумів), які часто діють за аналогією з середньовічними таємними товариствами і, об'єднуючи лише окремі впливові середовища різних країн, намагаються непрозорими засобами здійснювати великий вплив на сучасні процеси. Такі тенденції відображають певний відхід від Декларації про принципи міжнародного права, прийнятої ООН у 1970 році, і негативно впливають на формування чітких, прозорих механізмів у міжнародних відносинах.

Чинником змін у геополітичному світоустрої як в істотному минулому, так і в сучасних умовах є *політизація релігійно-конфесійних взаємин*, унаслідок чого утвердження релігійно-конфесійної ідентичності різних територій можуть стати передумовою як різних геополітичних змін, у т. ч. й формування нових держав та автономій, так і політичної консолідації та стабілізації країн з різноманітним етнорасовим складом населення. Наприклад, саме релігійний чинник забезпечив самовизначення поліетнічного Східного Тимору, а в сучасних умовах має найбільше підстав стати і чинником стабілізації цієї держави. Появу різних конфліктних геополітичних ситуацій можуть спричинити і вагомі структурні зміни в релігійній сфері, зумовлені міграційними процесами, та поширення релігійно-політичних ідей. У цьому контексті *деструктивне значення мають різні ідеологічні версії необґрунтованих тверджень про неминучість протистояння ісламської та християнської цивілізацій-культур, поширення інших ідей релігійно-політичного екстремізму*, зокрема, ісламського фундаменталізму. Тому і надалі геополітичні процеси залежатимуть від тенденцій формування релігійно-політичної свідомості, яка ґрунтується на історико-культурних традиціях та діяльності різних *релігійних центрів*, вплив яких може мати як внутрішньодержавне, так і міжнародне значення, здійснюватися в контексті міжетнічних та соціальних процесів.

Найбільшим релігійним центром міжнародного значення на сьогодні залишається Ватикан та католицька церква загалом,

однак її позиції в останні десятиліття помітно послабилися, що пояснюється багатьма чинниками, зокрема, поширенням атеїзму у Західній Європі та *агресивними інформаційними атаками на традиційні церкви різних деструктивних антихристиянських середовищ*. Зменшується й культурно-політична роль Ватикану, хоча ще у кінці ХХ ст. католицька церква опосередковано відіграла важливу роль у подоланні комуністичного тоталітаризму у Центрально-Східній Європі, поступового повернення населення цього регіону до християнських цінностей. У сучасних умовах Ватикан займає конструктивні позиції щодо налагодження миру на Близькому Сході, засуджуючи війни, підтримуючи християнський єкуменічний рух, налагоджуючи діалог з віруючими іудеями, мусульманами та ін.

Значний потенціал позитивного впливу на формування релігійно-політичної свідомості, враховуючи великі духовні традиції, мають православні церкви, однак його реалізація ускладнюється суперечностями посткомуністичної трансформації православ'я. У геокультурному і геополітичному аспектах середовища більшості православних церков у Центрально-Східній Європі та на Південному Кавказі докладають різних зусиль насамперед щодо відновлення повноти структури своїх конфесій, подолання атеїстичних стереотипів, сприяючи і територіально-політичній консолідації своїх держав. Найскладніша ситуація щодо позитивного впливу на національно-культурні процеси зберігається в Україні, де православ'я залишається розколотим на три гілки через небажання Російського патріархату надати українській церкві автокефалію, для якої в Україні є усі передумови (історичні традиції, значна кількість православних віруючих¹, широка мережа релігійних закладів і споруд та ін.), враховуючи також і принципи побудови право-

¹ Виняток становлять невеликі держави, зокрема, Суринам, Гайяна, Беліз та низка залежних країн, де державною мовою є нідерландська, англійська та французька

славних церков (суверенна держава – автокефальна православна церква). У цьому та багатьох інших підходах проявляється ідеологічна зацикленість російського православ'я на великодержавництві. Зорієнтованість на відновлення Російської імперії, позбавлення культурної самобутності українців та білорусів, яких в Російській православній церкві (РПЦ) трактують не інакше як росіян, ще більше конкретизувалась в ідеології новообраного патріарха Кіріла (В. Гундяєва), який активно пропагує геополітичний проєкт «Руського Міра», в рамках якого обґрунтовує ідеологічну схему «единый русский народ – единая история – единая церковь – единое государство», яка, попри повну історичну й етнополітичну безпідставність, має на меті забезпечити ідеологічні основи приєднання до Росії України, Білорусі та інших регіонів із значною часткою етнічних росіян. Російська держава, узгоджуючи свою геополітику з РПЦ, також розглядає ареал поширення православ'я як зону особливих державних інтересів. В діяльності Російського патріархату, який особливо активізувався в останні роки, проявляється й генетична пов'язаність з комуністичним минулим, адже він так і не спромігся категорично засудити усі злочини більшовизму, а зараз в Україні часто блокується з різними маргінальними більшовицько-комуністичними угрупованнями, що мало б бути несумісним з релігійним світоглядом.

Особливо суперечливий характер мають впливи на політичну сферу ісламські релігійні центри. Це пов'язано зі складними процесами політизації ісламу, внаслідок яких виникають різні конфлікти на політичному ґрунті як між окремими ісламськими середовищами, наприклад, між шіїтами та сунітами в Іраку, Лівані, так і між прихильниками різних течій ісламського фундаменталізму та державними структурами. Ісламські центри підтримують і політичні рухи за незалежність (в Росії (Кавказ, Поволзькі республіки), Китаї (Сінцзян-Уйгурський автономний район), Філіппінах (Мінданао).

Значно менш політизованими є буддистські, зокрема, ламаїстські, релігійні середовища. Але так чи інакше їхній гео-

політичний вплив за певних умов може активно проявитися у таких регіонах, як Тибет (Китай), Бурятія, Калмикія і Тува (Росія), причому деякі з цих країн у новітні часи були суверенними державами (Тибет упродовж 1911–1950 років, Тува впродовж 1914–1944 років), а в їхніх політичних системах релігійний чинник займав визначне місце.

Характерною ознакою сучасності є зростання міжнародного значення *транснаціональних компаній (ТНК) – виробничих та невиробничих корпорацій, а також банків, які мають широкую мережу представництв в інших державах, що виробляють значну частку загального продукту*. Транснаціональні компанії є насамперед важливими суб'єктами міжнародних економічних відносин, адже лише близько сотні ТНК забезпечують за оцінками даними 50% світового виробництва, понад 70% світової торгівлі. ТНК концентрують величезні фінансові ресурси, а бюджети деяких з них перевищують бюджети невеликих держав. Але економічні наслідки діяльності транснаціональних компаній є доволі суперечливими. Є тут і низка позитивів, наприклад, щодо передачі досвіду організації та управління, перерозподілу капіталовкладень у менш розвинуті держави, підвищення технічного рівня економіки різних віддалених територій, що важливо з огляду на високий наукомісткий характер продукції транснаціональних компаній. Експерти ж вказують і на негативні геоекономічні моменти діяльності ТНК, пов'язані з економічним експансіонізмом, ігноруванням ними інтересів великих секторів національних економік, зростанням загроз швидкого поширення кризових явищ через збільшення економічної взаємозалежності, а також з монопольним формуванням цін на свою продукцію. Громадські екологічні організації звертають увагу і на нераціональне використання ТНК природних ресурсів у районах розміщення їхніх представництв та ін.

Ще більш суперечливий характер має геополітична роль ТНК як на глобальному рівні, так і на рівні окремих держав.

Зокрема, у глобальному аспекті ТНК дуже зацікавлені у формуванні єдиних політичних умов для діяльності своїх підрозділів, підтримуючи політичну й економічну уніфікацію та інтеграцію держав на основі чітко визначених принципів. Тому середовище ТНК є найбільш сприятливе до поширення різних концепцій *мондіалізму*, в основі яких уявлення про недоцільність в умовах глобалізації національної державності і відповідно необхідність утворення загальносвітових урядових структур. Звідси і відповідна деструктивна діяльність на послаблення впливу суверенних держав. На внутрішньодержавному рівні поширеним є і пряме втручання у внутрішньополітичні взаємини, приведення до влади залежних політичних режимів. Разом з тим, *деякі великі ТНК жорстко відстоюють геополітичні інтереси країн свого базування*. Так, російський Газпром, який формально також належить до ТНК, виступає одним з основних важелів геополітики Росії, намагаючись поставити Європу та навіть деякі азійські держави в економічну, а відтак, і політичну, залежність від постачань російського газу. Особливо жорсткий геополітичний тиск здійснює Газпром на пострадянському просторі, нав'язуючи кабальні угоди, будуючи обхідні газопроводи, захоплюючи газотранспортні системи, нафтопереробні заводи. Такі деструктивні дії поєднуються із прямим втручанням у політичне життя Білорусі, Молдови, України та ін. держав.

Значною є також концентрація ТНК в інформаційній сфері та сфері комунікацій, що дає їм змогу здійснювати помітні культурно-інформаційні впливи, які можуть мати й геополітичні наслідки. Тобто ТНК у галузі інформації та комунікацій мають потужний інструментарій маніпулювання геополітичною свідомістю широких верств населення. Під тиском ТНК, разом з об'єктивними і позитивними процесами широкої інформатизації, часто простежується нав'язування стереотипів масової культури та нігілістичного світогляду, нівелювання етнокультурних традицій і моралі, обмеження впливу традиційних церков. Ще однією характерною рисою діяльності

транснаціональних корпорацій в інформаційно-культурній сфері є *зростання інформаційного значення великих мов*, насамперед англійської, французької, іспанської, німецької, а на пострадянському просторі – і російської, внаслідок чого може змінюватись і структура населення за розмовною мовою, особливо у поєднанні з міграційними процесами та процесами асиміляції й акультурації. Так, саме під дією цих чинників у Бельгії в останні десятиліття зросла частка франкомовного населення і зменшилася частка громадян з розмовною фламандською мовою, спричинивши і певні внутрішньогеополітичні суперечності. Отже, враховуючи всі суперечливі моменти, на рівні національних держав і міжнародних організацій доцільно узгодити загальні принципи вдосконалення законодавств держав світу з тим, щоб обмежити негативні впливи економічної глобалізації, сприяючи водночас позитивним тенденціям міжнародної економічної співпраці.

4.6. Регіонально-структурна диференціація глобального політичного простору. Геополітичні образи Європи, Азії, Африки

Однією із закономірностей упорядкованості глобального політичного простору є його фрагментація з огляду на велику сукупність географічних відмінностей (історичних, природних, позиційних, етнокультурних, демографічних, економічних). Разом з тим, *взаємозалежність усіх географічних чинників, їхня інтеграція зумовлюють формування великих регіонів, пов'язаних і (або) подібністю географічного положення та різних політико-географічних умов, і (або) спільністю різних політичних інтересів.*

На глобальному рівні геополітичні особливості різною мірою поєднуються з історико-географічними та культурно-цивілізаційними рисами континентів та субконтинентів, тобто

наявність культурно-цивілізаційних відмінностей у заселенні та освоєнні територій, політичній історії, поширенні релігій і етнонаціональних спільнот зумовлює і формування в межах політичного простору макрорегіонів континентального рівня (Європи, Азії, Латинської Америки, Африки, Австралії, Океанії, Англо-Америки), які істотно відрізняються за геополітичною свідомістю, особливостями державного ладу та політичної активності населення. Виділення цих історично-, культурно-географічних макрорегіонів (частин світу) спирається на комплекс об'єктивних природно-географічних та суспільно-географічних реалій, але в деяких аспектах, зокрема, щодо визначення меж, є умовним, адже реальні культурно-цивілізаційні межі не є лінійно-дискретними, а фактично проявляються як широкі контактні перехідні смуги. Тому спроби визначити точні межі якогось історично-географічного і культурно-цивілізаційного макрорегіону, наприклад, Європи, не є методологічно коректними.

В межах великих макрорегіонів континентального рівня за географічною близькістю держав, а також різною системою їхньої взаємопов'язаності можна виокремлювати міжнародні райони нижчого рівня, наприклад, Південну Європу, Південно-Східну Азію та ін., кожен з яких виділяється характерною системою геополітичних співвідношень, хоча й може бути культурно-однорідним чи мозаїчним. Отже, регіональна диференціація геополітичної карти світу – це і відображення результатів об'єктивних культурно-цивілізаційних процесів та географічних зв'язків, і водночас – методологічний прийом пізнання основних параметрів та змісту геополітичної впорядкованості світу.

Детальне висвітлення всіх геополітичних параметрів великих культурно-цивілізаційних регіонів може стати предметом окремих ґрунтовних досліджень. Для пізнання їхніх істотних загальних рис достатньо окреслити, як і для окремих держав, геополітичний портрет (образ), тобто контури най-

більш характерних ознак (історично-географічні передумови, місце в геополітичному світоустрої, поширення суб'єктів геополітики, характер взаємин між ними на фоні природно-ресурсних, демографічних, етнокультурних, економічних та інших географічних реалій), які засвідчують унікальність та роль регіону у глобальному політичному просторі. Для кожного такого макрорегіону характерним є і свій набір геополітичних проблем.

Серед великих макрорегіонів особливе місце в геополітичному світоустрої уже тривалий час займає **Європа**, західною природною межею якої прийнято вважати Уральські гори, хоча за деякими культурно-цивілізаційними ознаками європейські межі закінчуються далеко на захід від Уралу, а за іншими – далеко на схід. Тобто культурно-цивілізаційна межа Європи й Азії є широкою перехідною смугою різних взаємовпливів. Саме Європа, починаючи з античних часів, задавала основні імпульси політичної історії людства. Поєднання кількох чинників (етнокультурні традиції і політична воля, переваги морського географічного положення, ставлення до накопичення багатства в протестантській етиці та ін.) забезпечили впродовж XVII–XIX ст. Західній і Центрально-Західній Європі потужний розвиток економіки, науки, техніки, формування військової могутності, які дали змогу кільком європейським державам створити великі колоніальні імперії, зайняти домінуючі позиції у глобальних геополітичних співвідношеннях. За результатами двох світових воєн XX ст. політична карта Європи зазнала великих трансформацій, засвідчивши водночас необхідність стабілізації державних кордонів, що і було успішно реалізовано у низці міжнародно-правових документів. І лише в результаті розпаду СРСР, Чехословаччини та СФРЮ політична карта Південно-Східної та Центрально-Східної Європи знову зазнала істотних змін, але все ж нові кордони пройшли по внутрішніх територіально-політичних межах.

Після Другої світової війни геополітична значущість Європи істотно зменшилася внаслідок зростання ролі США як

основної противаги поширенню комуністичного імперіалізму СРСР, під впливом якого опинилася і Центрально-Східна Європа. Інші європейські регіони, які узагальнено дістали назву Західна Європа, сформували разом із США потужний політичний євроатлантичний блок, але в якому європейські держави уже не відігравали провідну роль. Окрім ідеологічних чинників, у формуванні союзницьких взаємин Західної Європи та США важливу роль зіграла американська економічна допомога за планом Маршалла. Такі геополітичні співвідношення у загальних рисах збереглися і в наступний період. Лише в кінці XIX – на початку XX ст., з огляду на низку чинників, зокрема, розпад СРСР, зміцнення позицій ЄС, виникли певні передумови для більш самостійної позиції лідерів ЄС – Німеччини та Франції, які все ж так чи інакше узгоджувались з позицією США.

Отже, сучасна Європа, не включаючи Росії та деяких інших східноєвропейських держав, у багатьох аспектах виступає як цілісний суб'єкт геополітики, що є опорою США, але має підстави усе більше проявляти і захищати власні геополітичні інтереси. Більшість сучасних держав Європи за особливостями своїх етнополітичних систем належать до національних держав та етнонаціональних федерацій. Формування національних держав відбувалось або шляхом етнонаціонального самовизначення (найбільше – у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі), або національно-політичної консолідації кількох культурно тотожних державних утворень (Італія, Німеччина), або внаслідок трансформації колишніх метрополій та династичних держав (Португалія, Франція, Данія, Швеція та ін.). Характерне для Європи зближення державних кордонів та меж розселення етнонаціональних спільнот відобразилось й у етнонаціональній структурі держав. Так, із 44-х міжнародно визнаних держав (не враховуючи Ватикану) до моноетнічних належить 22, переважно моноетнічні – 16. Бельгія є яскравим прикладом двоетнічної держави. Велика Британія, Іспанія, Росія, Швейцарія є

поліетнічними державами, але з переважанням одного етносу. Найбільш етнічно мозаїчною є Боснія і Герцеговина.

Оскільки саме християнство заклало основу європейської цивілізації, то переважання християнських конфесій у Європі є визначальним, хоча в результаті міграцій та поширення релігійного нігілізму багато великих європейських міст, особливо у Західній Європі, уже мають релігійно-індиферентні риси, що своєрідно відображає різні кризові явища морально-культурного характеру в європейській цивілізації (криза сімейних цінностей, християнської духовності, активна, нав'язлива пропаганда гомосексуалізму та ін.). За поширенням християнських конфесій проявляються географічні відмінності. Зокрема, помітним є переважання протестантизму на півночі Європи, православ'я – у європейській Росії, південно-східних та центрально-східних державах, католицької конфесії на півдні Європи (в Португалії, Іспанії, Італії), та у деяких західноєвропейських та центрально-східноєвропейських державах, зокрема, Польщі, Литві. Іслам має провідне значення лише у двох європейських державах, Албанії та (меншою мірою) в Боснії і Герцеговині, а також у європейській частині Туреччини та на Північному Кавказі. Зростання питомої ваги віруючих-мусульман, яке відбувається внаслідок імміграції та традиційно більшого природного приросту в ісламських середовищах, є однією з актуальних геокультурних, а до певної міри і геополітичних проблем Європи, адже на фоні послаблення впливу християнства можливою є зміна культурного обличчя цілих країн, насамперед Західної Європи. Європейські структури та деякі європейські держави намагаються вирішити цю проблему шляхом *пропаганди релігійної індиферентності*, а також інших проєктів інтеграції мусульман в середовища європейських держав, хоча такі спроби здебільшого є малоефективними, обмежуючи позиції християнських церков (вимоги усунення з офіційних закладів християнської символіки тощо). Деякі ідеологи європейської інтеграції, виступаючи за включення

(після досягнення відповідних умов) Туреччини, Албанії, Боснії та Герцеговини, Косова до складу ЄС, намагаються таким чином реалізувати успішний приклад адаптації цілісного ісламського суспільства до європейських цінностей. Така політика так чи інакше буде мати неоднозначні наслідки: позитиви від геополітичного зближення Європи з деякими середовищами ісламських держав поєднуюватимуться з нівеляцією європейського культурного обличчя.

За географічною близькістю, деякими історико-культурними особливостями (політична історія, поширення конфесій, міждержавні взаємини) та економічним потенціалом у геополітичній структурі Європи можна виділити такі регіони, як Північна Європа (Фінляндія, Швеція, Норвегія, Ісландія, Данія), Південна Європа (Ватикан, Греція, Іспанія, Португалія, Італія, Мальта, Сан-Марино), Західна і Центрально-Західна Європа (Велика Британія, Ірландія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швейцарія, Ліхтенштейн, Німеччина, Австрія), Центрально-Східна і Східна Європа (Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Молдова, Білорусь, Естонія, Латвія, Литва), Південно-Східна Європа (Албанія, Болгарія, Словенія, Сербія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Хорватія), Європейська частина Росії. Для кожного з цих міжнародних регіонів характерним є не лише спільність інтересів географічного сусідства, але й набір інших геополітичних ознак, а також і проблем, пов'язаних з політичною та економічною історією, етнічною та економічною географією, поширенням конфесій тощо.

Геополітичним ядром сучасної Європи є Центрально-Західна та Західна Європа (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Ліхтенштейн, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Велика Британія, Ірландія, Франція). Саме цей регіон є найбільш економічно розвинутим. Тут формувалися основи європейських інтеграційних процесів та євроатлантичної геополітичної свідомості. У Центрально-Західній та Західній Європі розміщені й основні

центри європейського геополітичного впливу – Велика Британія, Німеччина, Франція, значення яких виходить далеко за межі Європи. Певну дистанцію у європейських інтеграційних процесах зберігають північноєвропейські держави, які досягли достатньо високого рівня економіки та добробуту громадян. Для південноєвропейських держав актуальними є внутрішні регіональні економічні й етнополітичні суперечності, вирішення яких дасть змогу таким з них, як Італія та Іспанія, утвердитися як одні з лідерів у загальноєвропейському масштабі. Складні процеси трансформації економічних і політичних систем переживають держави Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, що попри значний потенціал не дає їм змоги проводити самостійну геополітику, залишаючись у тіні Західної Європи та Росії. Стабілізації політичної карти Південно-Східної Європи не сприяє невирішеність проблеми Косова, а Центрально-Східної Європи – проблеми Придністров'я, а також великодержавницькі амбіції політичних еліт окремих держав, насамперед Румунії. В межах регіонів помітною є і конкуренція за регіональне лідерство. Такі амбіції в Центрально-Східній Європі активно виявляє Польща, яка має для цього певні демотериторіальні та економічні передумови та реальні потреби, пов'язані, із побоюваннями щодо геополітичного тиску з боку Німеччини та Росії, а тому прагне згуртувати навколо себе інші сусідні держави. Були помітні і намагання України підтвердити у регіоні свою геополітичну значущість, але через різні причини вони виявилися малоефективними, насамперед через внутрішньополітичну нестабільність, хронічні економічні проблеми, цілеспрямовану геополітичну гру Росії на послаблення впливу України.

Європейська частина Росії є історико-культурним, демографічним та економічним ядром російської державності. Розвиваючись на межі різних культурно-цивілізаційних світів, поєднаність з Європою все ж була для Росії визначальною, однак розширення території в азійській частині внаслідок ус-

пішних воєн проти слабких політичних режимів сформували в Росії великодержавницьку геополітичну свідомість і різні ідеології протистояння Європі. Розпад СРСР завдав болісного удару по великодержавницьких амбіціях. І відповідно встановлення на початку ХХІ в Росії авторитарного режиму, нарощування експорту газу в Європу дало змогу Росії знову вести в Європі багатоаспектну диференційовану політику, в основі якої 1) загравання з Німеччиною, Францією, Італією; 2) жорсткий тиск на держави колишнього СРСР, прагнення посилити їхню залежність від Росії, а у найбільш сприятливому випадку – добитися їхньої інкорпорації у нову імперію.

Попри вирішеність проблем кордонів, відсутність відверто експансіоністських зазіхань на рівні урядів (такі все ж є на неофіційному рівні), у взаємодії суб'єктів європейської геополітики можна виділити такі суперечливі та конфліктогенні моменти: а) відставання в економічному розвитку держав Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи й проблеми їхньої інтеграції у загальноєвропейське економічне середовище; б) суперечності геополітичних взаємин з Росією; в) врегулювання статусу самопроголошених держав та вирішення етнополітичних й етнокультурних конфліктів.

Загалом Європа, незважаючи на зменшення геополітичного значення за результатами Другої світової війни, ще зберігає значний потенціал глобального конструктивного геополітичного впливу. Новий поштовх зміцненню геополітичних позицій Європи можуть дати її центрально-східний та південно-східний міжнародні регіони, але за умови вирішення проблем стабілізації, морально-культурного оновлення та нарощування економічної могутності.

Азія так само як і Європа відзначається переважанням автохтонного населення і тяглістю давніх історично-культурних традицій. На відміну від Європи, диференціація культурно-цивілізаційних відмінностей тут значно вища з огляду на різні історично-географічні та природно-географічні передумови

(контрасти рельєфу, клімату, природних ландшафтів), географію великих релігій (ісламу, буддизму, християнства, індуїзму, синтоїзму та ін.) та більшу етнокультурну строкатість, яка проявляється, зокрема, в приналежності до кількох мовних сімей та расових типів. Але попри значну регіональну диференціацію, *спільною для всієї Азії є помітна відмінність від європейських культурних традицій, ментальності, у т. ч. й геополітичної свідомості*, незважаючи на те, що Азія у різні часи мала і має на сьогодні різнобічні зв'язки з Європою.

В етногеографічному аспекті в Азії, поряд з давньосформованими народами, що мають високий ступінь національної самосвідомості (Західна Азія, Східна Азія), залишається і багато етнічних спільнот на племінному рівні (Російська Азійська Північ та Далекий Схід, високогір'я Кавказу та Гімалаїв, деякі острови Індонезії та Філіппін). Етногеографічну ситуацію в багатьох регіонах Азії, особливо в західній частині, ускладнює велике поширення етноконфесійних груп. Це зумовило і більшу контрастність етногеографічних типів держав.

Якщо у Європі є значні регіональні відмінності у поширенні конфесій, то в Азії – у поширенні релігій. Так, іслам є провідною релігією в Центральній, Західній та Південно-Західній Азії, буддизм – в Східній Азії (Монголія), Південній (Бутан) і Південно-Східній Азії (Камбоджа, Лаос, М'янма, Таїланд), а також у деяких російських регіонах (Бурятія, Тува, Калмикія). Ще в кількох країнах буддизм своєрідно поєднується з національними філософськими школами, зокрема, конфуціанством, та культами. Порівняно невеликими є ареали домінуючого поширення в Азії християнства: на Південному Кавказі – Вірменія, Грузія, у Південно-Східній Азії – Філіппіни, Східний Тимор. Невеликі християнські ареали є і в деяких інших державах. Впливовими в Азії є й національні релігії: в Індії і Непалі (індуїзм), Ізраїлі (іудаїзм), Японії (синтоїзм).

І хоча Азія відома поширенням у минулому давніх цивілізацій і сильних держав, у нові та новітні часи азійські країни

дуже відстали від європейських в економічному і науково-технічному аспектах, унаслідок чого до XIX ст. більшість з них або втратили суверенітет, або потрапляли в політичну залежність від провідних європейських держав. Тому в першій половині XX ст. (до Другої світової війни) в Азії активну самостійну геополітику здійснювала лише Японія. Після Другої світової війни політична карта Азії докорінно змінилася. Так, лише впродовж 1945–1948 років в Азії утворилося 11 суверенних держав. Цей процес продовжувався і впродовж 50-х – 70-х років минулого століття (утворилося дев'ять держав). На жаль, формування політичної карти Азії у повоєнний період супроводжувалося десятками прикордонних воєнних конфліктів, а також і руйнівних громадянських воєн, унаслідок чого багато регіонів опинилися на межі виживання. У пошуках безпеки та кращих соціально-економічних умов щороку сотні тисяч мешканців Азії емігрували і продовжують емігрувати в інші частини світу (Європу, Австралію, Північну Америку).

Відразу в повоєнний період субконтинент став ареною гострого протистояння двох блоків на чолі з СРСР та США, що виявилось у низці воєнних конфліктів (корейському (1950–1953), в'єтнамському (1957–1975), а також у вторгненні СРСР у Афганістан (1979–1989)). Водночас в Азії у повоєнний період помітними стали намагання деяких держав протидіяти домінуванню двох геополітичних лідерів – СРСР та США, які завершилися створенням Руху неприєднання, який почав організаційно оформлюватись з 1955 року задля протидії експансіоністським намірам глобальних центрів впливу. Такі держави Азії, як Індія та Індонезія, стали одними з лідерів цього Руху. Попри прогрес у зростанні політичної самостійності, в економічному аспекті Азія, за винятком лише Японії, тривалий час залишалась відсталою. І лише в останній чверті XX ст. її економічна роль швидко зросла внаслідок прискореного індустріального розвитку низки країн, насамперед держав Тихоокеанського узбережжя та Індії. Три держави Східної Азії, Китай, Індія та

Японія, входять у першу п'ятірку держав світу за обсягами ВВП, впливаючи і на світові економічні процеси. Враховуючи не лише економічні, а й геодемографічні та військові чинники, Китай має підстави уже найближчим часом стати одним з лідерів глобального значення. Деякі держави Перської затоки добилися значного економічного прогресу внаслідок експорту нафти, впливаючи до певної міри і на ціноутворення в енергетичному секторі, яке має стратегічне значення для всієї світової економіки. Разом з тим, у Азії велика група держав продовжує перебувати на вкрай низькому економічному рівні.

Взаємодія суб'єктів геополітики на азійському субконтиненті і сьогодні характеризується поширенням великої кількості різних територіальних конфліктів. Це стосується і збереження прикордонних суперечностей (між Індією й Китаєм, Індією й Пакистаном, Іраном і Іраком та деяких ін.). Ще більшу небезпеку стабільності становить загострення етнополітичних та релігійно-політичних конфліктів, зумовлених передусім невідповідністю політичних систем держав інтересам частини етнонаціональних і етноконфесійних груп (Афганістан, Туреччина, Іран, Шрі-Ланка, М'янма, Росія та ін.). Інша група конфліктів пов'язана з поширенням ісламського фундаменталізму й тероризму (Ірак, Пакистан, Афганістан), ідеології маоїзму (Непал, Індія та ін.), а також втручанням США і НАТО у Афганістані та Іраку, Росії у Південному Кавказі. Окремою важливою проблемою стабільності всієї Західної і Південно-Західної Азії, яка має широкий резонанс і в інших регіонах світу, є невирішеність проблеми державності Палестини.

Азія, як субконтинент природно-географічних та геокультурних контрастів, виділяється і контрастами сучасної політичної географії та регіональними особливостями. Так, щільність державних кордонів на південний захід від Кавказько-Гімалайського поясу є значно більшою порівняно з північно-східною частиною, де помітно переважають великі політичні простори. Отже, ураховуючи всю сукупність географічних чинників,

включаючи і географічне положення, в Азії можна виділити такі регіони, як Азійську частину Росії, Західну та Південно-Західну Азію (держави Південного Кавказу, Аравійського півострова, Близького Сходу й Малої Азії, Іран, Ірак), Центральну Азію (Афганістан та колишні середньоазійські республіки), Південну Азію (держави півострова Індостан, а також Шрі-Ланка й Мальдівські острови), Південно-Східну Азію (держави півострова Індокитай, Зондських та Філіппінських островів), Центральну-Східну та Східну Азію (Монголія, Китай, дві корейські держави та Японія).

Основні вузли територіально-політичної нестабільності, пов'язані зі зовнішнім чинником, та загострення етнополітичної і релігійно-політичної боротьби поширені у Західній та Південно-Західній Європі. В Центральній Азії найбільш геополітично-проблемною державою є Афганістан, який може стати епіцентром негативного збурення і в деяких середньоазійських (найбільшою мірою в Таджикистані) та південноазійських країнах (насамперед Пакистані). Нерозв'язаність прикордонного конфлікту між Індією та Пакистаном є основою геополітичного напруження в Південній Азії. Зберігаються тут й етнополітичні конфлікти. І якщо багатонаціональний Індії через етнополітичну федералізацію вдалося частково погасити територіально-політичну напругу, то у Шрі-Ланці війна між домінуючим етносом, сингалами, та етнічною меншиною, тамілами, принесла величезні жертви.

Найбільш геополітично впливовим на азійському субконтиненті є регіон Центрально-Східної та Східної Азії. Таким державам цього регіону, як Південна Корея, Китай (включаючи й Тайвань) та Японія вдалося успішно поєднати деякі особливості національного менталітету з тенденціями техніко-економічного прогресу, що в результаті дало значний ефект і забезпечило формування нового полюса динамічного економічного розвитку, вплив якого поширюється на всі сектори економічної сфери світу. *Помітною є сильна воля цих країн і*

до світового економічного домінування. Від характеру взаємин нових економічних лідерів Азії з іншими вузловими центрами світової економіки, від геополітичної та геокультурної складової цих взаємин значною мірою залежатиме і вектор глобального людського розвитку. Основним чинником нестабільності в цьому регіоні є політична ситуація в КНДР, де зберігається тоталітарний комуністичний режим, здатний на агресивні геополітичні кроки, і який продовжує нарощувати свій військовий потенціал, загрожуючи порушити принципи нерозповсюдження ядерної зброї.

Суперечливими є тенденції геополітичного розвитку держав Південно-Східної Азії, деяким з яких вдалося стабілізувати політичну ситуацію, погасивши різні конфлікти на ідеологічному (В'єтнам, Камбоджа) та меншою мірою на територіально-культурному ґрунті (Філіппіни, Індонезія). Водночас загострилась внутрішньополітична боротьба в Таїланді та М'янмі.

Азійська частина Росії забезпечує державу кольоровими металами, стратегічними енергоносіями, лісом та іншими важливими ресурсами. Однак дальше економічне освоєння азійських російських регіонів обмежується не завжди сприятливими кліматичними передумовами, працересурсними та інфраструктурними проблемами. Негативною внутрішньогеполітичною тенденцією є зменшення кількості населення в азійській частині загалом і етнічних росіян зокрема, яке відбувається на фоні демографічного тиску Китаю, населенню якого попри різні перепони вдається проникати у прикордонні російські малозаселені території. Суперечливі історичні моменти включення різних регіонів до складу Росії зумовлюють і наявність територіальних претензій до неї з боку сусідніх держав. Так, Японія категорично не визнає російського статусу чотирьох південних островів Курильської гряди, що перешкоджає двом державам підписати мирний договір за результатами Другої світової війни. Китайська Республіка (Тайвань) не визнає анексію

Росією Туви у 1944 році. Політичні кола КНР, попри офіційне визнання територіально-політичних реалій, також трактують приєднання прикордонних районів до Росії як історичну несправедливість.

Отже, сучасний вплив Азії на геополітичну структуру світу є різнобічним і суперечливим, проявляючись через: а) зростання геополітичного і геоекономічного значення Китаю, Японії та Індії, появу нових індустріальних держав (азійських тигрів); б) збереження економічної відсталості багатьох інших держав, широке поширення бідності, що у поєднанні з воєнними конфліктами зумовлює великі обсяги еміграції в інші регіони світу, яка у змозі істотно вплинути на зміну їхнього культурного обличчя; в) накопичення політичної нестабільності, етнополітичних і релігійно-політичних конфліктів, які загрожують перекинутись і на інші регіони; в) широке поширення негативних соціальних явищ (зубожіння населення, наркоторгівля) та маргінальних ідеологій (ісламський фундаменталізм, маоїзм), які загострюють політичну напругу.

В контексті тісних зв'язків з Європою та Південно-Західною Азією проходив політичний, культурний та соціально-економічний розвиток Північної Африки. Через природні бар'єри (пустеля Сахара, важкопрохідні екваторіальні ліси) інтеграція інших регіонів **Африки** відбулася пізніше і проходила більш драматично, зокрема, з огляду на значні людські втрати від організованої європейцями ганебної работоргівлі. Тому африканський континент до ХІХ ст. був дуже мало комунікаційно та геоментально пов'язаним. І лише розпад колоніальної системи після Другої світової війни та дальший перебіг подій засвідчили спільність багатьох геополітичних інтересів та проблем усього континенту.

Становлення і стабілізація геополітичної карти Африки, формування відкритих демократичних політичних систем ускладнюється низкою чинників. Це насамперед культурно-ментальні труднощі, зокрема, поширеність авторитаризму,

трайбалізму, а також етногеографічна та релігійно-географічна мозаїчність держав за браком поважних традицій толерантного діалогу різних культурних груп. Негативу роль зіграли і спроби колишнього СРСР створити в Африці низку комуністичних режимів, зокрема, в Анголі (1975), Ефіопії (1980) чи взяти під контроль політичну ситуацію в державах (Конго, Мозамбіку, Сомалі). Не сприяє зрівноваженню культурно-політичних взаємин в Африці і соціально-економічна ситуація: на фоні найбільших темпів зростання кількості населення в світі тут зберігається у середньому найнижчий рівень економічного розвитку (частка Африки у кількості населення усього світу у 2007 році становила 14,2%, а у світовому ВВП – лише 1,6%), багато країн та регіонів, особливо зони Сахелю (Мавританія, Сенегал, Гамбія, Малі, Чад), східного та південного регіонів (Судан, Еритрея, Ефіопія, Зімбабве), безпосередньо страждає від злиднів, недоїдання, епідемій.

Етномозаїчний характер більшості африканських держав, який ускладнює формування політичних систем, зумовлений насамперед історією їхнього формування, адже більшість з них, за винятком Північної Африки, стали незалежними після Другої світової війни в процесі деколонізації без огляду на етнічні межі. Низький рівень міжетнічної компліментарності, боротьба за владні повноваження та ресурси спричинили у низці африканських держав (Конго, Нігерія, Бурунді, Руанда та ін.) воєнні конфлікти на етнополітичному (племінному) ґрунті. Культурну неоднорідність багатьох держав ще більше підсилює й релігійна мозаїчність, яка особливо характерна для Західної та Східної Африки, де поєднуються релігійні впливи ісламу, християнства та місцевих вірувань. А в таких релігійно-розділених державах як Кот-д'Івуар, Сьєрра-Леоне, Чад, Судан між християнами та мусульманами безпосередньо виникали гострі громадянські воєнні протистояння. У північно-африканських арабських державах з великою перевагою віруючих мусульман виникали і продовжують виникати конфліктні ситуації між

прихильниками ісламського фундаменталізму та державними структурами. Поширення ісламського фундаменталізму стало однією з причин громадянської війни в Сомалі, яка призвела до дезінтеграції держави та загострення нової масштабної геополітичної проблеми – піратства. Ще однією негативною рисою геополітичного портрета Африки є широке поширення авторитарних режимів, гостра боротьба різних владних структур за ресурси, що спричиняє часті військові перевороти.

Отже, держави Африки у найближчій перспективі ще не можуть конкурувати за геополітичне лідерство на глобальному чи навіть на континентальному рівнях. Реальним є лише формування геополітичних лідерів у межах африканських регіонів. Так, провідною державою південної частини континенту уже зараз є індустріально розвинута Південно-Африканська Республіка, де тривалий час здійснювалася політика апартеїду, а зараз країна переживає складні трансформаційні процеси. Єгипет, попри великі площі пустель, що характерно і для всіх інших північноафриканських держав, має значний сумарний геополітичний потенціал впливу як у Північній Африці, так і на азійському Близькому Сході. Водночас великі за розмірами держави Західної Африки (Нігерія), Центральної (Демократична Республіка Конго), Східної (Ефіопія) та Північно-Східної Африки (Судан) надто ослаблені громадянськими конфліктами і змушені вирішувати проблеми економічного виживання та політичної стабілізації.

Враховуючи істотні політико-географічні риси Африки, її вплив на ієрархічно-структурні зрушення в геополітичній структурі світу є порівняно незначним. Африка і надалі залишається ареною конкуренції геополітичних лідерів глобального і міжрегіонального значення. Водночас завданням практичної політики на рівні ООН, інших загальносвітових міжнародних організацій є вирішення низки надважливих питань подолання бідності, політичної нестабільності, створення передумов активізації економічного життя.

4.7. Регіонально-структурна диференціація глобального політичного простору: геополітичні образи Америки, Австралії та Океанії

Культурне обличчя американських континентів, Австралії та Океанії значною мірою визначила європейська колонізація та насильне переселення в Америку населення з Африки в постколумбову епоху. Залежно від історії заселення та державотворення, переважаючого впливу мовно-культурних традицій (англійської, з одного боку, іспанської і португальської (латинської) – з іншого) на континентах виділяються два великі культурно-цивілізаційні макрорегіони – Англо-Америка та Латинська Америка. Така диференціація Америки більш рельєфно відображає відмінності її геополітичної структури й геополітичної свідомості, ніж природний розподіл на континенти Північної та Південної Америки, тому в геополітичному аналізі є більш ефективною.

Незважаючи на те, що формування суверенних держав на американських континентах розпочалося приблизно однаково (на півночі – з кінця XVIII ст., в центральній частині та на півдні – з поч. XIX ст.), геополітична історія двох американських макрорегіонів, з огляду на широку сукупність передумов і обставин, істотно відрізняється. Попри спільність деяких інтересів, різними є і сучасні позиції та функції цих макрорегіонів у геополітичному світоустрої.

Отже, сучасна **Англо-Америка** формується двома надвеликими за площею державами – Сполученими Штатами Америки та Канадою. За приблизної зрівноваженості площ кількість населення США є майже у 10 разів більша, ніж Канади, що так чи інакше закладає асиметричність у міждержавні взаємини. Але, незважаючи на неспівмірність потенціалів, Канаді все ж вдається відстоювати свої геополітичні інтереси майже у всіх сферах, здійснюючи водночас і тісні партнерські зв'язки із США.

Основне місце Англо-Америку в геополітичному світоустрої визначається тим, що на сьогодні це один з найрозвинутіших в економічному аспекті макрорегіон, лідер якого, Сполучені Штати Америки, після Другої світової війни в умовах холодної війни з тоталітарним СРСР і на фоні послаблення геополітичних позицій європейських держав, перебрали основні важелі геополітичного впливу в ліберальному, насамперед євроатлантичному світі, визначивши його ідеологічні засади та практичну геополітику.

Зростання геополітичної могутності США забезпечили як об'єктивні передумови (розміри, природоресурсний потенціал, прискорений демографічний розвиток, переваги політичної та економічної системи, незначні втрати та великі здобутки в роки війни), так і окремі суб'єктивні чинники, пов'язані з концентрацією капіталів, кваліфікованих кадрів та ін.

Ставши єдиним лідером глобального значення, деякі політичні кола США почали проявляти амбіції щодо перетворення своєї держави у глобального гегемона. Це не могло не спричинити низку геополітичних суперечностей. З одного боку, виконання Сполученими Штатами ролі єдиного глобального лідера має багато позитивних наслідків. Насамперед США та НАТО стали гарантом незалежності нових посткомуністичних держав, у т. ч. й України, поступового відходу від тоталітарного минулого і переходу до демократизації суспільства та нових економічних відносин. Завдяки Сполученим Штатам утримується рівновага і стабільність у багатьох регіонах та, до певної міри, і внутрішня стабільність низки держав. Великою є роль США й у вирішенні міжнародних проблем захисту прав людини, у стримуванні неконтрольованого поширення ядерної зброї, тероризму, боротьбі з міжнародною наркоторгівлею. Однак поряд з такими позитивами помітними є і деякі негативні моменти, пов'язані з далішим утвердженням США як єдиної наддержави – світового арбітра. Зокрема, прийняття політичних ухвал в обхід Ради Безпеки ООН створює небез-

печні прецеденти ігнорування міжнародного права. Очевидно також, що у прийнятті односторонніх ухвал завжди є більша ймовірність помилки. Окрім того, особливості переселенського американського суспільства, згуртованого на ліберальних космополітичних цінностях, зумовили і певну невідповідність у відстоюванні ідеї прав людини та у прохолодному ставленні до політичних прав народів, до ідей збереження культурної самобутності країн. Звідси – і нав'язування стереотипів масової культури, специфічних американських цінностей, а також здебільшого негативна налаштованість до етнополітичних рухів, які іноді безпідставно ототожнюють з тероризмом. Очевидними є і подвійні стандарти у ставленні до етнополітичних конфліктів, що виникають у державах-союзниках США (наприклад, у Туреччині) та країнах з менш лояльними до США політичними режимами. Це частково стосується і ставлення до авторитарних політичних режимів.

Певну тривогу демократичних кіл світової громадськості викликає і схильність керівництва США, особливо деяких президентських адміністрацій, до силового розв'язання проблем та надмірне захоплення своєю могутністю. Помітними є і вияви абсолютизації Сполученими Штатами Америки своїх геополітичних і геоекономічних інтересів на фоні недооцінки інтересів інших держав. Отже, і амбіції геополітиків, і реальна політика свідчать про входження США у фазу претензій на роль єдиного світового арбітра. Така постановка питання стимулює патріотичні настрої американських громадян, але й породжує, свою чергою, і нові виклики перед самим американським суспільством, адже *геополітика гегемонізму завжди спричиняла і спричинятиме протидію*. А тому глобальні амбіції США можуть породити і відповідні контрзаходи, які виходитимуть з різних частин світу і матимуть багатоплановий характер. Безперечно, з огляду на силовий потенціал та внутрішні резерви, США в змозі подолати навіть дуже сильну протидію, але ігнорувати можливі вияви невдоволення нераціонально і навіть небезпечно. Варто

пам'ятати, що входження в роль світової надпотуги і особливе захоплення цією роллю може завершитися *внутрішнім надломом*. Саме тут і приховано багато небезпек. Американське суспільство сьогодні досить сильно консолідоване. Але США – не національна держава європейського типу, а політична нація, об'єднана «американською ідеєю», з різномірним в етнокультурному і расово-культурному аспекті населенням. Причому одним з основних об'єднавчих чинників є високий рівень життя населення. Водночас прагнення до виняткового світового домінування – це велике перенапруження сил, яке може призвести до підриву економічного потенціалу, тобто до послаблення економічних підстав цілісності політичної нації. Новим випробуванням для американського суспільства можуть бути невдачі у воєнних кампаніях та поглиблення суперечностей із європейськими союзниками. Певну небезпеку дестабілізації, а в найгіршому випадку – дезінтеграції, несуть демогеографічні та етногеографічні тенденції в самих США. Так, в останні десятиріччя різко зросла частка мігрантів останнього покоління, які менше ввібрали традиційні американські цінності і яких із США пов'язують лише сподівання на добробут та безпеку. У країні загалом і, особливо, у південних штатах, які стали епіцентром імміграції із сусідніх латиноамериканських держав, актуалізувалися расово-культурні проблеми, добре помітні на фоні неухильного зменшення частки вихідців із Європи. Тому, враховуючи усю сукупність глобальних і внутрішньодержавних територіально-політичних обставин, розумною альтернативою прагненням США до глобального і тотального домінування може бути обґрунтована геополітика глобального конструктивного впливу без гегемоністських амбіцій, узгоджена з інтересами інших суб'єктів геополітичних взаємин.

З огляду на величезну площу території, значні природні ресурси, Канада також має сприятливі передумови для нарощування сукупного геополітичного потенціалу. Чинником послаблення геополітичних позицій цієї держави є перманент-

тна актуалізація сепаратистських настроїв у франкомовній провінції Квебек. Однак достатньо ефективна і конструктивна етнокультурна політика Канади має підстави забезпечити зрівноваження інтересів провінції та всієї федерації. Так само це стосується і формування всієї сукупності геополітичних передумов для зрівноваження взаємин із США з огляду на асиметрію потенціалів двох держав. Гоекономічною проблемою Канади є освоєння північних територій, які водночас є і додатковим резервом забезпечення її поступального розвитку.

Латинська Америка охоплює всі території на південь від США, включаючи весь материк Південної Америки та Середню Америку (Мексика, Центральну Америку, країни Карибського басейну), які належить до північноамериканського континенту. Від Англо-Америци Латинську Америку відрізняє не лише домінування іспаномовних та португаломовних культурних традицій, але й особливості етнорасової структури населення, зокрема, наявність у більшості держав значної частки індіанського населення та метисів, помітно впливаючи і на їхнє культурне обличчя загалом. Але попри етнокультурну строкатість, у Латинській Америці в більшості держав сформувалися доволі консолідовані політичні нації, що є доброю передумовою етнополітичної стабільності. Ще однією характерною геокультурною рисою цього макрорегіону є значне переважання впливу католицької церкви.

Держави Латинської Америки аж до середини ХХ ст. у загальносвітових процесах не відігравали активної ролі, насамперед через незначний економічний потенціал й економічну залежність. Окремі країни аж до другої половини ХХ ст. залишалися колоніями європейських держав. І якщо до середини ХХ ст. домінуючі геополітичні впливи в Латинській Америці належали США, особливо у Центральній Америці, де низка держав тривалий час була під безпосереднім контролем Сполучених Штатів, то у другій половині ХХ ст. активні спроби проникнення в латиноамериканські країни почав здійснювати

СРСР. Для провокаційних впливів з боку СРСР і комуністичної ідеології у цьому макрорегіоні був доволі сприятливий ґрунт: іноземне домінування в різних сферах, поглиблення великих соціальних контрастів, широке поширення бідності, неписьменності та багатьох інших соціальних негараздів. У той час, коли Сполучені Штати намагалися силоміць придушити соціальний переворот на Кубі у 1959 році, організований групою молодих революціонерів проти олігархічного правління, СРСР, навпаки, його активно підтримував, що призвело до трансформації нового кубинського режиму в тоталітарний прорадянсько-комуністичний, який почав «експорт революції» в інші райони Латинської Америки і навіть Африки. Прагнення СРСР взяти під контроль ситуацію у деяких інших державах також вилилося у громадянські військові конфлікти (Чилі, Нікарагуа). Популярність лівацьких ідеологій (маоїстських, троцькістських, ленінсько-сталінських) на фоні великої соціальної нерівності є актуальною проблемою всієї Латинської Америки і в сучасних умовах, наслідком чого є діяльність партизанських рухів у Колумбії, Мексиці та деяких інших державах. Іншою негативною рисою політичного розвитку Латинської Америки, своєрідною альтернативою лівацьким настроям, але також деструктивного характеру, стало утвердження у другій половині ХХ ст. диктаторських режимів (Парагвай, Гаїті, Чилі, Болівія), здійснення військових переворотів (Аргентина, Сальвадор, Еквадор, Перу). І лише починаючи з 80-х років ХХ ст. внутрішньополітичне становище в більшості держав Латинської Америки змінилося в напрямі демократизації, боротьби за владу законними методами та формування цивільних урядів. Однак, з огляду на невіршеність соціальних проблем, небезпека встановлення авторитарних режимів, соціальних і політичних переворотів зберігається. Популярність лівих ідеологій часто поєднується з помітними антиамериканськими настроями. Внаслідок таких тенденцій у межах Південної Америки лише Колумбія залишається найбільш прихильною до політики США.

Сучасна політична карта Латинської Америки відзначається великою різноманітністю різних типів держав. Зокрема, тут розміщені такі дуже великі та великі за площею держави, як Бразилія (5 місце у світі), Аргентина (8 місце), Мексика (14 місце), Перу (19 місце), Колумбія (25 місце), Болівія (27 місце). Водночас у межах басейну Карибського моря (Вест-Індії) спостерігається найбільша концентрація мікродержав. У цьому регіоні розміщена і найбільша кількість сучасних залежних країн, засвідчуючи перспективність появи і нових суверенних держав, і певних конфліктних ситуацій. У південній частині макрорегіону приналежність Фолклендських (Мальвінських) островів залишається предметом територіального спору між Великою Британією та Аргентиною.

Економічний розвиток країн Латинської Америки відбувається різними темпами. Поряд з появою нових індустріальних держав (Аргентина, Чилі, Бразилія, Уругвай) зберігається економічна стагнація в багатьох інших країнах та регіонах. Позитивна динаміка економічного розвитку Бразилії, поєднана з величезним демо-територіальним потенціалом, може забезпечити цій державі перспективи континентального і між-регіонального лідерства, з урахуванням і загалом зростанням геополітичного значення Латинської Америки. Деякі держави басейну Карибського моря досягли високих економічних показників завдяки створенню офшорних зон, розвитку рекреації і туризму, інші, особливо Гаїті, потребують різнобічної гуманітарної допомоги.

Внутрішньорегіональні геополітичні відмінності в межах Південної Америки визначаються і географічним положенням, і співвідношенням етнорасових груп, яке впливає на темпи модернізації, зважаючи, зокрема, на те, що населення європейського походження первинно було краще підготовлене до умов індустріального суспільства. З огляду на це, на континенті окремий великий міжнародний район формують три, переважно рівнинні, держави, Аргентина, Уругвай, Бразилія,

з великою перевагою населення європейського походження і порівняно значним рівнем економічного розвитку. Іншим культурно пов'язаним районом є група суміжних держав андського поясу з великою часткою індіанського населення (Еквадор, Перу, Болівія), які відзначаються помітною нестабільністю політичного та економічного розвитку. До держав першої групи за багатьма ознаками тяжіє економічно середньо розвинуте Чилі, до другої – Парагвай із значно нижчим рівнем промислового розвитку. Територіально-політичне значення в державах Андської групи може мати політизація великого індіанського народу кечуа. На півночі континенту близькістю геокультурних ознак виділяються, з одного боку, дві невеликі малозаселені країни зони субекваторіальних лісів, Гайана та Суринам, із значною часткою вихідців з Індії, та, з другого боку, дві середньо розвинуті держави з порівняно значним географічним потенціалом – Венесуела та Колумбія, які близькі за співвідношенням расово-культурних типів (населення європейського походження, метиси, мулати), але на поч. ХХІ ст. помітно відрізнялися геополітичними орієнтаціями (Колумбія – проамериканськими, Венесуела – антиамериканськими), що створює напругу у їхніх міждержавних відносинах.

Лідером материкової частини Середньої Америки є Мексика, яка має значний демогеографічний потенціал, добре забезпечена окремими природними ресурсами, у т. ч. нафтою. Важливим резервом зміцнення сукупного геополітичного потенціалу Мексики є сприятливі передумови для економічній співпраці з США в рамках інтеграційного об'єднання «НАФТА», однак через низку внутрішньополітичних проблем (соціально-політичні рухи індіанців в окремих штатах, розгул наркоторгівлі та ін.) цій країні ще не вдається зробити якісний стрибок у соціально-економічному поступі. Основна проблема невеликих держав Центральної Америки, які, за винятком Белізу, у недалекому минулому пережили складні внутрішні конфлікти, пов'язані з частими військовими переворотами, поширенням маргіналь-

них ідеологій, встановленням диктаторських режимів, – це стабілізація політичних систем, забезпечення демократичних форм здобуття та реалізації владних повноважень на найвищому рівні. Серед центральноамериканських держав переважно європейським культурним обличчям та більшим поширенням демократичних традицій виділяється Коста-Ріка.

Значна диференціація соціально-політичного та економічного розвитку характерна для держав і залежних країн басейну Карибського моря (Вест-Індії). Поряд з помітними здобутками деяких країн (Багамські острови, Тринідад і Тобаго, Барбадос, Антигуа і Барбуда та деякі ін.) в реалізації економічних програм, зокрема, щодо надання туристичних, рекреаційних, банківських послуг, тут зберігається низка невирішених геоекономічних та геополітичних проблем, наприклад, щодо трансформації кубинського режиму, статусу залежних країн, надання гуманітарної допомоги та забезпечення стабільного розвитку Гаїті, яке на початку 2010 року пережило сильний землетрус з величезною кількістю жертв і руйнувань.

Отже, активізація різнобічного геополітичного впливу Латинської Америки, формування тут нових геополітичних центрів є об'єктивною тенденцією світового розвитку на поч. ХХІ ст. Помітними є прагнення обґрунтувати самостійні геополітичні інтереси макрорегіону, які проявляються у створенні низки регіональних міжнародних об'єднань, однак ще недостатньо враховані у практичній геополітиці інших лідерів глобального та міжрегіонального значення. Конструктивність впливу латиноамериканських держав на загальносвітові процеси залежатиме від успішного подолання в цьому регіоні значущості маргінальних, насамперед лівацьких, ідеологій, а це, своєю чергою, потребує вирішення проблем бідності, усунення соціальних контрастів та формування потужного середнього класу.

Величезний за територією макрорегіон **Австралії та Океанії** аж до середини ХХ ст. був ареною геополітичної боротьби найбільших держав, а у роки Другої світової війни і зоною мас-

штабного воєнного конфлікту США та Японії. Поразка Японії, процеси деколонізації в інших частинах світу активізували тенденції до політичного самовизначення більшості країн і в цьому макрореґіоні, хоча і на сьогодні тут ще залишається низка залежних країн, серед яких найбільший потенціал для підвищення свого статусу має Нова Каледонія (залежна від Франції). Попри збереження у макрореґіоні сильних американських політичних впливів, проникнення японського і китайського капіталів, в останні десятиліття спостерігається зростання його самостійного геополітичного значення, що пов'язано з економічними успіхами Австралійського Союзу та Нової Зеландії. Ці дві держави загалом консолідують регіон через низку оборонно-політичних та економічних договорів із США (АНЗЮС) та іншими державами Океанії і Тихоокеанського регіону загалом. Будучи за своїми етногенетичними засадами поліетнічними державами колонізаційного типу, Австралія та Нова Зеландія подають і низку позитивних прикладів щодо модернізації корінного населення та вирішення його культурних проблем.

Зміни в регіональній структурі політичного простору світу є достатньо динамічними і відбуваються через процеси геополітичної взаємодії не лише безпосередньо в політичній сфері, але й у галузях культури, економіки, науки і техніки. У цих суперечливих процесах важливо практично забезпечити розширення смуг конструктивної співпраці, природний і безконфліктний характер конкуренції за регіональне лідерство, вирішення різних статусних питань.

5.1. Політико-правова неврегульованість статусу територій та невизначеність у полюсно-ієрархічній структуризації як вузлові геополітичні проблеми

Для кожного історичного періоду характерним є свій набір суперечностей у взаєминах суб'єктів геополітики, виникнення яких зумовлюють різні рушійні сили, а загострення спричиняє конфліктні ситуації, у т. ч. й воєнні. У формуванні таких суперечностей, попри різноманітність варіантів і механізмів, простежується домінантна роль двох чинників, якими є *неврегульованість питань політичного статусу територій та геополітичні прагнення до зміцнення своїх позицій в ієрархічній структурі державно-політичних центрів, яка формується географією полюсів та лідерів впливу, поширенням смуг залежності, конкуренції, протистояння*. Ці чинники є різною мірою пов'язаними. Так, неврегульованість територіально-статусних питань на міжнародному рівні, яка характерна для всіх історичних епох і стосується прикордонних спорів, приналежності окремих регіонів, статусу самопроголошених держав, розділених країн та незаселених територій, часто не може знайти адекватного вирішення в системі міжнародних відносин якраз через неузгодження чи протистояння різних центрів геополітичного впливу. І навпаки, формування політичних блоків дуже часто відбувається через спільність підходів та інтересів щодо різних статусних питань.

На внутрішньодержавному рівні проблему статусно-політичної незрівноваженості зумовлюється насамперед невідповідність територіальної структури політичних систем інтересам різних соціально-територіальних груп (етнічних, релігійних, поселенських), однак зовнішні територіально-політичні співвідношення також помітно впливають на характер внутрішньодержавних конфліктів.

Отже, вплив ієрархії територіально-політичних центрів та характеру взаємин між ними на вирішення територіально-статусних проблем є багатоаспектним, але опосередкованим, найбільшою мірою проявляючись через визначення конфігурації системи міжнародно-правових відносин. Проте очевидно, що міжнародно-правове визначення статусу та приналежності територій, окрім впливу зовнішніх центрів, залежить від багатьох інших чинників, передусім від політичної волі місцевого населення.

Залежність територіально-політичної проблематики від ієрархічно-полюсної впорядкованості підтверджується й світовою політичною історією XX ст. Наприклад, після Другої світової війни була створена нова система міжнародних відносин (Ялтинсько-Потсдамська), засади якої сформували найбільші держави-переможці. Попри деякі негативні прикмети початкового періоду (передання західними державами СРСР на його вимогу учасників антибільшовицького опору), нова система міжнародних відносин закладала багато позитивних принципів, які, зокрема, забезпечили крах колоніальної системи і надалі могли бути інструментом вирішення територіально-політичних суперечностей. Але у результаті поступового формування жорсткої біполярної системи геополітичного протистояння не лише багато конфліктних ситуацій залишилося замороженими, але і з'явилися нові смути територіально-політичної неврегульованості.¹ Тому ідеалістичні підходи щодо формування нової

¹ Див.: Паркер Д. Історія світу. Атлас. – К., 2008. – С. 164–166

якості міждержавних взаємин виявились ілюзорними. І якщо у Європі деякі суперечливі питання статусу і приналежності територій все ж частково вирішувалися (приєднання Саару до Німеччини у 1957 році, визнання непорушності нових кордонів), то в Азії невирішеність територіально-статусних питань ставала все більш помітною (індійсько-пакистанські війни та індокитайські війни, корейський конфлікт, курдистанська проблема).

Саме у повоєнний період на азійському Близькому Сході виникла *проблема державного статусу Палестини* в контексті резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 1947 року про створення на підмандатних Великій Британії палестинських землях Ізраїлю та арабської держави. *Ця проблема стала одним з найбільших глобальних вузлів геополітичних суперечностей упродовж другої половини XX – поч. XX ст.*, спричинивши воєнні конфлікти, великі людські втрати. І на сьогодні питання статусу Палестини та визнання арабськими державами єврейської держави Ізраїль і його права на безпечний розвиток є одним з основних чинників геополітичного протистояння. У цей конфлікт під час холодної війни були втягнуті не лише країни Близького Сходу, але й геополітичні лідери – США й СРСР, надаючи йому ідеологічної забарвленості. *У сучасних умовах невирішеності цього питання намагаються надати відтінок культурно-цивілізаційного протистояння*, що загалом є некоректним, приховуючи реальний територіально-політичний зміст проблеми.

Кожна конкретна невирішена проблема політичного статусу територій має різний конфліктний потенціал, геополітичний резонанс і різні наслідки. Деякі з них є настільки масштабними, що втягують у процеси взаємодії широке коло суб'єктів і стають вузлами глобальних геополітичних суперечностей. Якщо у кінці XIX – на поч. XX ст. напруження у геополітичних взаєминах однозначно визначалися установками великодержавницької геополітичної свідомості, притаманної кільком

політичним центрам, щодо розширення сфер їхнього впливу, приєднання нових залежних країн, то у середині ХХ ст. сформувалися два полюси геополітичного впливу переважно на основі ідеологічного протистояння, які здійснювалися в умовах активізації національно-державних прагнень до суверенітету і подолання наслідків колоніальної залежності. Водночас *поширення сучасних смуг критичної геополітичної взаємодії свідчить про появу нових явищ, особливу ускладненість територіально-політичних співвідношень впливу, залежності, тиску і дивовижну переплетеність різних причин та наслідків*. Усі сучасні вузлові проблеми геополітичних взаємин своєрідно накладаються на *суперечності* демографічних, геокультурних та гео економічних процесів, які відбуваються в контексті глобалізації. Причому зі зростанням глобалізованості взаємин у різних сферах значення геополітичного лідерства зростає, а отже, й посилюється конкуренція в процесах ієрархічно-геополітичної структуризації. У сучасних геополітичних взаєминах зберігає свою значущість й *інерція протистояння двох полюсів у часи холодної війни*, формуючи загалом суперечливе поле геополітичної взаємодії як на міжнародному рівні, так і на внутрішньодержавному.

Отже, сучасна політико-правова неврегульованість статусу територій на міжнародному рівні, з одного боку, своїм корінням сягає повоєнних років (палестинська проблема, роз'єднаність Кореї та Китаю, розмежування Індії та Пакистану та ін.), а з другого – стосується нових територіально-політичних проблем (прикордонних спорів, статусу залежних країн, самопроголошених держав, Арктики та Антарктики), які з'явилися за результатами останніх масштабних територіально-політичних трансформацій (крах колоніальних систем в Африці й Азії, розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини) і не знайшли адекватного вирішення у міждержавних взаєминах через неузгодженість інтересів окремих суб'єктів та політичних центрів міжнародного значення, які мали б виробити більш прийнятну

для всього міжнародного співтовариства модель конструктивних геополітичних взаємин. Унаслідок цього у сучасному світі не лише зростає кількість невирішених територіально-статусних питань, але й збільшуються розміри територій, контроль над якими здійснюють злочинні угруповання, наркокартелі та інші маргінальні угруповання.

Особливо складно проходять процеси геополітичної трансформації пострадянського простору, спричинивши проблеми низки самопроголошених держав, прикордонно-територіальної неврегульованості. Тому, попри деякі позитивні моменти, пов'язані з відсутністю біполярного протистояння, сучасні процеси ієрархічно-полюсної структуризації не є настільки оптимальними, щоб максимально сприяти формуванню нової якості міжнародних відносин. Основна їхня суперечність полягає у невідповідності між тим, що в сучасному світі за сукупним геополітичним потенціалом реально є лише одна наддержава, Сполучені Штати Америки, декілька лідерів міжрегіонального значення, і водночас відчутною є потреба багатопольярного неантагоністичного узгодження геополітичних інтересів за участі всіх суб'єктів взаємин.

Дальші структурні зміни в ієрархії політичних центрів істотно залежатимуть від домінуючих геополітичних доктрин, які розкривають суб'єктивне бачення перспективного геополітичного світоустрою, є, разом з тим, і активним чинником формування його структури, впливаючи на прийняття політичних рішень на рівні найвищого державного керівництва. Особливо практично значущими є сучасні американські геополітичні доктрини, адже від концептуального вибору американських політичних еліт залежатиме і практична геополітика США щодо інших геополітичних центрів та суб'єктів. З огляду на інерційність біполярного протистояння, важливо простежити також основні ідеї російського геополітичного мислення, які є певним орієнтиром у розумінні векторів російської зовнішньої політики.

Отже, одержавши перемогу в протистоянні з комуністичним табором, США зіткнулися з проблемою ідентифікації свого особливого місця в системі міжнародних відносин, які не могли не відобразитись у низці нових концепцій глобального світоустрою і світової безпеки. Деякі з них, зокрема, концепція **А. Страуса**, зорієнтовані на закріплення об'єктивно наявної в сучасному світі уніполярності, ядром якої є США, а стабілізуючим поясом – країни Західної Європи¹. Еволюція сучасних політичних відносин від багатополярного світу через біполярний до формування єдиного глобального уніполя як системи демократичних держав, між якими принципово неможливі воєнні конфлікти, є, на думку А. Страуса, об'єктивною тенденцією. Про це свідчить і територіальне розширення демократичного світу і саме зростання кількості демократичних держав. Але щодо такого трактування структурно-ієрархічних тенденцій виникає низка сумнівів, адже у методологічному підході А. Страуса не враховані, наприклад, типологічні особливості, суперечності геополітичної свідомості різних демократичних режимів, а також геополітичне значення інших (недемократичних) держав. Окрім того, *політичні інтереси держав як основу їхньої геополітичної позиції можуть визначати багато інших чинників, а не лише положення у системі координат «демократія – тоталітаризм»*. Так, навіть серед союзних держав НАТО загострення стосунків між Грецією та Туреччиною, в основі якого історично-територіальні та культурні проблеми, кілька разів могло перерости у воєнний конфлікт.

Безперечно, в сучасних умовах США і Західна Європа мають необхідний потенціал для реального втілення моделі однопольярного чи уніполярного світу, проте її реалізація приховує в собі певні небезпеки, спричинивши не стільки різко негативну реакцію-відповідь з боку таких країн, як Росія, Китай, Іран, як

¹ Див.: Страус Айра. Уніполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России // Полис, 1997. – №2

поступове накопичення невдоволення, яке за певних обставин може мати вибухове розв'язання.

Значний вплив на практичну геополітику США та й загалом великий резонанс у середовищі геополітиків спричинили стратегічні підходи **З. Бжезінського**, в основі яких лежать концептуальні положення щодо необхідності закріплення за США ролі єдиної світової наддержави і світового арбітра¹. Обстоюючи насамперед американські інтереси, З. Бжезінський акцентує увагу на моделюванні політичних відносин на євразійському континенті («Євразія – шахівниця, на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство») з метою забезпечити, з одного боку, стабільність континенту, з другого – такий розподіл регіонально-політичних центрів, який закріплював би на континенті домінуючі позиції США, як «єдиної і справді першої глобальної влади». Методологія геополітичного аналізу З. Бжезінського спирається на деякі класичні підходи англо-американської школи геополітики, (звідси, наприклад, деяке недооцінювання ролі і самостійного геополітичного значення держав Латинської Америки), однак в оціненні потенціалу держав автор приділяє значну увагу етногеографічним та релігійно-географічним реаліям, що посилює ефективність самого підходу та аргументованість багатьох висновків. Аналізуючи силовий потенціал, географічне положення, етнополітичні проблеми та вектори геополітичної активності, З. Бжезінський виділяє серед держав євразійського континенту геостратегічних гравців, які мають спроможність змінити наявний міжнародно-політичний стан справ (Німеччина, Франція, Росія, Індія, Китай) і геополітичні стрижні (осьові держави), які займають стратегічно важливе положення, хоча самі активної ролі не відіграють (Азербайджан, Україна, Іран, Південна Корея, Туреччина), припускаючи, однак, що за певних умов Іран і Туреччина можуть перетворитися у геополітичних гравців. Такий ієрархічний підхід до

¹ Див.: Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів; Івано-Франківськ, 2000

трактування ролі і місця держав Європи й Азії певною мірою спирається на реальність їхніх геополітичних потенціалів і є характерним для геополітики сили, але з морально-етичного погляду, яким аж ніяк не можна нехтувати у практичній геополітиці, враховуючи також і засади Декларації ООН про принципи міжнародного права (1970), є не зовсім коректним.

Основним плацдармом контролю США над Євразією, на думку З. Бжезінського, є Європа, а її консолідуючою віссю – співпраця двох основних гравців, Німеччини та Франції. А найбільші імпульси дестабілізації Європи й Азії та непередбачуваного розвитку геополітичних процесів, на думку З. Бжезінського, можуть надходити з Росії, політична еліта якої ще не визначилась із моделюванням місця своєї країни у глобальних і регіональних геополітичних процесах. Оптимальним варіантом еволюції нової Росії стала б її поступова інтеграція у євроструктури: «І що швидше Росія рухатиметься до Європи, то швидше чорна діра Євразії наповниться суспільством, яке ставатиме щораз сучаснішим і демократичнішим». У окремому випадку, щоб не допустити «імперської мобілізації» в Росії, З. Бжезінський розглядає варіант її децентралізації і створення на кордонах з Росією буферної зони.

В одній із своїх останніх праць¹ З. Бжезінський робить уже дещо інші геостратегічні акценти, заперечуючи ідею глобального домінування США, але виступаючи за утвердження світового лідерства цієї держави у згоді з іншими союзниками та в інтересах усього світового співтовариства. Однак перспективи такого політичного ладу, з огляду на психологічну недовіру до США і Західної Європи з боку інших культурно-цивілізаційних регіонів, динамічні зміни співвідношення сукупних геополітичних потенціалів держав, а також амбіції низки сучасних регіональних лідерів, є мало реальними. Тобто, зважаючи на

¹ Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство. – К., 2006

регіональну та культурно-цивілізаційну різноманітність світу, ідеї світового лідерства однієї держави, навіть у союзі з іншими вагомими геополітичними центрами, не можуть бути позитивно сприйняті у всіх частинах світу. Окрім того, і глобальні виклики, й об'єктивні тенденції засвідчують перспективність виходу Європи з силового поля США і формування на її основі одного з потужних полюсів політичного і культурного тяжіння. Це стало б передумовою зрівноваження глобальних політичних сил та запорукою дальшого поступового відходу американської еліти від ідеї світової гегемонії та одноособового прийняття рішень, які мають великі міжнародні наслідки. Водночас є потреба й у конструктивній співпраці між об'єднаною Європою і Сполученими Штатами, адже і культурно-цивілізаційні процеси, і поява нових непередбачуваних проблем (зокрема, неконтрольованого поширення зброї масового знищення) зумовлюють необхідність й у перспективі збереження та зміцнення між ними союзницьких партнерських стосунків, але на рівноправній основі, без однобічного нав'язливого тиску.

У своїх геостратегічних підходах З. Бжезінський розглядає Україну як один з основних геополітичних стрижнів (осей) Євразії і як важливий чинник стабілізації Центрально-Східного регіону і поступового переходу Росії від держави з небезпечними імперськими амбіціями до демократичної держави європейського типу. Перспективним, як він зауважує, є зміцнення зв'язків по осі Київ – Варшава – Берлін – Париж: «Франко-німецько-польсько-українська політична співпраця, включаючи 230 млн осіб, могла б розвинутися у партнерство, що збільшує геостратегічну потужність Європи». Але все ж З. Бжезінський, як і багато інших американських політиків та геополітиків, відводить Україні переважно лише пасивну геополітичну роль. Через сучасні несприятливі українські соціально-економічні та внутрішньо-політичні реалії, така постановка питання має підстави. Хоча за умови консолідації та оптимізації економічних відносин Україна має усі підстави здійснювати самостійну й міжнародно значущу геополітику.

Більш реалістичними і стриманими щодо геополітичних інтересів США є погляди **Г. Кіссінджера**, котрий схиляється до проектування багатополосності світу, яке забезпечило б стабільність міжнародної системи, хоча «система рівноваги сил не передбачає уникнення кризи і навіть воєн, лише обмежує масштаби та можливості одних держав домінувати над іншими».¹ Так само реалістично обґрунтовує Г. Кіссінджер місце США у нових міжнародних відносинах: «Присвятивши себе в третій раз у цьому сторіччі створенню нового світового порядку, Америка постала перед основним своїм завданням – знайти рівновагу між двома спокусами, які водночас є складовими її винятковості: усвідомленням, що начебто Америка має усувати будь-яке зло і стабілізувати будь-яке порушення рівноваги, і вродженим інстинктом замикатися в собі». Такі висновки можна розглядати як своєрідні застереження щодо уникнення крайніх виявів зовнішньої політики США. Запорукою незворотності повернення Росії до держави-імперії, на його думку, могло б стати її зближення з демократичним світом та інтеграція в систему світової і європейської безпеки.

Отже, у всіх моделях розподілу і співвідношення глобальних політичних сил особливу увагу звернено на Росію. Але Росія є не лише важливим об'єктом геополітичного аналізу, а й залишається впливовим і непередбачуваним суб'єктом геополітичних відносин та продуцентом геополітичних ідей. Після краху Радянського Союзу ліберальна Росія сподівалася на те, що буде і надалі відігравати поряд із США рівноправну геополітичну роль, але США, виявляючи амбіції єдиної наддержави та враховуючи зниження сукупного силового потенціалу Росії, почали розглядати її лише як одного з регіональних лідерів. Такі неочікувані тенденції, поєднані зі збереженням великодержавної геополітичної свідомості, призвели до того, що в російській політології і геополітиці помітне місце знову зайняли реван-

¹ Кіссінджер Г. Дипломатия: Пер. с англ. В. В. Львова. – М., 1997

шистські, експансіоністські доктрини, які знайшли сприятливий ґрунт у російському суспільстві, розчарованому невдалими економічними реформами та втратою наддержавного статусу. Ідеї уніполярності і гегемонії США ще більше посилили їхню агресивність. За цих умов відбулося нове відродження євразійської доктрини, доповненої різними, часом різновекторними, положеннями, які можна окреслити як **неоевразійство**.

Середовище неоевразійства досить неоднорідне. Його ядро утворює імпершовіністична група О. Дугіна, до якого за багатьма принциповими положеннями тяжіє низка інших аналітичних центрів та політичних груп. Підтримуючи більшість ідей «класиків» євразійства щодо особливого місця, месіанської ролі й імперського характеру Росії, неоевразійці деякі їхні положення переглядають та доповнюють. Насамперед основним суперником, ворогом Росії-імперії О. Дугін проголошує не Західну Європу, а вже Сполучені Штати Америки, які і втілюють, на думку неоевразійців, найбільше й основне зло сучасного світу. Ідеї класиків геополітики, зокрема, щодо протилежності інтересів «морських цивілізацій» і «цивілізацій суходолу», «таласократії» і «телурократії» ще більше абсолютизуються, набуваючи містичного характеру.¹ Класичне євразійство О. Дугін доповнює також суперечливими підходами К. Гаусгофера (ідея осі Берлін – Москва – Токіо) та ідеями деяких націонал-більшовиків (Н. Устрялова, Ж. Тіріара) щодо перспектив континентальної євразійської імперії. Є спроби застосувати і «цивілізаційний» підхід (С. Гантінгтон, О. Тойнбі), що надає його методології еклектичного характеру. В економічному аспекті – апологетика повної автаркії, жорстка критика лібералізму. На відміну від євразійства, яке було особливою філософією месіанства та апологетики російського великодержавництва, неоевразійство – активна й агресивна реваншистсько-експансіоністська доктрина, спрямована проти

¹ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997

основ сучасного міжнародного правопорядку і на порушення суверенітету та територіальної цілісності багатьох сучасних суверенних держав.

В ієрархічно-структурному аспекті О. Дугін, за класичними засадами імперської геополітики, поділяє світ на зони впливу з основними полюсами: нова євразійська імперія (Росія в союзі з Німеччиною, Іраном та Японією, які мають свої сектори впливу) та Атлантичний блок (США та союзники). Причому засади формування таких ймовірних союзів Росії з іншими центрами сили є абсолютно нереальними. Як засвідчує розвиток політичних подій, утопічною і цілком безперспективною є, зокрема, ідея російсько-ісламсько-фундаменталістського альянсу, спрямованого насамперед проти США.

Виступаючи нібито за збереження культурної різноманітності, О. Дугін водночас не приховує, який справжній етнонаціональний характер матиме «нова імперія», адже «росіяни у будь-якому випадку будуть на стратегічно центральному місці в євразійському просторі, ... в привілейованому становищі. Отже, ... вся Імперія¹ буде пов'язана з Російською Ідеєю». В такій моделі, безперечно, немає місця як геополітичній цілісності багатьом суверенним державам, у т. ч. й Україні. Демагогічними і безпідставними є твердження про те, що імперія розв'яже етнополітичні проблеми і конфлікти внаслідок ліквідації політичних кордонів і державного суверенітету, адже відмова від етнополітичного самовизначення та ідеї національних держав і етнонаціональних федерацій узагалі позбавить етнонаціональні спільноти політичних підстав життєдіяльності.

Деякі з геополітичних розв'язок новоєвразійців просто цинічні. Так, щоб, мовляв, не розривати єдиний фінсько-карельський етнотериторіальний організм теперішнім російсько-фінським кордоном, О. Дугін без будь-яких морально-полі-

¹ Слова «імперія» і «російська ідея» О. Дугін не випадково пише з великої букви

тичних сумнівів ставить питання щодо приєднання Фінляндії до Росії. Так само висувається багато інших зухвалих проєктів розчленування єдиних етнокультурних масивів, розриву органічних зв'язків, позбавлення самоврядування етнонаціональних районів, їхньої штучної економічної прив'язки до центру, переселення з метою імперської гегемонії тощо.

Відсутність реалізму, агресивність та міфологічний характер багатьох положень неоевразійства спричиняють стурбованість насамперед у сусідніх з Росією державах. Відрадно, що такі погляди критично оцінюють і в російській геополітичній думці. Зокрема, як вважає російський географ **М. С. Мироненко** «...один з наріжних каменів неоевразійства – наявність євразійської цивілізації – не більше, ніж міф. Не відбулася ця цивілізація навіть в умовах більшовизму, не було ніякої євразійської «надкультури» і ніякого слов'яно-тюркського суперетносу»¹. Так само абсолютно безпідставною і загалом неможливою є ідея континентальних імперій², зокрема, євразійської імперії, оскільки вона не відповідає ні інтересам держав, ні прагненням народів до збереження культурної самобутності та політичного самовизначення, ні зрештою – глобальним і регіональним геополітичним тенденціям. До того ж, жодна політична сила на цей час не має «ресурсу» для реалізації такого проєкту.

В провідних політичних колах Росії попри певні зацікавлення неоевразійством, запозичення окремих його положень, завжди помітним було певне скептичне ставлення до «неоевразійських» підходів структуризації світу, особливо щодо перспектив формування союзів з азійськими режимами, подвійної (слов'яно-тюркської) сутності російського народу, що важко узгоджувалось з поширеними слов'яновільськими поглядами,

¹ Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. – М., 2001. – С. 165.

² Йдеться про усі заселені континенти, окрім Австралії, територія якої входить до складу однієї держави – Австралійського Союзу.

а тому їхня увага в контексті «збирання земель» колишнього СРСР була звернена і на інші подібні геополітичні проекти, які проте більше відповідали б традиційним стереотипам російської геополітичної свідомості. Тому в офіційній державній геополітичній ідеології з початку ХХІ ст. все більш помітним стало повернення до ідеї слов'яно-російської наддержави (у формі союзу Росії, України, Білорусі), що, зрозуміло, передбачає нівеляцію української та білоруської державності.

Отже, попри відмінності в методологічних підходах у геополітичному мисленні Росії провідними є ідеї великодержавництва, відновлення її попереднього наддержавного глобального статусу. Відчутною є недостатність геополітичних підходів, які, ґрунтуючись на врахуванні своїх інтересів і виділенні ролі Росії як одного із потенційних європейських лідерів та лідерів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, спиралися б на реалії, насамперед виходили б з незворотності розпаду радянської імперії. Іншим принциповим моментом, який важко усвідомлюється російськими політиками і геополітиками в окресленні місця Росії у геополітичному світоустрої, є положення про те, що *незалежність України – не випадковий збіг обставин, а об'єктивний результат усього історичного процесу*. Без усвідомлення такого факту (для більшості українців очевидного, а для росіян, через популярність багатьох історичних міфів, – дуже непростого) відкритих і чесних українсько-російських взаємин у принципі не може бути. Так само це стосується і права України на незалежну зовнішню геополітику.

Отже, провідні геополітичні підходи як США, так і Росії, спираючись на принципи геополітики сили, переважно зорієнтовані або на досягнення глобального верховенства, або на здобуття однозначно домінуючих позицій, мало враховуючи як інтереси всієї сукупності інших держав, так і реальні співвідношення. Водночас деякі передумови об'єктивних процесів формування *ієрархії, географії та співвідношень глобальних центрів впливу* свідчать про дещо інші тенденції. Так, якщо

у сукупному вигляді, з урахуванням насамперед величезного силового потенціалу військових озброєнь, Сполучені Штати Америки на сьогодні є беззаперечним світовим лідером, то у окремих важливих сферах життєдіяльності виділяється переважно кілька основних регіональних центрів, наприклад, у економічній сфері такими центрами, окрім США, є Західна Європа, Японія, а зараз уже і Китай. Формування таких центрів, що використовують географічний потенціал території є результатом усієї сукупності гео економічних, геоетнокультурних, геополітичних процесів. Так, на думку **Б. П. Яценка**, в територіальній структурі світового господарства постійно відбуваються зміни завдяки органічно властивій світовій економіці нерівномірності економічного розвитку¹, що збільшує ймовірність появи нових економічних лідерів і полюсів економічного тяжіння. Об'єктивність формування держав-лідерів у різних сферах на основі силового потенціалу, зокрема, плюралізм лідерства у військовій, економічній, культурній та інформаційній галузях, можуть стати альтернативою прагнень до світової гегемонії. Подальшим наслідком таких тенденцій стане формування системи міжрегіональних центрів тяжіння, географія впливу яких визначатиметься як географічною близькістю, компактністю, так і державними інтересами, культурно-цивілізаційними орієнтаціями та сукупністю інших поєднань (комунікаційних, природноресурсних, економічних, ідеологічних). *Зони впливу нових полюсів, з огляду на різновекторність державно-національних інтересів, матимуть переважно не дискретний, а континуальний характер.* Причому конкуренція за лідерство не мусить проявлятися через антагоністичні взаємини, особливо за умови формування відповідної системи міжнародних відносин і міжнародного права, які, відкидаючи односторонній диктат, імперські амбіції, прагнення до гегемонізму, ґрунтувалися б і на реалістичних, і на ідеалістичних принципах. З цією метою

¹ Яценко Б.П. Мегатренди світового господарства // Укр. геогр. ж - л, 1998. – № 4.

важливим також є реформування ООН як основної загально-політичної організації, *зменшення домінуючої геополітичної ролі великих держав*. Так само очевидно, що ієрархія та географія політичного лідерства як наслідок об'єктивних географічних реалій і процесів не може мати застиглий характер.

Формування поліцентричної системи з неантагоністичним характером взаємин, яка репрезентуватиме інтереси різних міжнародних регіонів і різні культурно-цивілізаційні відмінності, викликаючи тим самим довір'я різних сторін у суперечливих ситуаціях, зможе бути доброю передумовою конструктивного вирішення другої основної суперечності геополітичних взаємин – усунення територіально-статусних спорів та конфліктів, що уже є предметом практичної геополітики, різні аспекти якої будуть висвітлені в наступному розділі.

5.2. Суперечності впливу кардинальних демогеографічних і геокультурних змін на геополітичну впорядкованість світу та особливості їхнього публіцистичного трактування

Геокультурна різноманітність світу має об'єктивний характер і є важливим джерелом його духовного поступу та взаємозбагачення. Але в сучасних умовах культурне середовище щораз більше втягується в сферу геополітичних взаємин. І це не випадково, адже культура, як сукупність духовних та матеріальних надбань суспільства з характерною системою цінностей, стереотипів поведінки, не лише формує морально-етичні засади життєдіяльності громадян, а й впливає на геополітичну свідомість країн, виконуючи також безпосередньо й інші *геополітичні функції (ідентифікації держав, утвердження їхнього місця у світі, територіально-політичної консолідації населення)*. Саме культурна єдність чи рівновага найбільшою мірою забез-

печують політичну цілісність більшості держав. А тому *етнічні та релігійні особливості певної території як основа її культурної ідентичності* завжди тією чи іншою мірою знаходили своє відображення в державно-політичних системах і міжнародних відносинах. Тобто культурна сфера відігравала і відіграє важливу роль і на етапі формування держав, і в різних аспектах їхнього функціонування. І відповідно перебіг геокультурних та геополітичних процесів також був і є взаємопов'язаним. А оскільки в сучасному світі спостерігається інтенсифікація геокультурних взаємин, зумовлена, по-перше, зміною кількісних співвідношень різних расових, релігійних та етнічних груп та дифузним взаємопроникненням представників різних культур, і по-друге, наростанням глобалізаційних процесів в інформаційно-комунікаційній сфері, то і відповідно геополітична значущість взаємин в антропокультурній сфері різко зростає.

Трансформаційні процеси в расовій, релігійній та етнічній структурі світу зумовлює насамперед нерівномірність відтворення населення за різними історично-географічними регіонами та наростанням хвиль зовнішніх міграцій. Так, якщо в країнах Африки середній природний приріст на 2007 рік становив 24‰, а найбільші значення досягали 33‰, то у Європі середній природний приріст є уже від'ємним, опускаючись у деяких державах, у т. ч. й в Україні, нижче (-5)‰¹. З огляду на взаємозалежність різних елементів демографічної ситуації відмінними є також і параметри дитячої смертності, середньої тривалості життя, шлюбності, розлучуваності та статевовікової структури населення. Причому відхилення у цих показниках за частинами світу є ще більшими. Наприклад, якщо у Європі частка осіб у віці 65 років і старше становить 16%, то у Африці – лише 3%. Європейське населення у дитячому віці (до 14 років) становить 16%, а африканське – аж 42%. Такі особливості відтворення населення свідчать про те, що регіони

¹ Див.: Гудзеляк І. Географія населення. – Львів, 2008

світу перебувають у різних фазах *демографічного переходу*. В результаті таких тенденцій упродовж останніх десятиріч відбувалося суттєве зменшення частки Європи в кількості населення світу (у 1950 р. – 21,8%, у 1995 – 12,8%, 2007 – 11,1%), а зросла частка Африки (від 8,9% у 1950 р. до 12,6% у 1995 р. і до 14,2% у 2007 р.) й Азії (від 55,6% у 1950 р. до 60,5% у 2007 році)¹, що до певної міри помітно змінило культурне обличчя світу і не могло не вплинути на культурно-цивілізаційні співвідношення. Це стосується і зрушень у расовій структурі людства, адже за оцінними даними на зламі тисячоліть простежується зростання частки представників негроїдної і монголоїдної рас, і особливо інтенсивно – збільшення представників змішаних расових типів. Серед релігійного населення помітною є тенденція до зменшення частки християн і зростання частки мусульман, у т. ч. і в тих регіонах, для яких іслам не є традиційним, зокрема, у європейських та північноамериканських державах. У традиційно християнській Європі, окрім європейської частини Туреччини та Албанії, уже з'явилися й інші державні утворення з переважанням мусульман (Боснія та Герцеговина, Косово). Різко зросла питома вага мусульман у багатьох інших державах, а у традиційно християнському середовищі зростає частка атеїстів. Є зрушення й у географії окремих конфесій. Так, основу віруючих католицької церкви тепер уже становлять латиноамериканці.

У соціально-географічному аспекті внаслідок кардинальних структурних процесів змінилися не лише демографічні, а й мобілізаційні та працересурсні потенціали держав та частин світу. Оскільки міжнародні регіони, де відбувся і відбувається демографічний вибух, продовжують відставати в рівнях економічного розвитку і в рівнях добробуту, то це зумовлює, поряд з іншими чинниками (політична нестабільність, війни та ін.), сильний вибух міграції в напрямках Південь–Північ, Схід–Захід,

¹ Див. Гудзеляк І. Географія населення. – Львів, 2008

який уже зараз помітно змінив етнокультурне обличчя деяких західних країн. З огляду на міграційні процеси, *в багатьох державах зросла економічна роль діаспор*. Загострилися стосунки в трикутнику держава–мігранти–автохтонне населення. Особливо швидко міняються культурно-антропологічні риси націй-держав, які ще донедавна були великими метрополіями (Франції, Великобританії). У багатьох передмістях великих французьких міст населення іноземного походження, головно з Африки, становить абсолютну більшість. Американські демографи також прогнозують, що уже на початок 20-х років ХХІ ст. європеїдне населення становитиме в США меншість. З огляду на такі тенденції багато розвинутих держав світу приймають жорстке антиімміграційне законодавство, а також здійснюють наступальну політику культурної асиміляції іноземців, яка у багатьох випадках виявляється неефективною, спричиняючи навіть активну протидію. *Попри добре сформовані системи культурної і політичної інтеграції іноземців, все ж швидкість їхньої асиміляції на сьогодні відстає від напливу нових імміграційних хвиль*. На відміну від повоєнних років, іммігранти кінця ХХ – поч. ХХІ ст. більше налаштовані на збереження своєї культурної самобутності. Реакцією-відповіддю на посилення уніфікаційних процесів стала й активізація етнонаціональних рухів. Такі зрушення у співвідношеннях різних релігійних та етнорасових груп у межах держав, у т. ч. і європейських, уже зараз *ускладнюють соціальні відносини*, прикладом чого можуть бути бунти французької молоді іноземного походження на поч. ХХ ст., а у перспективі можуть спричинити і появу *нових політичних вимог*, активне відстоювання яких несе небезпеку порушення соціальної рівноваги та політичного загострення. В цьому контексті однією з проблем, що рельєфно виділяється на фоні збільшення демографічної ваги віруючих-мусульман унаслідок нерівномірності природного приросту, є політизація ісламу, насамперед поширення радикально-фундаменталістських ідей на політичну сферу.

Отже, внаслідок кардинальних трансформацій у структурі населення світу змінилися демографічні, а відповідно й мобілізаційні та працерурсні потенціали держав, а також великих регіонів та частин світу, зросла їхня культурна мозаїчність. Поглиблюється конкуренція за впливи в інформаційно-культурній сфері та їхня політична заангажованість. Геокультурні взаємини ускладнюються ще і через те, що *історичні регіони та відповідні групи народів перебувають у різних фазах культурного розвитку й соціальної активності*. Так, народи Азії, меншою мірою Африки й Латинської Америки, *знаходяться у фазі усебічної активізації морально-психологічних зусиль, вольової мобілізації, що можна розглядати як своєрідну компенсацію за історичну несправедливість попередніх століть*. Водночас для Європи, особливо Західної, помітним стало наростання кризових культурних явищ (відхід від християнських цінностей і втрата моральних орієнтирів, деградація сімейних відносин, гіперболізація культурної попси, зниження авторитетності знань та ін.), які опосередковано відображають «культурно-цивілізаційну втому», і можуть у перспективі призвести до зниження загального інтелектуального рівня. Різнобічність фаз соціально-вольової активності екстраполюється і на економічну сферу, зумовлюючи, зокрема, появу нових моделей національних економік на азійському субконтиненті, які виявляють доволі високу ефективність та стійкість навіть за несприятливих економічних умов. Тому і сучасна конкуренція в економічній сфері також має культурно-цивілізаційні аспекти.

Політичні суперечності геокультурного розвитку поглиблюються й *глобалізаційними* тенденціями, які різною мірою охопили всі сфери життєдіяльності людського суспільства. В геокультурному аспекті помітним є те, що фактично весь сучасний світ все більше переймає цінності і зовнішні ознаки західної цивілізації. Нав'язливе їхнє поширення, особливо помітних кризових явищ, руйнує традиційні цінності, загрожує стиранню самобутніх культурних рис, зумовлюючи у відповідь

зростання опору подібним тенденціям. Отже, попри поглиблення комунікаційної зв'язаності, поширення стереотипів масової культури, уніфікацію соціально-культурних стандартів, прагнення держав та народів до збереження культурної самобутності лише зростатиме.

Суперечливими є і тенденції *морально-політичного і морально-культурного розвитку*. В цьому контексті однозначно позитивним явищем став крах тоталітарних комуністичних режимів і формування нових суверенних держав як оптимальної передумови поступального соціального розвитку. Водночас зменшення впливу традиційних християнських конфесій (католицької і православної), розмивання християнських цінностей, поява різних культів поклоніння злу, широке поширення наркоманії і наркоторгівлі є певним виявом кризи моралі і культури в сучасному світі.

Суперечливі тенденції демографічного й етнокультурного розвитку посилили різнофахові погляди на аналіз геополітичних аспектів культурно-цивілізаційної проблематики. З огляду на універсальність та категоричність висновків, центральне місце в дискусіях з цього приводу зайняла доктрина **С. Гантінгтона про наростання боротьби цивілізацій (культур)**, яка, на думку автора, виходить на чільне місце після послаблення боротьби ідеологій.¹ Саме ця концепція заклала основи «цивілізаційної парадигми» в сучасній геополітиці, хоча її витоки пов'язані з ідеями М. Данилевського (1822–1888) про історично-географічні райони, О. Шпенглера (1886–1936) про автономні світові культури, А. Тойнбі (1889–1975) про світові цивілізації як основні одиниці історичного розвитку людства.

На відміну від М. Данилевського, який вважав, що історично-географічні райони формуються компактним розселенням культурно-споріднених народів, С. Гантінгтон, услід за А. Тойнбі, в основі цивілізацій вбачає насамперед географію світових

¹ Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003

релігій, яка визначає відмінності в культурі, ментальності і в інших сферах, тому ним виділено в сучасному світі західну християнську, східну християнську, ісламську, китайську, індійську, буддистську, японську, латиноамериканську та африканську цивілізації. У виокремленні латиноамериканської та африканської цивілізацій (вважають, що вони лише формуються) враховано інші чинники (історично-географічні, расові та ін.). Акцентуючи увагу насамперед на релігійно-культурних суперечностях, автор проводить лінії розлому між цивілізаціями і розглядає їх як смугу майбутнього зіткнення. Але, якщо на глобальному рівні загальні культурно-цивілізаційні відмінності дійсно значною мірою визначає географія великих релігій, то на мезорівні (окремих регіонів і країн) основним чинником культурно-територіальної диференціації виступає етнонаціональний чинник, етнонаціональна культура і передусім структурно-територіальна впорядкованість етнонаціональної сфери. *Іноді ці два основні стержні культури (релігія й етнічність) взаємодоповнюють і взаємопосилюють один одного, але іноді і конкурують, а ареали та вектор їхнього впливу не завжди збігаються.* В цьому аспекті роль етнонаціонального чинника загалом і етнотериторіального чинника зокрема в концепції С. Гантінгтона враховано недостатньо, а тому неповно і не зовсім коректно окреслено культурно-цивілізаційні відмінності. Це стосується і спроб провести конкретні дискретні межі цивілізацій, що не завжди є методологічно виправданим, зважаючи на наявність широких контактних перехідних смуг. Не є обґрунтованим і твердження про неминучість цивілізаційних зіткнень на всіх рівнях, адже можна навести і багато прикладів взаємодії та толерантного ставлення політичних утворень чи груп населення, які можна віднести до різних культур. В етнокультурному аспекті з цього приводу справедливими є слова українського соціолога **П. А. Жука**: «Хоча культури народів інтенсивно взаємодіють, вони не містять внутрішніх джерел взаємного антагонізму. Культури народів не борються

між собою, а, взаємно доповнюючи одна одну, становлять основний здобуток людської цивілізації»¹. *Постійне ж мусування ідеї неминучого зіткнення цивілізацій само собою має значною мірою деструктивний характер, підштовхуючи безпосередньо чи, навіть, провокуючи зіткнення, тоді як треба шукати моделі взаємодії і безконфліктного розв'язання наявних суперечностей.*

Значну увагу приділяє С. Гантінгтон аналізу структури цивілізацій та типологічній ідентифікації держав за їхнім місцем у системі культурних взаємин. На його думку, оптимальним є центрально-концентричний тип структури, коли ядро цивілізацій-культур формує провідна (стрижнева) держава, навколо якої групуються у вигляді концентричних кіл держави-члени, по-різному пов'язані з державою-осередком. Цим самим на глобальному рівні засвідчується нібито об'єктивність та необхідність формування політичних полюсів-центрів на підставі окремих цивілізацій. Тут відразу ж помітними стають і багато суперечливих моментів. Зокрема, у будь-якому випадку перебільшенням є твердження про те, що цивілізація є великою родиною, а держави-осередки як головні їхні складові забезпечують іншим культурно спорідненим державам підтримку та утримують серед них дисципліну. Практика міжнародних відносин засвідчує, що їхній характер визначають передусім державно-національні інтереси, які охоплюють ширше коло питань, причому національні інтереси однієї держави дуже часто входять у суперечність з інтересами саме культурно близьких сусідніх держав через нерозв'язані, наприклад, територіальні чи економічні проблеми. Завжди відчутним є і прагнення залежних держав вийти з силового поля сильніших, хай і культурно близьких країн. Так само ілюзорним є сподівання, що вузлові (провідні) держави в межах цивілізацій матимуть змогу

¹ Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI ст. Тернопіль, 2000

усунути всі внутрішні конфлікти й утримувати внутрішню стабільність та безпеку, адже серед усієї сукупності воєнних конфліктів все ж лєвова частка припадала і припадає саме на внутрішні громадянські воєнні зіткнення.

Як окремий тип держав С. Гантінгтон виділяє т. зв. *культурно-роз'єднані держави*, різні частини яких нібито належать до різних цивілізацій через поширення різних релігійних традицій. Але здебільшого культурний тип держави визначає не лише/ або не стільки релігійно-конфесійна структура населення, а передусім особливості етногеографії. *Саме від ступеня етнонаціональної однорідності чи мозаїчності країн, їхнього адекватного відображення у політичній системі значною мірою залежить не лише культурне обличчя, але й перспективи стабільності і демократизації держав, що недостатньо враховує як концепція С. Гантінгтона, так і інші підходи в рамках цивілізаційної парадигми.*

Цивілізаційна парадигма, з огляду на нетривіальність постановки низки питань, сенсаційність висновків, одержала значний резонанс у політико-аналітичних колах, а окремі її елементи почали «препарувати» до інших геополітичних доктрин. Зокрема, виділення С. Гантінгтоном східної християнської цивілізації в російській великодержавницькій геополітиці використали як додатковий аргумент для обґрунтування ідей «збирання Росією земель колишнього СРСР». Разом з тим, в російській геополітичній літературі цивілізацію розглядають не як широку і неоднорідну історично-географічну смугу з певними спільними культурно-ментальними цінностями й стереотипами, але яка не є конкретною ідентичністю, а як єдину спільність, за якою, нібито, має стояти й єдина велика держава. З цією метою твердять уже не про східну християнську, а про «російсько-православну» цивілізацію, вкладаючи в саму назву геополітичні претензії Росії і на весь православний світ. До подібних обґрунтувань залучили й церковні кола. Зокрема, **В. Гундяєв** з 2009 року почав активно пропагувати подібний

проект «Русского Міра», який також, разом з неоевразійством, «радянським» та слов'янським великодержавництвом, спрямований на відновлення Російської імперії, не залишаючи навіть концептуально місця для культурної та політичної ідентифікації українців й білорусів як окремих народів. Використовуючи своє становище як патріарха Російської православної церкви (РПЦ), В. Гундяєв упродовж 2009–2010 років здійснював активний психологічний тиск на деякі політичні кола України проросійської зорієнтованості з метою практичної реалізації свого геополітичного проекту. В цьому ж напрямі здійснювались і зусилля обмежити і до того вузьку автономію Української православної церкви Московського патріархату.

Отже, цивілізаційна доктрина С. Гантінгтона ще більше привернула увагу аналітичних середовищ до геополітичних аспектів міжкультурних взаємин, що засвідчило її конструктивне значення. Однак все ж багато положень С. Гантінгтона є наслідком гіперболізації та абсолютизації окремих моментів та фактів, що часто зумовлені прагненням сучасних політичних публіцистів надати своїм ідеям сенсаційного характеру. Є тут і методологічні прорахунки, що свідчить про недостовірність багатьох його висновків. Це, ще раз наголошуючи, стосується перебільшення ролі географії релігій у виділенні цивілізацій-культур і відповідно недооцінення значення етнонаціонального, а у країнах переселенського типу, – й етнорасового чинників, і виділення ліній розлому між цивілізаціями та в межах окремих держав. Не додає оптимізму в баченні перспектив геокультурної взаємодії і надмірний акцент американського політолога на конфліктному розв'язанні геокультурних суперечностей. Тому доктрина С. Гантінгтона не може бути беззаперечним орієнтиром практичної геополітики щодо нормалізації геокультурних взаємин, у т. ч. – і щодо розуміння української проблематики. Так, спираючись лише на окремі факти, С. Гантінгтон, зокрема, відносить Україну до потенційно нестабільних країн, через яку, на його думку, проходить межа західної і східної хрис-

тиянських цивілізацій. Таке трактування культурної ідентичності України є надто поверховим. У різні історичні епохи, завдяки особливостям географічного положення, уся територія України розвивалася на стику різних світів, культур, ідеологій, залишаючись усе ж єдиною країною, культурне обличчя та цілісність якої визначала багатогранна українська народна культура та український етнонаціональний чинник загалом. А сучасні *регіональні відмінності в Україні є дійсно суттєвими, але вони здебільшого зумовлені історією розвитку в складі різних держав, ніж конфесійними прикметами, не є цивілізаційно-протилежними і на сьогодні не відзначаються «цивілізаційним» антагонізмом*. Окрім того, в сучасних умовах серед широких верств українського суспільства, зокрема молоді, інтелігенції, загальнонаціональна і загальнохристиянська свідомість є домінуючою, порівняно з регіональною і конфесійною. Але, з огляду на наявність історично-політичних бар'єрів, державні структури України все ж мають активізувати внутрішній діалог основних конфесій у контексті формування системи поєднань та взаєморозуміння.

Отже, і в Україні, і в світі конструктивне розв'язання геокультурно-політичних проблеми є реальним і може здійснюватися через збалансування інтересів різних регіонів, культурних груп, зрівноваження соціально-економічних та міграційних процесів та вдосконалення системи міжнародно-правових відносин у культурній сфері. В стратегічному аспекті, враховуючи велику історико-культурну роль християнства і створеної на його основі цивілізації, важливо і реально створити передумови для його відродження. Це можна буде здійснити, якщо *провідні кола основних християнських конфесій (католицької і православних) усвідомлять небезпеку духовної кризи, яка тією чи іншою мірою охопила Європу*. Впливовість і роль Європи залежатимуть не лише від інтеграції держав Європейського Союзу, а й від взаємозближення всіх європейських країн та народів, включаючи (з деякими застереженнями, передусім

щодо відмови від імперських амбіцій) і Росію. Взаємозбагачення західноєвропейських, центральноєвропейських і східноєвропейських культур може дати новий поштовх розвитку загальноєвропейської цивілізації, поглиблюючи загальноєвропейську культурну самобутність, здатну зберегти характерні риси навіть за умов інтенсифікації міграційних процесів та натиску масової субкультури.

У разі поглиблення геополітичного взаєморозуміння європейських держав, подолання в свідомості негативних стереотипів великодержавництва *саме регіони Центрально-Східної і Східної Європи можуть започаткувати процеси релігійного відродження, яке так необхідне всій європейській цивілізації, долаючи кризові антикультурні явища та формуючи нову якість національних християнських культур*. Особливості релігійно-географічного положення України в регіоні Центрально-Східної Європи, новий, екуменічний, погляд на прецедент Берестейської унії можуть бути успішно використані в стимулюванні і нового конструктивного діалогу католицької та православних церков. Центрально-Східна і Східна Європа, і зокрема, Україна, мають також і деякі сприятливі передумови для формування позитивних варіантів співпраці християнських та мусульманських спільнот.

Зменшенню геополітичних суперечностей культурно-цивілізаційного розвитку значною мірою посприяло б позитивне вирішення проблеми державності Палестини та визнання всім ісламським світом держави Ізраїль і його права на безпечний розвиток. Імперативом зрівноваження геокультурно-політичних взаємин є також і зниження обсягів зовнішніх міграцій, яке можливе лише за умови зменшення диспропорцій у рівнях економічного розвитку держав світу. Жорсткі насильницькі дії щодо обмеження міграцій, як і насильницька асиміляція мігрантів, не можуть слугувати конструктивом у гармонізації культурно-цивілізаційних взаємин.

5.3. Геоекономічні, природно-ресурсні та геоекологічні суперечності геополітичної взаємодії

Одним з основних «полігонів» геополітичної взаємодії в сучасному світі є економічна сфера, а її рушійною силою – значні економіко-географічні відмінності між державами, які найбільшою мірою визначають їхній сукупний геополітичний потенціал, та прагнення привласнити чи використати різноманітні економічні переваги з урахуванням географічних та геополітичних передумов. З огляду на обмеженість застосування в сучасних умовах військових важелів, саме економічні впливи найбільше визначають місце держави в геополітичній ієрархії та характер відношень основних суб'єктів взаємин. *Особливо помітними у міждержавних відносинах є співвідношення економічної й політичної залежності, а також геополітичного й геоекономічного тяжіння та впливу.* Тому гостра економічна конкуренція завжди мала і має певні геополітичні аспекти.

І хоча економіко-географічна диференціація, враховуючи різні природно-географічні, природно-ресурсні, історичні, демографічні та культурні передумови, є закономірним явищем, характерним для всіх етапів історичного розвитку людства, використання політичного важеля в різні часи забезпечувало великим державам одержання додаткового прибутку, який в сучасних умовах, разом з науково-технічними передумовами, поглиблюють диференціацію країн світу і за рівнем економічного розвитку, і за рівнем доходів населення. Водночас поряд з процесами економіко-географічної диференціації в сучасному світі простежуються і процеси вирівнювання економічного розвитку деяких країн та регіонів чи *прискореного розвитку* тих держав, які ще нещодавно помітно економічно відставали. Це зумовлено як тенденціями національно-культурного піднесення, успіхами модернізації, природно-ресурсними запитами і можливостями, так і об'єктивною необхідністю, яка постає

перед великим бізнесом розвинутих держав у пошуках надприбутків і дешевої робочої сили, робити інвестиції і переносити виробництва у менш розвинуті країни й регіони.

У сучасній економіко-географічній структурі світу за обсягами ВВП виділяються три потужні, вже сформовані, центри (США і Канада, Європейський Союз, Японія) та кілька динамічних економік (Китай, Індія, Бразилія), темпи розвитку яких значно перевищують темпи розвитку розвинутих держав. Так, якщо щорічний приріст світового ВВП упродовж 2003–2008 років коливався в межах 2,5% і 4,0%, то ВВП Китаю за той час щорічно зростав від 10 до 11,3%. Частка Китаю у світовому ВВП досягла 10% (у середині ХХ ст. становила менше 3%). Позитивна динаміка економічного росту Китаю збереглася навіть в умовах фінансово-економічної кризи. Деякі експерти прогнозують, що до 2020 року Китай за обсягами ВВП може стати світовим лідером. Важливо, що економічне зростання Китаю відбувається як завдяки традиційним, так і завдяки наукомістким галузям. Неухильно збільшувались і золотовалютні резерви цієї держави. Слід також додати, що *паралельно з нарощуванням економічної могутності Китаю зростала й економічна роль китайських діаспор в інших державах світу, особливо у державах Південно-Східної Азії.*

Окрім Китаю, економічне піднесення у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. охопило й інші азійські країни (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Індію та деякі ін.), яке дещо пригальмувала штучно спровокована криза 1997–1998 років. Унаслідок нерівномірності економічного розвитку впродовж другої половини ХХ ст. відбулося зростання питомої ваги азійських держав: з 17 до 35%. Разом з тим, частка Європи та Північної Америки за цей час скоротилася з 72 до 52 %.¹ Такий феномен економічного прориву азійських держав може мати багато геополітичних та геоекономічних наслідків, засвідчуючи *дієздатність поєднання*

¹ Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. – К., 2004

національно-культурних традицій з науково-технічним прогресом і водночас малу ефективність універсалістських макро-економічних підходів. Отже, відмінності міжнародних регіонів та країн за темпами розвитку є ще одним свідченням того, що можливість появи нових економічних лідерів має об'єктивний характер, незважаючи на геоекономічні зусилля традиційних економічних центрів, часто спрямовані на збереження своїх статусних переваг. У цьому контексті перспективи економічного прориву мають і деякі інші регіони та держави. Це, зокрема, стосується інших країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (Південна Корея, Малайзія, Сінгапур, Тайвань, Індонезія, Австралія, Нова Зеландія), деяких латиноамериканських держав (Аргентина, Чилі, Мексика), меншою мірою Південної Африки. Глибокою периферією економічного розвитку є більша частина Африки, окремі регіони Азії та Латинської Америки. Зокрема, обсяги ВВП на одну особу в державах Африки є майже у двадцять разів меншими, ніж у Європі¹. Отже, з одного боку, сучасна світова економічна географія в загальних рисах відповідає моделі американського історика й економіста **І. Валерстайна**, який виділив «світовий економічний центр», «периферію» та «напівпериферію», однак, з іншого, – економіко-географічна структура є доволі динамічною, а спроби «геополітично узаконити» такий стан справ є безперспективними (і деструктивними водночас).

Особлива економічна ситуація склалася у європейських пострадянських державах (Білорусі, Молдові, Росії, Україні), а також у центральноазійських Казахстані та Узбекистані, де є значний потенціал економічного піднесення, але болісно відбуваються соціально-економічні трансформаційні процеси внаслідок невдалих чи нездійснених реформ. *Особливо невдалу модель соціально-економічної трансформації вибрала Україна*, що стало результатом реалізації кланових інтересів постко-

¹ Дубович І. А. Країнознавчий словник-довідник. – К., 2008

муністичних еліт та зовнішніх зацікавлених середовищ, повного нерозуміння проблематики діячами національно-демократичного табору, яке призвело до руйнування промислового виробництва, занепаду сільського господарства та інших галузей, поглиблення економічної залежності від Росії та міжнародних банків і фондів. Замість наведення ладу у державному секторі економіки, збереження і зміцнення великих сільськогосподарських фірм, творення замкнутих у межах України виробничих циклів, поступового формування ринкових механізмів та ринкових інститутів (це мало поєднуватись з економічною просвітою населення), відразу було проголошено авантюрні лозунги щодо тотального роздержавлення, приватизації, що перетворилось і в тотальне розкрадання державного майна. Внаслідок таких негативних тенденцій для України та сусідніх пострадянських держав реальною є загроза стати світовою економічною периферією, втратити і перспективи геополітичної активності. Тому в контексті сучасних тенденцій нерівномірності економічного розвитку, появи нових економічних полюсів Україні важливо мобілізувати і трудовий, і ресурсний потенціали з тим, щоб не потрапити у ще більшу геоекономічну і геополітичну залежність від інших економічних та політичних центрів.

Ускладнення і політизація економічних взаємин в сучасному світі пов'язані не лише з неузгодженістю економічних інтересів окремих держав, але також й багатьма іншими чинниками, насамперед із збільшенням кількості суб'єктів відносин. На сьогодні це не лише держави, але і транснаціональні корпорації і банки, міждержавні територіальні об'єднання (ЄЕС, АСЕАН, НАФТА та ін.) й міжнародні організації. Причому кожен з суб'єктів здійснює свою геоекономічну політику, спрямовану на задоволення власних економічних інтересів з урахуванням географічних передумов та чинників. Це стосується і проблематики мінеральних ресурсів, і ринків збуту товарів, і шляхів їхнього транспортування, але й ринку цінних товарів, біржових

коливань тощо. Геоекономічна політика проявляється також і у розміщенні капіталів та працересурсного потенціалу. Зростає роль і політична впливовість різних нелегальних злочинних об'єднань в економічній сфері, які, зокрема, здійснюють наркотрафік та наркоторгівлю, організовують нелегальну міграцію та нелегальну торгівлю зброєю, торгівлю людьми, розширюючи і загалом тіньовий сектор. Своєрідні суперечливі інтереси виявляють не лише великі держави, але й країни-експортери природних ресурсів, держави, лівову частку прибутків яких забезпечує офшорний бізнес. Але при такій великій кількості суб'єктів геоекономічної політики характерним на сьогодні є *низький рівень узгодження інтересів, прагнення лише односторонніх переваг*, що є однією з найбільших геоекономічних і геополітичних суперечностей сучасності. Не додає оптимізму і сучасна світова геоекономічна стратегія, яка здебільшого уже не спирається на структури ООН, а реалізується через прийняття закритих рішень різними G-клубами (велика сімка (вісімка), велика двадцятка), що аж ніяк не сприяє зрівноваженню інтересів, поглиблюючи геоекономічний егоїзм та провокуючи появу та утвердження різних ідей виняткових прав і можливостей для певних країн.

Інша важлива суперечність сучасних геоекономічних взаємин полягає у невідповідності міжнародного характеру торгівлі товарами, послугами та конкретно національно-державною ідентифікацією міжнародної валюти. В сучасній міжнародній фінансовій системі роль ключової валюти виконує долар США, а також, меншою мірою, євро та японська єна. Водночас рішення щодо пропозиції цих грошей на світовий ринок приймають центральні банки відповідних держав і об'єднань (у США – Федеральна резервна система). Такі особливості валютно-фінансових відносин мають і певні переваги, забезпечуючи стабільність, підтримку національних грошей у часи кризи, але й несуть небезпеки створити великі проблеми чи навіть призвести до глибокої економічного падіння у випадку фінансової

кризи в США, Японії чи Європейському Союзі. *Така система відносин закладає і можливості різноманітних масштабних спекуляцій на валютних курсах.*

В економічній сфері, як і в політичній та культурній, ще більш рельєфно виділяються дві протилежні тенденції – глобалізація та суверенізація. Однак *через велику роль банківсько-фінансової системи, міжнародних корпорацій транснаціональні економічні інтереси стали визначальними. Тобто глобалізаційні процеси в світовій економіці є домінуючими.* Це стосується міждержавної економічної інтеграції, регіонального співробітництва та формування регіональних об'єднань, що включають суміжні області країн, які особливо великого розмаху набули в Європі, зумовлюючи тенденції до міждержавного політичного зближення, формування наднаціональних структур. *Проте тривалість і розміри цих процесів також не можна перебільшувати, особливо на фоні зростання інтенсивності протилежно спрямованих тенденцій..*

Виявом процесів суверенізації та поміркованої економічної автаркізації є прагнення держав до економічної самодостатності, безкомпромісний захист державами своїх національних економічних інтересів. *Зіставлення цих двох геоекономічних тенденцій на сьогодні виявляє певний дисбаланс не на користь національних економік, що не сприятиме формуванню оптимального світового геоекономічного порядку.* Так, глобалізаційні економічні процеси збільшують економічну і політичну значущість великих світових економік і зменшують соціально-економічні можливості невеликих держав, їхню здатність впливати на ситуацію в своїх країнах, забезпечувати збалансований розвиток своїх регіонів. Тривогу з цього приводу висловлюють й багато геоекономістів та геополітиків. Зокрема, І. Валерстайн, Й. Галтунг розглядають світове господарство як поєднання всієї різноманітності національних економік та регіональних економічних систем, виступаючи проти штучного підштовхування глобалізації, яка у багатьох аспектах дає дорогу фінансовим спе-

куляціям, поглиблює економічну залежність «периферійних» країн та районів. Але, незважаючи на це, на популярному рівні і в засобах масової інформації переважає апологетика економічної глобалізації, крайньою протилежністю якої є стихійні антиглобалістські протести, які часто набувають маргінальних форм. Тобто відчутною є недостатність виражених концептуальних підходів щодо зрівноваження геоекономічних взаємин та оптимізації геоекономічного світоустрою.

Відправною точкою нового концептуального осмислення геоекономічної проблематики можуть слугувати ті економічні моделі минулого, які вже засвідчили свою ефективність на конкретних прикладах, доповнюючи їх новими положеннями з урахуванням модерних чинників у розвитку світової економіки. Конструктивне значення в цьому контексті мають ідеї німецького економіста **Ф. Ліста** (1789–1846), який розглядав національне господарство (націю) як опосередковану ланку між особистістю (особистим господарством) та людством (світовою економікою). Своєю практичною діяльністю та економічними дослідженнями («Національна система політичної економії», 1841) Ф. Ліст створив сприятливі економічні передумови для об'єднання роздробленої на той час Німеччини, а тому його небезпідставно вважають основоположником «економічного націоналізму». Розглядаючи національне господарство як базову ланку світової економіки, Ф. Ліст виступав за активну державну підтримку (протекціонізм) національним економікам.

І об'єктивні геоекономічні тенденції, і аргументи фахівців у галузі геоекономіки свідчать про необхідність збереження, а у певних аспектах і зміцнення економічних функцій національних держав і зміцнення національних економік. Тобто транснаціональні економічні зв'язки завжди мають бути поєднані з внутрішньотериторіальними, які забезпечують формування цілісних територіальних економічних підрозділів (внутрішньодержавних економічних районів різного рівня, національної економіки як цілісного економічного району).

І тому поглиблення транснаціонального характеру багатьох сфер економічної взаємодії мусить мати свої конструктивні противаги у розвитку національних господарств через зміцнення їхньої комплексності та самодостатності, рівень яких значною мірою залежить від розмірів самих держав. Наприклад, такі порівняно великі за розмірами держави, як Україна, мають усі підстави для високого ступеня внутрішньої економічної взаємопов'язаності, розгалуженості, а також і розширення внутрішнього ринку. Порушення рівноваги у співвідношенні зовнішньоекономічних та внутрішньоекономічних зв'язків робить економіку однобічно зорієнтованою і вразливою щодо негативних зовнішніх тенденцій. Так, саме обмеженість і нерозвинутість внутрішнього ринку, а, отже, і залежність основних українських виробників від зовнішньої кон'юнктури спричинили обвальне падіння економіки під час кризи 2008–2009 років. Геополітична необхідність зміцнення економік національних держав визначається також і їхніми важливими соціальними функціями, зокрема, щодо вирішення питань зайнятості, підтримки окремих соціальних груп (пенсіонерів, інвалідів та ін.). Тому сучасна держава мусить мати й економічні важелі вирішення соціальних проблем. Саме на функціях сучасної держави як «вмістилища багатства», яке, на думку автора, є джерелом і могутності, і водночас стабільності, акцентує увагу сучасний британський географ **П. Тейлор**¹. На його думку, процеси економічного збагачення держав у сучасних умовах є чинником і територіально-політичної стабільності всього світового співтовариства. Причому держава є водночас і вмістилищем національної культури, обмежуючи цією функцією прагнення до територіальної експансії за межі держави, яке підштовхує «надмірне накопичення багатства».

У гео економічному світоустрої та гео економічних взаєминах завжди важливе місце займали природні ресурси, а бороть-

¹ Taylor P. J. The state as container: territoriality in the modern world-system // Progress in human Geography, 1994. – N. 18

ба за їхній контроль була в центрі геополітики сили. Сучасна геополітична актуальність природно-ресурсної проблематики ще більше посилюються через *територіальну невідповідність розміщення та споживання природних ресурсів*, особливо енергетичних (нафти, газу, урану), зумовлену тим, що більшість високорозвинутих держав, головню європейських, а також Японія, або уже значною мірою вичерпали свої запаси, або мають низький рівень ресурсозабезпеченості. США як найбільший споживач природних ресурсів, попри те, що володіють власними значними ресурсними резервами, також через різні причини орієнтуються на привізну сировину. Водночас значні світові запаси нафти і газу розміщені у державах, що мають низку проблем у взаєминах з Заходом (держави Перської затоки, Венесуела, Лівія, Росія). Окрім того, значна частина мінеральних ресурсів розміщена у важкодоступних і малозаселених місцях, що потребує додаткових витрат на їхнє видобування. В таких умовах загострюються питання цінової політики, обсягів видобування, транспортування енергоносіїв, а, отже, й різнобічного геополітичного протистояння. Західні держави, насамперед США, через впливи на лояльні режими, різнобічну політичну присутність на Близькому Сході прагнуть забезпечити собі вигіршні позиції у середовищі ОПЕК, намагаючись і загалом контролювати геополітичні співвідношення у цьому регіоні. Так, у відповідь на окупацію Іраком Кувейту в 1990 році США провели воєнну операцію і відновили суверенітет цієї держави. У мотивах воєнної операції США і їхніх союзників проти іракського режиму Саддама Хусейна у 2003 році також можна простежити й енергетично-ресурсну складову, хоча відносити її до основних причин війни аж ніяк не можна.

Росія, як один з найбільших експортерів нафти і газу, саме через енергетичний важіль (ціни на газ, будівництво нових газопроводів) прагне вирішити свої основні геополітичні завдання: 1) примусити до економічної, а відтак, і політичної реінтеграції сусідні пострадянські держави; 2) економічно за-

цікавити провідні політичні еліти західних держав, головню Німеччини, у політичному зближенні з Росією; 3) розширити свій геоекономічний вплив на сусідні азійські держави. Але окремі, здебільшого тимчасові, успіхи Росії у вирішенні таких зовнішньогеполітичних питань поєднуються з внутрішніми геоекономічними втратами, оскільки через нераціональне використання прибутків від експорту енергоносіїв, більшість яких привласнює політична еліта, структура російської економіки зберігає однобічно-сировинний характер, а диспропорції в регіональному економічному розвитку лише поглиблюються.

Значні геополітичні прорахунки в імпорті енергоносіїв зробив Європейський Союз, не забезпечивши диверсифікацію джерел постачання, в результаті чого деякі держави ЄС опинилися в певній економічній залежності від Росії. Ще більшою мірою це стосується України, політичні еліти якої, одержуючи надприбутки від імпорту, транспортування та реекспорту російського газу, і не планували проводити політику енергозбереження та стимулювання власного видобування.

Глобальна природоресурсна проблематика тісно поєднується з демогеографічною та екологічною. Високі темпи зростання кількості населення світу потребують відповідної динаміки виробництва та соціально-продовольчого забезпечення, що в сукупності зумовлює і збільшення обсягів використання природних ресурсів, а також і зростання параметрів забруднення природного середовища¹. З огляду на це, ще у 70-ті роки ХХ ст. під егідою Римського клубу з'явилися різні епатуючі проекти про «межі росту», позитивною стороною яких стала посиленна увага до еколого-ресурсних проблем, а негативною – довільне оперування кількісними параметрами та намагання законсервувати наявні рівні індустріального розвитку, у т. ч. і відсталість країн Третього світу. Насправді, *оптимізація демогеографічних процесів та природокористування потре-*

¹ Див.: Паркер Д. Історія світу. Атлас. – К., 2008. С. 176 – 177

бує не обмеження економічного росту держав Третього світу, а, навпаки, – його зростання, яке б могло змінити структуру господарства, збільшити питому вагу промисловості і відповідно – міського населення, що стало б передумовою забезпечення демографічного переходу в цих країнах, а його наслідком – різке скорочення народжуваності, сприяючи водночас і вирішенню проблем зайнятості, забезпечення продуктами харчування та ліками. Тобто реальна потреба стабілізації кількості населення світу може бути вирішена якраз через стимулювання соціально-економічними чинниками демографічного переходу в державах Африки, Азії, Латинської Америки. В контексті оптимізації природокористування важливим є і зменшення обсягів споживання в розвинутих державах.

Через ускладнення глобальних продовольчих проблем зростає геоекономічне та геополітичне значення агрокліматичних (земельних) ресурсів, значними запасами яких, зокрема, володіє Україна. Ефективне використання земель сільськогосподарського призначення, формування потужного агробізнесу дало б Україні змогу стати одним із світових лідерів з виробництва продуктів харчування, збільшуючи і її геополітичну вагу загалом. *Аграрні ресурси України можуть стати й об'єктом зовнішніх і внутрішніх геоекономічних і геополітичних зазіхань, призвівши до їхнього незаконного привласнення.* Деякі прояви таких спекулятивних дій, зокрема, доведення сільгоспвиробників до банкрутства, помітні уже на кінець першого десятиліття ХХІ ст.

Розвиток світової економіки зумовлює і неухильне збільшення шкідливих викидів у природне середовище, руйнування екосистем, негативним наслідком чого є поява нових загроз не лише геоекологічної, але й геоекономічної стабільності. Попри дещо сенсаційний і суперечливий характер інформації щодо глобального потепління, реальною небезпекою стало багатократне зростання негативних стихійних кліматичних явищ (ураганів, паводків, селей, нехарактерних для певних місць ве-

ликих морозів і снігопадів, посух тощо) внаслідок порушення природної рівноваги під впливом антропогенного тиску, завдаючи прямо чи опосередковано (через втрату урожаю) великих суспільних втрат. Небезпечний характер має і розширення пустель, зменшення лісопокритих територій, особливо площ екваторіальних лісів. На сьогодні помітним є певне розуміння міжнародного характеру проблеми, що проявилось у прийнятті у 1992 році на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро низки документів щодо реалізації концепції зрівноваженого розвитку. У 1999 році було остаточно підписано Кіотський протокол (як доповнення до Рамкової конвенції ООН зі змін клімату, підписаної 1992 року на конференції ООН), який встановив обмеження на викиди в атмосферу парникових газів. Але це лише окремі кроки. *Більш суттєві дії щодо збалансування гео-екологічних та геоекономічних інтересів можливі за двох умов: 1) збереження цілісності та розумної самодостатності національних економік як базової ланки міжнародних економічних відносин; 2) зростання ролі економічних організацій під егідою ООН та зменшення впливу різних міжнародних закритих клубів.* Хоч би часткове розв'язання геоекономічних та природоресурсних суперечностей сприятиме і зрівноваженню геополітичних співвідношень.

5.4. Майбутнє геополітичного світоустрою: суб'єктивні бачення й об'єктивні тенденції

У кінці ХХ – на поч. ХХІ ст., поряд із суперечливими геополітичними, геоекономічними та геокультурними трансформаціями, важливі зміни відбулися в науково-технічній та інформаційно-комунікаційній сферах, а також і в системі міжнародних відносин, супроводжуючись появою нових явищ та тенденцій. Актуалізувалась необхідність філософського

осмислення і конкретно-наукової ідентифікації новітнього часу, всебічного окреслення контурів дальших трансформацій. У цьому контексті зросла увага до прогнозування перспектив геополітичного світоустрою, конструювання варіантів і сценаріїв його трансформації згідно з певними ідеологічними поглядами.

Виникнення значної кількості нових територіально-політичних конфліктів, поглиблення кризи культури і моралі в постмодерному світі, авантюрні зовнішньополітичні дії держав, розгул тероризму, розширення кримінальної сфери – усе це не могло не викликати в значної частини аналітиків песимістичні настрої у поглядах на майбутнє світу. Такі суперечливі ознаки нового часу ще більше проявляються через призму глобалізації, уніфікаторська роль якої не могла бути однозначно позитивно сприйнята в інтелектуально-культурних середовищах, знайшовши відображення і в різних антиглобалістських геополітичних підходах., зокрема, у книзі **І. Рамоне** «Геополітика хаосу» (2001).

Водночас глобалізаційні тенденції були схвально сприйняті у середовищі інших геополітиків, давши, у поєднанні з ліквідацією двополосної геополітичної моделі світу, новий поштовх ідеям **мондіалізму**, філософську основу якого становлять положення про неминучість і необхідність стирання основних соціально-політичних, ідеологічних, культурних відмінностей людства і створення єдиної світової цивілізації, а практичну – прагнення до нівеляції національної державності і створення т. зв. світового уряду. Американський політолог **Ф. Фукуяма**, розглядаючи кризу комуністичної ідеології і перемогу ліберальної демократії, навіть заявив про кінець історії: «Ліберальна демократія – це завершення історії, адже вона реально задовольняє прагнення людини до визнання»¹. Припинення ідеологічної боротьби мондіалісти розцінюють як передумову зближення держав, поступового відходу від державного

¹ Цит. за: Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. – К., 1998. – С. 408

суверенітету і створення єдиної світової політичної системи з одночасним уніфікуванням політичних і культурних цінностей. Згідно з такими поглядами, національні держави, національні культури виступають начебто своєрідним анахронізмом.

Витоки мондіалізму сягають часів середньовіччя, проявляючись у низці тогочасних утопічних ідей. На той час в їхній основі були деякі релігійні принципи, а їхньому поширенню сприяло широке використання в художній і науковій літературі латинської і церковно-слов'янської мов. Новий імпульс мондіалізм одержав у XIX ст. унаслідок поширення соціалістичної ідеології. Живили мондіалізм різні космополітичні ідеї, а залежно від ідеологічних акцентів він міг використовувати комуністичну, станову чи капіталістичну «солідарність».

В ідеології мондіалізму є дуже багато суперечливих моментів. Але найбільший його методологічний прорахунок *полягає у тому, що він не враховує природного характеру основних культурно-ментальних відмінностей людства й особливих форм його впорядкованості та життєдіяльності, зокрема формування та функціонування національних держав, зумовлених, своєю чергою, об'єктивними історичними, географічними, етнонаціональними та іншими чинниками. Причому такі відмінності мають не лише об'єктивний характер, а й є великою загальнолюдською цінністю. У цьому контексті доречно пригадати і слова українського письменника та громадсько-політичного діяча І. Я. Франка (1856–1916): «Все, що йде поза рами нації, – це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».¹*

Сучасний мондіалізм, як і у минулому, неоднорідний та репрезентований кількома напрямками. Його особливістю є те,

¹ Франко І. Поза межами можливого / ЛНВ, 1900. – Кн. 10

що найбільше він спирається на глобалізаційні процеси, перебільшуючи окремі вияви та розмах глобалізації, результатом якої має, на думку мондіалістів, стати повсюдне утвердження ліберальної демократії, уніфікованих культурних стандартів і керованих економічних взаємин. Зокрема, саме на зростанні сили грошей, яке поєднується з інформаційним тиском, акцентує увагу в своїх мондіалістських підходах французький економіст **Ж. Атталі**, конструюючи різні сценарії «нового світового порядку». Водночас інші прихильники мондіалізму, головню американські, більшу увагу звертають на ідеологічні питання, уніфікацію політичних систем. В американській геополітичній думці мондіалістські погляди можуть пов'язуватись з ідеями збереження глобального геополітичного верховенства США.

Але перебіг сучасних геополітичних, геокультурних і геоекономічних процесів засвідчує, що посилення мондіалістів на тотальну уніфікацію світу в результаті глобалізації і можливість його контролю з одного центру є ілюзорними, адже і *сама глобалізація не є одновекторною тенденцією уніфікації стандартів життя, а несе в собі і свою протилежність – прагнення до суверенізації, збереження культурної самобутності*. Так, сподівання мондіалістів на те, що в результаті глобалізації буде остаточно «подолана етнонаціональна ідентичність» виявились не лише марними, а, навпаки, саме під впливом інформаційно-комунікаційної інтеграції глобального поширення та утвердження набули ідеї захисту прав етнічних меншин, збереження етнокультурної самобутності. Цілком безпідставними є і сподівання на те, що глобалізація зможе відсунути на задній план етнонаціональний чинник і витворити якусь нову «глобальну» чи «загальноєвропейську ідентичність». Часто, навпаки, глобальне поширення етнополітичного й етнокультурного досвіду національних держав (особливо найбільш успішних варіантів) унаслідок комунікаційного зближення стимулює етнополітичний рух народів з порівняно низьким ступенем самосвідомості. Окрім того, як справедливо вважає український географ

Т. В. Панасенко: «Етнічна різноманітність є необхідною передумовою існування людства. Завдяки етнічним відмінностям людство зберігає можливість повноцінно здійснювати свій культурогенез»¹.

Мондіалізм мав і має переважно ідеалістичний характер, але помітними є і деякі елементи реалізму (створення і діяльність міжнародних організацій, фондів, центрів). *Саме у поступовій прагматизації мондіалізму приховані певні небезпеки, адже практичні кроки до уніфікації усіх культурно-ментальних цінностей та стандартизації самого стилю життя можуть мати нав'язливий, а то і насильницький характер і призвести до поступового відходу від демократії та навіть переходу до «ліберального тоталітаризму».* Деструктивною є і сама установка на тотальну уніфікацію і нерозуміння того, що втрата самобутніх рис культури – це велика загальнолюдська втрата. Небезпечними є і прагнення мондіалістів применшити роль системи національних держав, ураховуючи те, що саме вона має на сьогодні структуроформуюче значення в територіально-політичному устрої світу, фактично є її каркасом. Тому всі *спроби нівеляції ролі національних держав несуть загрозу порушити геополітичну рівновагу в сучасному світі, його стабільність, поглибити невизначеність і хаос.* Навіть Ф. Фукуяма, великий прихильник глобального утвердження ліберальної демократії і «єдиного світового порядку», у своїй черговій книзі «Сильна держава» (2004)² уже несподівано ставить питання про зміцнення геополітичного значення держав загалом, ураховуючи, зокрема, розширення у світі політично неконтрольованих територій з різними марганальними відносинами.

Великодержавницька геополітична свідомість продовжує конструювати геополітичне майбутнє як систему «великих

¹ Панасенко Т. Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії / Ландшафти і сучасність: Зб. наук. праць. – К.; Вінниця, 2000.

² Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок. М., 2006

просторів». Бачення Європи як окремої імперії засвідчують у різних своїх підходах «нові праві» європейські геополітики (Ален де Бенуа, Р. Стойкерс, Йордіс фон Логаузен, К. Террачано та ін.), які таким чином висловлюють невдоволення американським верховенством та втратою значущості колишніх європейських великодержав. Попри певною мірою маргіально-агресивний характер їхня геополітична ідеологія опосередковано виявляє і загалом достатньо широкі європейські прагнення вийти з силового поля США та проводити більш самостійну політику.

Особливу активність у великодержавницькій (імперській) геополітичній апологетиці виявляє більшість російських політиків, геополітиків та громадських діячів. На платформі уявного геополітичного розподілу світу на кілька великих політичних просторів, один з яких мала б очолити Росія, об'єднуються представники різних течій (і неоевразійці, і комуністи, і націонал-більшовики, і церковні лідери, і навіть деякі ліберали). Відповідно пропагуються і різні варіанти імперій: євразійська (О. Дугіна), П'ята («мережева») імперія (О. Проханова), комуністична імперія (Г. Зюганова), «Русский Мир» (В. Гундяєва) та ін. Ставилось питання навіть і про «ліберальну імперію» (А. Чубайс). Такий великий розмах пропаганди імперіалізму в Росії спричинений ще й реальними геополітичними побоюваннями її дальшого розпаду, що ілюструють слова О. А. Проханова: «Росія буде або імперією, або її не буде».

Але як і в минулому, так і на сьогодні геополітична апологетика імперіалізму за своєю ідеологічною спрямованістю має реакційний характер, а щодо відповідності політико-географічним реаліям – є цілком безперспективною. *Держави імперського типу – це абсолютно неорганічні утворення, визначальною ознакою яких є нерівноправність становища державоформуючої етнічної нації та інших етнокультурних спільнот, яка призводить до поступового позбавлення дискримінованих народів чи релігійних груп необхідних соціально-культурних,*

а іноді й економічних передумов для повноцінного життєзабезпечення, включаючи і питання самозбереження. Загроза втрати самобутності внаслідок насильницької асиміляції та неможливість політичного волевиявлення автохтонних народів зумовлюють перманентні конфлікти по лінії центр – іноетнічні чи інорелігійні регіони, чи центр – історичні регіони, і як наслідок – великі етнокультурні та етнополітичні втрати. Причому відчутних втрат з різних причин може зазнати і домінуючий етнос. З огляду на глибинні принципові суперечності, збереження цілісності великодержав імперського типу можливе лише на основі утримування величезного багатоступінчастого бюрократичного апарату та силових структур, що абсолютно не сприяє оптимізації соціально-політичних відносин і насправді унеможливорює демократичні перетворення. Тобто *великодержавництво й імперіалізм фактично несумісні з організуванням суспільства на демократичних засадах*. Окрім того, імперіалізм – це і неефективність управління, це і величезні диспропорції у відношенні центр і периферія, в результаті чого відсталою глушиною стають великі простори, це і додаткові труднощі самореалізації окремої особи чи окремих фахових груп віддалених районів тощо. Втрата органічного зв'язку центру та окраїн (великі відстані, різні середовища й еліти, різні інтереси) зумовлює й інші проблеми. Зокрема, в галузі екологічної безпеки, природокористування це призводить до бездумної експлуатації, виснаження природних ресурсів віддалених районів і суперечить інтересам місцевого населення. Окремі соціальні переваги, які часто приписують великодержавам імперського типу (політичний престиж, вищий рівень безпеки, можливості широких безбар'єрних контактів), може зцілком забезпечити і система оптимальних міжнародних взаємовідносин національних держав. У контексті міжнародної безпеки очевидно, що *імперіалізм і великодержавництво – це постійна загроза глобальних конфліктів та зіткнень. Головно саме вони і спричинили найбільші катаклізми ХХ ст. – світові війни. А*

тому немає ніяких об'єктивних підстав пов'язувати питання стабільності і безпеки саме з імперіалізмом. Навпаки, ідея національної держави значно обмежує територіальну експансію, зменшує небезпеку постійних зіткнень щодо територіального перерозподілу залежних країн чи сфер впливу, що засвідчує її конструктивну геополітичну роль та глобальне значення. Слід також підкреслити, що *демонтаж імперських утворень та формування національних держав завдали відчутного удару тоталітарним ідеологіям*, які завжди тією чи іншою мірою обслуговували імперіалізм.

Великодержавницьке геополітичне мислення частково проявляється і в спробах реанімації доктрин різних «пан-рухів», насамперед *панславізму* та *пантюркізму*, що, абстрагуючись від філософських, культурних, етнографічних аспектів, у геополітичному сенсі прагнули до певного територіально-політичного об'єднання споріднених народів однієї мовної групи: панславізм – слов'янських, пантюркізм – тюркомовних. Формування і поширення такого роду доктрин мало і має суперечливий характер та неоднозначні наслідки (як позитивні, так і негативні). Хоча у власне геополітичному аспекті політичні кола найбільших держав, що політично домінували в межах означених культурних просторів (Росія – серед слов'янських країн, Туреччина – тюркомовних), використовували ідеї «панрухів» для розширення своїх територій і зміцнення геополітичних позицій, ігноруючи інтереси інших слов'янських чи тюркських народів. Слід підкреслити, що приналежність до однієї мовної групи відображає спільність лише окремих культурних орієнтирів. Водночас уже у другій половині ХХ ст. ці мовні групи об'єднували цілком культурно самобутні і сформовані народи – нації, більшість з яких задекларувала свої наміри щодо незалежного державно-політичного розвитку. *У сучасних умовах ідея співробітництва національних держав чи етнонаціональних федерацій, що сформувалися на основі мовноспоріднених народів* (германських, тюркських, слов'янських, латиноаме-

риканських тощо), може мати деяке конструктивне значення лише у випадку, коли таке об'єднання стане партнерством рівноправних суб'єктів міжнародних відносин з налагодженою системою узгодженості національно-державних інтересів та при умові уникнення асиметричності його структури (держава-гегемон – залежні країни). Співпраця культурно-споріднених держав мусить бути підкріплена системою інших поєднань (економічних, політичних, комунікаційних). Порівняно з іншими чинниками, ідея зближення держав на основі деякої мовної спорідненості не матиме вирішального значення, не виключаючи водночас і появи чи збереження антагонізму в середовищі мовноблизьких країн та, з огляду на пріоритетність у взаєминах національно-державних інтересів, – і можливості їхніх різновекторних геополітичних орієнтацій. Наприклад, у 90-ті роки ХХ ст. окремі слов'янські країни, по-різному трактуючи свої інтереси, відзначались навіть діаметрально-протилежними геополітичними симпатіями, взяти хоча б для прикладу Хорватію, Македонію, Чорногорію та Сербію. Так само безпідставними є припущення про формування на основі політичних об'єднань мовноспоріднених держав нових надетнічних ідентичностей, на що сподівається відомий британський соціолог Е. Сміт у своїх проєктах «подолання національної ідентичності»¹ чи т. зв. «суперетносів» – на що акцентують увагу в російській імперській ідеології. Ілюзорність таких припущень переколиво довів, зокрема, розвиток подій упродовж 90-х рр. ХХ ст. у не випадково колишніх Чехословаччині та Югославії, засвідчуючи, що саме етноси (нації) є і будуть основними одиницями етнонаціональної структури.

Отже, хроніка формування незалежних держав, трансформацій династичних чи колишніх імперських утворень у національні держави та федерації, організовані за етнонаціональним принципом, переконливо спростувала міфологеми про «закон просторової прогресії» та перспективність «континентальних

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994

імперій». З усіх поглядів і функціонування, і стабільності, і безпеки, ні уніфікована політична система із світовим урядом, ні поділ світу на великі політичні простори (імперії) не можуть бути розумною альтернативою системі національних держав та етнонаціональних федерацій, які є природною основою сучасного геополітичного світоустрою, оптимальність якої підтверджує і практика міжнародних відносин, і об'єктивні тенденції зміни політичної карти світу. Однак усвідомлення аналітичними колами геополітиків, соціологів і політиків стабілізуючої ролі національних держав проходить доволі складно через різний політичний досвід сучасних країн. Особливо це стосується переселенських суспільств, де знову пропагуються прогнози про поступове відмирання національних держав і етнонаціональної ідентичності загалом, що до певної міри спираються на мігрантський досвід втрати культурної самобутності. З децю інших причин, урахувуючи вже негативний історичний досвід взаємин великодержав і етнополітичних рухів, менше сприймаються національно-геополітичні ідеї в державах – колишніх метрополіях. Зате в країнах, які пройшли болісний шлях етнополітичного державотворення, у т. ч. й в Україні, можуть бути популярними прогнози радикальної територіально-політичної реформи світу на основі тотального етнополітичного самовизначення (помітне, зокрема, в цікавій і оригінальній аналітично-футуристичній праці «Етнополітична карта світу ХХІ ст.», підготовленій за редакцією українського соціолога **П. А. Жука**¹). Безперечно, незважаючи на закономірне наближення етногеографічної та територіально-політичної структур світу, їхня повна відповідність є, в принципі, неможливою, насамперед через різні структурні параметри й співвідношення та інерційність самої територіально-політичної впорядкованості. Але поява нових територіально-політичних суб'єктів у процесі

¹ Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу ХХІ століття. – Тернопіль, 2000

політизації етнонаціональних взаємин так чи інакше буде відбуватися і надалі. І тут важливо, щоб ці процеси не проходили вибухово, а оминали гострі фази конфліктів, що засвідчує актуальність геополітичного конструювання оптимальних перспективних взаємин у культурно-політичній сфері світу. Отже, саме *конструктивна геоетнополітика, тобто геополітика зрівноваження етнонаціональних взаємин, може бути однією з альтернатив нав'язливої пропаганди геополітичних проєктів мондіалізму та імперіалізму (великодержавництва), які конструюють різні неприродні варіанти геополітичного світоустрою*. Ідеологічною основою такої геополітики може слугувати ідеологія націонал-демократії (демократичного націоналізму), засадничими принципами якої є повага до політичних, громадянських і культурних прав і етнонаціональних спільнот, і етнонаціональних меншин, категоричне заперечення расизму, у т. ч. й нацизму, та усіх проявів ксенофобії.

Геополітична складова ідеології демократичного націоналізму (націонал-демократії) в змозі запропонувати територіально-політичні засади і баланс інтересів різних культурних спільнот і груп, зокрема, не лише через створення мирним шляхом національних держав, але й через формування етнонаціональних автономій (територіальних і екстратериторіальних), етнонаціональних федерацій, уникнення радикалізації етнополітичних рухів, пропагування поміркованості в етнополітичних вимогах. У поширенні таких підходів важливо забезпечити організаційні форми взаємодії національно-демократичних політичних сил різних держав, взаємне узгодження ними своїх інтересів, вироблення деяких загальних стратегічних принципів. Цього можна досягти через створення *світового конгресу національно-демократичних сил*. Отже, враховуючи те, що сучасна нав'язлива пропаганда ліберально-демократичних принципів та «масової» культури, несучи загрози нівеляції національних культурних традицій, спричиняє маргінальні спалахи антиглобалізму, антиамериканізму, ісламського фундаменталізму,

справжньою альтернативою таких крайніх тенденцій є утвердження й поширення геополітичної ідеології демократичного націоналізму (націонал-демократії).

Національно-демократична геополітика має всі підстави конструктивно вплинути і на вирішення культурно-політичних суперечностей, зумовлених наростанням в окремих регіонах політизації міжрелігійних і міжконфесійних відносин. Найбільш суперечливий характер має зростання геополітичного значення ісламу, що слід розглядати й як об'єктивний процес, адже свого часу етап політизації (особливо у період реформації) пережило і християнство. Негативні моменти та реальні небезпеки політизації ісламу (поширення ісламського фундаменталізму, жорстокі насильницькі дії одних груп мусульман проти інших) є дуже помітними, але все ж їх не можна панічно перебільшувати, пророкуючи катастрофічні культурно-цивілізаційні наслідки. Водночас втручання у ці процеси мусять бути вкрай обережним і виходити найбільше з ісламських середовищ. Основні сподівання тут слід покладати на те, що об'єктивні процеси життєдіяльності ісламських суспільств самі приведуть до розроблення оптимальної моделі збалансування інтересів різних конфесійних груп та загалом взаємин ісламу і політичної сфери. В цьому процесі конструктивну роль може зіграти й позитивний досвід тих ісламських держав, які зуміють поєднати демократичний розвиток, економічний прогрес та збереження культурних традицій. Найбільше передумов для цього на сьогодні мають Туреччина, Індонезія, меншою мірою Єгипет.

Культурно-політична мобілізація ісламу на фоні зростання демографічної та економічної ваги азійських народів мала б підштовхнути і нове культурне відродження європейської християнської цивілізації, включаючи і духовне піднесення, повернення до традиційних християнських цінностей. Безперечно, з огляду на широке поширення у європейському світі нігілізму, пріоритет споживацьких орієнтирів, відновлення

християнської святості з багатьох поглядів може видаватись нереальним, але все ж для культурно-духовної сфери характерними є періодично оновлювальні процеси, поява нових рушійних сил, що дає деякі підстави, хоча й невеликі, для геокультурного оптимізму. Великий потенціал духовного оновлення всієї християнської цивілізації мають слов'янські культури, у т. ч. й українська. Важливо лише забезпечити інформаційно-комунікаційні та соціально-економічні передумови його реалізації.

Різний характер, не виключаючи й глобальні деструктивні наслідки, може мати і загострення цивілізаційно-культурних суперечностей. Але, зважаючи на ідеалістичні принципи у міжнародних відносинах, які також мусять мати місце й у геополітичному прогнозуванні, можна припустити, що у процесах конструктивної взаємодії різних національних культур, налагодженому діалогі християнства, ісламу та інших монотейстичних релігій світу суперечності відійдуть на задній план і зможуть сформуватися справжні загальнолюдські цінності, в основі яких будуть не соціальні стереотипи окремих регіонів чи товариств, а духовні принципи.

Стратегічні засади міжнародної безпеки є ще одним важливим предметом прогнозування та конструювання варіантів перспективного геополітичного світоустрою. Деякі важливі міжнародно-правові механізми, зокрема щодо унеможливлення одностороннього диктату, імперських амбіцій, прагнення до гегемонізму, уже можна було закласти після краху СРСР і двополосної геополітичної системи. Однак через різні причини цього не сталося, й у взаєминах між державами залишився визначальним силовий чинник, а тому особливо складними і суперечливими залишаються процеси формування сфер впливу різних політичних центрів, поєднані з проблемами збалансування інтересів окремих держав. У процесі їхньої взаємодії треба буде дати відповіді на два вузлові питання. Перше, чи вдасться узгодити об'єктивність формування поліцентричної

геополітичної системи з амбіціями глобального верховенства? і друге, чи зможе поліцентрична геополітична система створити умови безпечного і зрівноваженого розвитку держав? Розвиток подій може мати поліваріантний характер. Доцільно лише зауважити, що поширені твердження про більшу стабільність біполярних і однополярних систем не мають під собою поважних підстав. Навпаки, наявність кількох полюсів дає змогу здійснювати узгодження, а при потребі і посередництво. Причому гіпотетичне зіткнення двох центрів у будь-якому випадку не матиме глобального характеру, отже, й глобальних наслідків. Водночас у часи холодної війни жорстка біполярна система, США і союзники – Радянський Союз і союзники, зберігала відносну стабільність лише в умовах ядерного стримування і шантажу, причому в кількох випадках реальною могла стати загроза зіткнення з катастрофічними наслідками. Водночас, поліцентрична міжнародна система, відзначаючись на перших порах меншою передбачуваністю, зможе у перспективі стати більш збалансованою і зрівноваженою.

6.1. Міжнародно-правові основи та ідеологічні принципи сучасної практичної геополітики

Формування та зміна співвідношень у структурі геополітичного світоустрою є результатом як об'єктивних суспільно-географічних процесів (етнополітичних, демографічних, економічних, культурних, комунікаційних), так і практичної геополітики, яку здійснюють держави, міжнародні об'єднання й організації, а також інші політичні сили (партії, товариства, клуби та ін.) задля реалізації своїх інтересів, котрі визначаються конкретними потребами та характером геополітичної свідомості й домінуючої геополітичної ідеології. З огляду на різновекторність інтересів взаємозацікавлених суб'єктів геополітики, реальною може стати і їхня суперечність, унаслідок загострення якої виникає геополітичний конфлікт, а тому узгодження геополітичних інтересів – це головна проблема практичної геополітики. І якщо поява суперечностей геополітичних інтересів має об'єктивний, а то й навіть іманентний характер, то їхнього переростання у конфліктні ситуації все ж можна уникнути, але лише завдяки ефективним цілеспрямованим діям.

Зважаючи на визначальну роль держав і міждержавних відносин у формуванні світової геополітичної конфігурації, ядром практичної геополітики є зовнішня геополітика держав і міждержавних об'єднань, конструктивним завданням якої, абс-

трагуючись від агресивних експансіоністських амбіцій, є ефективне використання елементів геопростору з метою зміцнення своїх позицій на міжнародній арені, забезпечення економічних і культурних інтересів, встановлення раціональних зв'язків з іншими державами та міжнародними організаціями. Зовнішня геополітика держав в ідеальному варіанті має сприяти і внутрішньополітичній стабілізації, рівновазі, поступальному розвитку, що уже в більш детальному обсязі є предметом внутрішньої геополітики. Окрім держави загалом, суб'єктами внутрішньої геополітики є політичні партії та організації, які намагаються використати реальні географічні передумови і співвідношення насамперед задля здобуття владних повноважень. Оскільки і внутрішньополітичні, і зовнішньополітичні виклики, і відповідні геополітичні завдання часто переплітаються, то державам важливо забезпечити єдність внутрішньої і зовнішньої геополітики. Тим більше, що вирішення і внутрішніх, і зовнішніх геополітичних проблем є взаємопов'язаним.

Реалізація завдань зовнішньої геополітики здійснюється через різні види *міжнародних відносин* (зовнішньополітичних, зовнішньоекономічних, зовнішньокультурно-інформаційних), одним з основних регуляторів котрих є *міжнародне право*, джерелами якого є міжнародні конвенції і угоди, міжнародний звичай, судові ухвали та ін. *Між зовнішньогеполітичною діяльністю і міжнародним правом завжди є певний взаємозв'язок, який проявляється в тому, що формування системи міжнародного права є, з одного боку, результатом узгодження на певний історичний період геополітичних інтересів різних суб'єктів, а, з другого – саме міжнародне право встановлює певні рамки зовнішньогеполітичної діяльності.* Так, основні міжнародно-правові системи (Віденська (1815–1918), Версальська (1919–1945), сучасна Ялтинсько-Потсдамська (з 1945 року) сформувалися за результатами масштабних територіально-політичних трансформацій (Наполеонівських, Першої та Другої світових воєн). Причому нові важливі геополітичні зміни, зокрема, розпад

СРСР, СФРЮ, крах дво полюсної системи глобального протистояння, утворення Косово внесли певні корективи й у вже сучасні міжнародно-правові відносини.

Створення сучасної системи міжнародного права безпосередньо пов'язане зі створенням у 1945 році на конференції у Сан-Франциско Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН засвідчив значний прогрес у налагодженні рівноправних міждержавних взаємин. У формуванні нової ідеології відносин важливу позитивну роль відіграла спільна декларація Великобританії і США від 1941 року, в якій було констатовано відмову двох великих держав від нових територіальних здобутків за результатами війни, готовність надати самовизначення народам і країнам, які стали жертвами агресії. Нові засади міжнародних відносин позначилися в утвердженні основних принципів міжнародного права, які знайшли відображення в статуті ООН, а пізніше були підтверджені і розширені у відповідній Декларації Генеральної асамблеї ООН від 1970 року: принцип суверенної рівності держав, принцип незастосування сили і загрози сили, мирного розв'язання міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи, добросовісного виконання міжнародних обов'язків, принцип співпраці держав, принцип самовизначення народів і націй. І хоча деякі з цих принципів мали більше декларативний характер, все ж вони стали проявом деякого ідеалізму у міжнародних відносинах, забезпечуючи і важливі практичні територіально-політичні результати, насамперед посилення на принцип самовизначення народів відкрило дорогу для розпаду колоніальних систем. Однак холодна війна та біполярне протистояння відсунули на задній план ідеалістичні підходи в міжнародних відносинах, а основним їхнім регулятором залишився чинник жорсткого силового тиску, який проявився у прагненні двох наддержав до геополітичного контролю над якомога більшими територіями через створення залежних режимів, спричиняючи широкі смуги і вогнища конфліктних ситуацій. Для дальшого вдосконалення міжнародних відносин

особливо деструктивні наслідки мали підбивні дії колишнього Радянського Союзу, який, здійснюючи «експорт революцій», цілеспрямовано дестабілізував політичну ситуацію в різних країнах та регіонах світу з метою створення маріонеткових тоталітарних режимів.

З огляду на побоювання щодо ревізії кордонів у Європі та все більшу важливість захисту прав громадян у тоталітарних державах, у 1975 році на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі було утверджено ще три міжнародно-правові принципи, які поширилися на держави, що підписали Заключний акт Гельсінських угод, – непорушності кордонів держав-учасників, територіальної цілісності держав, загальної поваги до прав людини й особистих свобод громадян. Ці три принципи відобразили вже дещо інші пріоритети у міжнародних відносинах і в ідеологічній боротьбі, насамперед розуміння необхідності ще більшої стабілізації державних кордонів, попередження реваншистських підходів до їхнього перегляду, а також прагнення Заходу ідеологічно послабити тоталітарні комуністичні режими через акцентування уваги на правах людини. Разом з тим, обом таборам було вигідно відсувати у тінь питання політичних прав народів, а тому *нові принципи стали суперечити принципу самовизначення народів*.

Після краху СРСР і двополюсної геополітичної системи з'явилися дуже сприятливі можливості дальшої оптимізації міжнародно-правових взаємин у напрямі унеможливлення імперської агресії, силового диктату, вдосконалення системи колективної безпеки. Але через американські амбіції до глобального верховенства, російські реваншистські прагнення до відновлення імперії, занепадницькі культурно-етичні тенденції в Європі цього не сталося, а натомість з'явилися нові явища і форми силового розв'язання геополітичних вузлів (створення і підтримка самопроголошених держав, введення військ НАТО в зону воєнних конфліктів без санкції Ради Безпеки ООН, воєнні інтервенції Росії та Ізраїлю). Активно використовувались си-

лові важелі і в геоекономічних взаєминах (блокада, ембарго, митні обмеження тощо). Тобто попри міжнародно-правові обмеження, і навіть заперечення силових варіантів розв'язання проблем, конструктивного реалізму та ідеалізму у міжнародних відносинах на постбіполярному світовому просторі загалом не збільшало. Як справедливо зазначає український політолог **М. М. Вегеш**: «Сучасна світова політика перебуває на умовному роздоріжжі – між пошуком балансу інтересів між найбільш впливовими державами, і одночасно потребою врятувати інтереси інших учасників міжнародних відносин»¹.

Незважаючи на низку несприятливих передумов після Другої світової війни у міжнародному праві відбувся значний поступ у визначенні норм, які стосувалися низки геополітичних проблем, зокрема, щодо міжнародного визнання держав, їхнього розмежування, трактування статусу різних територій та акваторій. Насамперед було більш предметно визначено поняття державної території, окреслено просторові межі поширення державного суверенітету, включаючи не лише поверхню суходолу, але й поверхню державної акваторії (внутрішні води і територіальне море). Однак верхня межа повітряного простору, на яку поширюється суверенітет держави, у міжнародному праві ще не визначена, що, з огляду на розвиток і космічних досліджень, і космічних озброєнь, може спричинити й геополітичні суперечності.

В питаннях визначення меж державних територій особливо важливо і складно було узгодити інтереси приморських держав, та тих держав, які безпосереднього виходу до відкритого моря не мають. Тому, згідно з сучасними компромісними міжнародно-правовими нормами, до внутрішніх вод, окрім рік, озер та інших внутрішніх водойм, належать: 1) води портів; 2) води заток, береги яких знаходяться в одній державі, якщо

¹ Вегеш М. М. Політологія. Перша українська електронна бібліотека підручників, 2011

їхня ширина не перевищує 24 морські милі; 3) морські води, розміщені в бік берега від прямих ліній, які з'єднують виступи узбережжя, і є базовими для відліку ширини територіального моря. До територіального моря відносять смугу прибережних морських вод, ширина якої відповідно до Міжнародної конвенції 1982 року, не може перевищувати 12 морських миль від базової лінії. Поділ державної акваторії на внутрішні води і територіальне море зумовлений дещо відмінним режимом плавання іноземних кораблів у кожному з них. До територій зі змішаним режимом належить *економічна зона і континентальний шельф*, у межах яких ця держава має економічні пріоритети. Згідно з Конвенцією 1982 року, вона може простягатися на відстань до 200, а шельф в окремих випадках і до 350 морських миль від базової лінії, хоча деякі держави в односторонньому порядку значно розширили її межі, створюючи напруженість у прикордонних геоекономічних взаєминах.

Оскільки впродовж тривалого часу чинником геополітичного напруження було питання контролю над морськими просторами (протоками, затоками, ріками, каналами, відкритим морем), то важливим здобутком геополітичного зрівноваження міждержавних відносин стало формування міжнародного морського права, а його етапною подією – Конвенція ООН з морського права 1982 року, де затверджено статус міжнародних рік, міжнародних проток, міжнародних каналів, визначено порядок судноплавства у них, який загалом узгоджується з інтересами всіх суб'єктів.

З підписанням у Вашингтоні 1959 р. Договору про режим Антарктиди було встановлено і міжнародно-правові бар'єри щодо уникнення міждержавного протистояння щодо територіального поділу Антарктиди й Антарктики. Материк і прилеглі території визнаються міжнародним товариством як нейтральна демілітаризована територія, де заборонене розміщення військових баз. Але, з огляду на наростання природно-ресурсних проблем та деякі інші геополітичні чинники,

можна прогнозувати невдовзі новий спалах територіальних претензій на володіння Антарктикою, що потребує дальшого міжнародно-правового впорядкування питань статусу материка, можливостей його дослідження та освоєння, зокрема, в аспекті природокористування.

Складніша ситуація з міжнародно-правовим врегулюванням статусу Арктики, який має і важливе геостратегічне положення, і значний природно-ресурсний потенціал, зокрема, значні запаси нафти. П'ять держав світу, які прилягають до Арктики (Данія (з Гренландією), Канада, Норвегія, США, Росія), відстоюючи лише свої вузькі інтереси, на зустрічі повноважних урядових делегацій у 2008 році висловилися проти надання спеціального статусу цьому регіону і виступили за розподіл між ними арктичного шельфу відповідно до норм міжнародного права щодо морського шельфу. Причому задекларовані претензії на арктичний шельф виходять далеко за межі 200 – мильної смуги. Враховуючи загальносвітове значення Арктики, такий підхід ні з геоекономічного, ні геоекологічного погляду, зокрема, в контексті кліматичних змін, не є конструктивним, а тому питання її міжнародно-правового статусу мало б бути розглянуте Генеральною Асамблеєю ООН. Саме втручання цієї загальносвітової міжнародної інституції у змозі попередити далі нагнітання геополітичної напруженості у цьому регіоні, ознаками якої є як окремі заяви державних лідерів, так і плани створення різних коаліцій.

Удосконалення потребує і міжнародне право щодо регулювання геоетнополітичних взаємин. Це насамперед стосується конкретизації принципу права націй на самовизначення, який хоча формально і зберігся у міжнародному праві, але після утвердження принципів непорушності кордонів держав-учасників та територіальної цілісності держав його застосування у міжнародно-правовій практиці стало вкрай розмитим. Взаємозаперечність цих принципів на практиці особливо гостро проявилася після проголошення незалежності Косово у

2006 році, визнання Росією у 2008 році суверенітету Південної Осетії та Абхазії. З огляду на те, що гострота етнополітичної проблематики аж ніяк не зменшується, а сам принцип є виявом національної рівноправності й справедливості, то його збереження є обов'язковим, потребуючи певної конкретизації. В цьому контексті український політолог **С. Ю. Римаренко** вважає, що право на самовизначення має бути відділене від права на сецесію.¹ А на думку російського правознавця **І. А. Конюхової**, «... питання про самовизначення у формі сецесії можна ставити стосовно певної категорії народів, розвиток яких упродовж довгого історичного часу в складі конкретної держави свідчить про неможливість інтеграції чи мирного співіснування з державною системою і культурою превалюючої нації».² Такі підходи є достатньо слушними і з огляду на практичну складність реалізації принципу самовизначення народів, і з огляду на їхній різний демографічний та державотворчий потенціал. Тому замість нечіткого абстрактного права націй на самовизначення доцільно конкретніше окреслити *право етнонаціональних спільнот стати суб'єктами територіально-політичних відносин, яке може бути зреалізоване у формі різних типів етнонаціональних автономій чи національної державності. А державне етнополітичне самовизначення є вищою формою територіально-політичної суб'єктності*. Такий підхід може забезпечити деякі передумови для узгодження етнополітичних прагнень з принципом збереження територіальної цілісності держав, усуваючи помітні на сьогодні суперечності в ідеології міжнародного права. Коли ж зовсім немає вагомих історичних, етнополітичних чи соціально-економічних підстав для існування держави як цілісності, наприклад, Судану, і її існування су-

¹ Римаренко С. Самовизначення: автономія чи сепаратизм? // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К., 1994.

² Конюхова И. А. Право народов на самоопределение как принцип федерализма // Политическая наука, 2003. – № 3

перечить інтересам великої частки населення, а територіально-політична єдність підтримується лише насильницькими діями, то немає альтернативи етнополітичному самовизначенню аж до створення нових держав, яке, як засвідчує позитивний досвід Центрально-Східної Європи, може бути здійснене і мирним шляхом. Проголошені за таких умов нові суверенні держави (з підтвердженням незалежності на всенародному референдумі) мали б дістати і міжнародне визнання.

Оскільки в центрі геополітичної взаємодії різних суб'єктів завжди були питання міжнародної безпеки, то ефективність системи міжнародного права визначається її відповідністю реальним викликам. Саме через нездатність забезпечити вирішення проблем безпеки фактичного фіаско зазнала Ліга Націй. Ялтинсько-Потсдамська система заклала в розвиток колективної безпеки нові позитивні передумови, що проявилось у створенні Ради Безпеки ООН як єдиного органу, який згідно з міжнародним правом дає дозвіл на військове втручання у справи суверенної держави. Але можливості цього органу щодо безпосереднього розв'язання у такий спосіб міжнародних конфліктів часто виглядали обмеженими через блокування ухвал шляхом накладання «вето». Тому *сучасний світ потребує нової, більш ефективної системи безпеки, проте творити її необхідно з урахуванням інтересів і думки всіх суб'єктів міжнародного права, незалежно від їхнього силового потенціалу, і під егідою ООН*. І розпочати формування модернізованої системи глобальної безпеки слід з реформування Ради Безпеки ООН, насамперед в аспекті її розширення та обмеження права «вето». Нова загальна ідеологія глобальної безпеки, процедури вирішення проблем воєнних конфліктів, здійснення санкцій проти держави-агресора та інші важливі складові міжнародної безпеки не мають містити експансіоністських намірів, вузьконаціональних чи блокових інтересів.

6.2. Зовнішня геополітика держав та міждержавних об'єднань: інтереси, вектори, загальна конфігурація

Здійснення зовнішньої геополітики, що є інструментом забезпечення життєво важливих потреб, необхідною передумовою життєдіяльності кожної держави, хоча самі зовнішньогеполітичні кроки можуть і не бути концептуально чи ідеологічно обґрунтованими, а ставати природною реакцією на реальні географічні обставини. Необхідність вибору самостійних геополітичних дій на сьогодні стоїть і перед тісними інтеграційними об'єднаннями, зокрема ЄС, хоча здебільшого в основі їхньої геополітики знаходяться інтереси конкретних держав.

Коло геополітичних інтересів, обсяги суспільної енергії, витраченої на досягнення геополітичної мети, є дуже диференційованими за державами світу залежно від їхнього потенціалу та географічного положення. Враховуючи обсяг потреб, реальні виклики та можливості, геополітичні амбіції найбільше притаманні саме великим державам. Актуальною є зовнішня геополітична активність і для тих держав, які опинилися в епіцентрі протистояння геополітичних лідерів. З огляду на це, *саме зовнішня геополітика великих держав та практичні геополітичні дії країн у смугах активних контактів і визначають загальну конфігурацію практичної геополітики в глобальному вимірі.* Ідеологія та вектори практичної геополітики, поширення смут взаємодії і конфронтації, варіанти вирішення конфліктних ситуацій – усе це разом і розкриває характер практичної геополітики.

Найбільше впливають на формування конфігурації практичної геополітики *Сполучені Штати Америки*, маючи у своєму розпорядженні всі потрібні важелі силового впливу (і військові (найпотужніші мобільні війська швидкого реагування), і статусні (постійний член Ради Безпеки ООН, член ядерного клу-

бу), організаційні (широке коло союзників), а також економічні та культурно-інформаційні). Незважаючи на деякі відмінні акценти у геополітиці різних президентських адміністрацій, все ж основне геополітичне завдання США з кінця ХХ ст. залишалося стабільним – підтримування свого глобального верховенства, всесвітнє поширення ліберальної демократії. У територіально-політичному вимірі основні зусилля американської геополітики були спрямовані на забезпечення контролю за ситуацією у таких країнах та регіонах світу, як: 1) інші американські держави; 2) Європейський Союз та Центрально-Східна Європа; 3) Південно-Західна Азія, насамперед Близький Схід, та Азійсько-Тихоокеанський регіон.

Тривалий час, аж до початку ХХ ст., США обмежували свої геополітичні амбіції саме американськими континентами, проголошуючи політику невтручання у європейські справи. На сьогодні збереження вирішального впливу в Америці залишається одним з пріоритетів американської геополітики з огляду на союзницькі відносини з Канадою та деякими іншими державами, економічні зв'язки в контексті функціонування об'єднання НАФТА, природно-ресурсні інтереси, проблеми нелегальної міграції та контрабанди наркотиків тощо. Це найбільше стосується сусідніх держав та центральноамериканського регіону. Зате *Південна Америка в геостратегічних планах США, порівняно з іншими регіонами, через різні обставини, насамперед наростання викликів американським інтересам в інших регіонах світу, уже не є на перших місцях*. Помітним є тут навіть деяке послаблення позицій Сполучених Штатів, ознаками чого є: а) зменшення кількості відверто зорієнтованих на США керівних еліт і поява політичних режимів з антивашингтонською риторикою; б) відновлення відносин більшості латиноамериканських держав з Кубою – основним геополітичним противником США у цій частині світу; в) поступове поширення геополітичної ідеології «Латинська Америка – для латиноамериканців», що є своєрідною «інтерпретацією-відповіддю»

доктрині Монро. До того ж, лідерські геополітичні амбіції в Південній Америці все більше проявляють інші держави, насамперед Бразилія. Цьому сприяє зростання популярності в регіоні лівоцентристської ідеології і прихід до влади у низці держав відповідних політичних режимів, а також зміцнення регіональних економічних зв'язків. Не сприймається в Латинській Америці дальша економічна блокада Сполученими Штатами Куби. Складно реалізуються американські інтереси щодо обмеження нелегальної міграції та наркоторгівлі.

У європейських справах свою геополітику США здійснювали в напрямі розширення і зміцнення НАТО, збереження союзницьких взаємин з європейськими лідерами. Саме у розширенні НАТО на схід американська геополітична діяльність виявилася найбільш результативною. Середовище нових членів НАТО проявляє і найбільшу лояльність щодо американських геостратегічних планів. Водночас позиції таких «старих» європейських лідерів, як Німеччина та Франція, не завжди узгоджувалися з поглядами США, хоча загалом через структури НАТО й інші чинники Сполученим Штатам так чи інакше вдавалося виробити консолідовану позицію.

Суперечливий характер мала і має геополітика США стосовно пострадянських та постюгославських країн. На постюгославському просторі конструктивними були кроки США та Західної Європи щодо створення сприятливих передумов для міжнародного визнання таких колишніх республік СФРЮ, як Словенія, Хорватія, Македонія, пізніше Чорногорія. Разом з тим, у жорстких воєнних діях НАТО проти Сербії (1999), незважаючи на провокації з боку сербського комуністичного керівництва, а також у просуванні незалежності Косово, політичній трансформації Боснії та Герцеговини, проявилася певна упередженість, неадекватність експертних оцінень, надмірне застосування сили, призивівши до певного відступу від принципів міжнародного права. Хоча все ж саме завдяки США та НАТО вдалося досягти мирного врегулювання низки конфліктів у

цьому регіоні та уникнення ще більших жертв. Підтримуючи інтереси мусульманського населення Боснії та Герцеговини і Косово, Сполучені Штати розраховували й розраховують на покращення свого іміджу в очах усього мусульманського світу, адже досягти цього своєю політикою на Близькому Сході та в інших регіонах значно складніше.

Впродовж усього пострадянського періоду помітним був брак ясних принципів геополітики США щодо Росії, внаслідок чого Сполучені Штати так і не змогли суттєво посприяти формуванню у цій геостратегічно важливій для всього світу державі передбачуваного демократичного режиму. Різні приклади геополітичного нехтування Росією як великою державою на початку 90-х років XX ст. на фоні власних гегемоністських амбіцій призвели до масового поширення у геополітичній свідомості росіян реваншистських настроїв, а відтак – і появи авторитарного політичного режиму. А наступне безпринципне загравання з режимом В. Путіна дало йому карт-бланш на здійснення гегемоністської геополітики на всьому пострадянському просторі, за винятком держав Балтії. Тобто США та їхні союзники фактично визнали пострадянський світ як територію особливих інтересів Росії.

Суперечливий характер мала і має геополітика США щодо України, хоча сумарний конструктивний вплив все ж є переважаючим. Упродовж усього періоду незалежного розвитку України США виступали основним гарантом її державного суверенітету та цілісності. І в американських геополітичних моделях, популярних серед політичної еліти, відводилася помітна роль Україні в процесах геополітичної трансформації Східної Європи, хоча здебільшого не як самостійному суб'єкту, а лише як геополітично значущій країні в контексті трансформаційних процесів у Центральній-Східній Європі та взаємин з Росією. Однак деякі спроби безпосереднього впливу США на політичну ситуацію в Україні навряд чи приносили українському суспільству позитивні результати. Пріоритетною підтримкою

з боку США користувалися не українські національно-демократичні сили, а ліберально-космополітичні, з проросійськими геокультурними орієнтаціями, що нівелювало ідею цілісної національної держави, не сприяючи і формуванню загальнонаціональної ідентичності. Підштовхування Сполученими Штатами на самому початку 90-х років XX ст. процесів приватизації та економічної лібералізації в Україні за повної відсутності ринкових структур, механізмів, невідповідності населення зробило процеси економічної трансформації держави особливо болісними, спричиняючи економічний спад та яскраво виражену соціальну несправедливість. Недостатньою є і підтримка з боку США сучасного поступального економічного розвитку України. Так, за обсягом інвестицій в економіку України США у 2007 році були лише на сьомому місці, поступаючись за цим показником, зокрема, таким малим державам Європи, як Нідерланди й Австрія. Не зовсім сприятливими є умови для українського експорту на ринку США, а його обсяги в 2007 році становили лише 2,1% від усього українського експорту, що, наприклад, понад утри рази менше порівняно з Туреччиною і навіть менше порівняно з Білоруссю, Казахстаном і Угорщиною.

Найбільшими провалами супроводжується геополітика США на Близькому Сході, де Сполученим Штатам так і не вдалося вирішити палестино-ізраїльський конфлікт, оптимізувати взаємини Ізраїлю із сусідніми державами. Забезпечення процесу створення держави Ізраїль, відстоювання Сполученими Штатами її інтересів мало й має загалом конструктивний характер, але мало б поєднуватись з адекватним розумінням інтересів Палестини та сусідніх арабських держав. Водночас зайняти неупереджену об'єктивну позицію Сполученим Штатам вдалося рідко. До позитивів слід віднести хіба що врегулювання ізраїльсько-єгипетських відносин. Водночас помітними були спроби поблажливого ставлення до непередуманих політичних кроків Ізраїлю щодо Лівану, Палестини, Сирії.

Складовою зовнішньої геополітики США є боротьба проти тих тоталітарних і авторитарних режимів, які, на думку амери-

канського керівництва, підтримують міжнародний тероризм, працюють над створенням ядерної зброї, порушуючи міжнародні домовленості щодо їхнього непоширення. До переліку таких держав, які часто називали «віссю зла», окремі провідні американські політики зараховували різні країни, найчастіше КНДР, Іран, Кубу, Зімбабве, Судан, Лівію та деякі ін. Попри те, що обмеження деструктивного геополітичного впливу агресивних тоталітарних режимів є необхідною діяльністю в інтересах усього людства, все ж в американській політиці щодо цих держав була низка суб'єктивних моментів, зокрема, щодо гіперболізації небезпек чи обсягів підривної діяльності, однібічного трактування внутрішньополітичної ситуації в цих країнах. Часто в подібних випадках проявлялась і геополітика подвійних стандартів у ставленні до різних авторитарних політичних режимів залежно від ступеня їхньої лояльності та готовності співпрацювати із США у різних галузях, зокрема, у нафтовому бізнесі.

Значним провалом зовнішньої геополітики Сполучених Штатів, засвідчуючи зниження рівня американської геополітичної аналітики, стали військові кампанії проти Іраку та Афганістану, зумовлюючи ще більшу дестабілізацію цього регіону, глобалізуючи її негативні наслідки та ускладнюючи перспективи врегулювання. І якщо акції США проти Іраку були продиктовані деякими конкретними інтересами (безпека Ізраїлю, контроль за нафтодобуванням, усунення непередбачуваного політичного режиму), то військову присутність в Афганістані можна пояснити лише інерцією традиційного зацікавлення в англо-американській геополітиці внутрішніми районами Азії, підсилені деякими містичними вченнями про особливу значущість цього регіону в долі світу, адже посилення на потреби боротьби з радикальними ісламськими угрупованнями є непереконливими. Внаслідок військових операцій реальною стала небезпека поширення політичної нестабільності в сусідні країни й регіони, зокрема, Пакистан і Центральну Азію. Геополітика

сили, яку проводили США у Південно-Західній Азії, призвела до мобілізації різних крайніх фундаменталістських формувань. Помітною стала і радикалізація зовнішньої політики Ірану, загрожуючи новим воєнним конфліктом із США.

В геополітичному світоустрої особливе місце за багатьма параметрами займає Азійсько-Тихоокеанський регіон. Ця величезна територія й акваторія є стратегічно важливою для зовнішньої геополітики США, які, власне, є його складовою, насамперед у контексті безпеки, адже Азійсько-Тихоокеанський регіон був одним з центральних полігонів воєнних дій у Другій світовій війні, де Сполучені Штати зазнали і страшних ударів (Піріл-Харбор) і здобули важливі перемоги. Враховуючи уроки минулого, саме у цьому регіоні США зосереджують свої основні військові бази та потужні збройні сили. З часу Другої світової війни в Азійсько-Тихоокеанському регіоні залишилася низка невирішених проблем (об'єднання Кореї, Китаю). Особливо складною є сучасна динаміка геоекономічних та геокультурних тенденцій та конкуренція за лідерство у різних сферах. Для контролю над ситуацією в цьому регіоні Сполучені Штати Америки сформували систему союзницьких відносин (з Японією, Південною Кореєю, Австралією, Новою Зеландією та деякими іншими країнами). Найбільші зусилля американської геополітики спрямовані на умиротворення північнокорейського тоталітарного режиму, безпеку Тайваню, здобуття позитивних результатів у конкуренції за лідерство з Росією і Китаєм, а у геоекономічному аспекті – і з Японією.

Особливо складно визначити США свою геополітичну лінію у взаєминах з Китаєм. Підтримка Сполученими Штатами Тайваню, всілякі намагання через фінансові важелі, впливи на внутрішньополітичну та культурно-політичну ситуацію всередині держави послабити позитивну динаміку нарощування Китаєм свого геополітичного потенціалу та геополітичного впливу поєднувались останніми роками з достатньо тісним економічним співробітництвом з цією державою, формуючи

відносини взаємозалежності. Незважаючи на те, що зусилля США щодо обмеження геополітичного впливу Китаю та нейтралізації небезпек з боку режиму КНДР здебільшого були малоефективними, Сполученим Штатам все ж вдається поки що зберігати в Азійсько-Тихоокеанському регіоні контрольню-домінуючі позиції.

Важливим інструментом реалізації зовнішньогополітичних інтересів США є НАТО. Наявність широкого кола впливових союзників та військової організації і загалом є однією з основних підвалин американської наддержавної могутності. Але все ж однозначно ототожнювати зовнішньогополітичні позиції США та НАТО не можна. За багатьма ознаками *НАТО – це своєрідний синтез геополітичних інтересів та геополітичної стратегії США й Європейського Союзу*. І якщо серед провідних європейських членів НАТО *Велика Британія* намагається йти строго у фарватері геополітики США, реалізуючи спільні геополітичні інтереси у Європі та у державах Співдружності (зона Британського впливу), то Німеччина і Франція за багатьма питаннями виявляють особливі позиції. Попри те, що *Німеччина*, з огляду на всі обставини, пов'язані з Другою світовою війною, не намагається активно впливати на геополітичну ситуацію поза межами Європи, у геополітично значущих європейських справах (щодо розширення НАТО, ЄС, взаєминах з Росією та ін.) її позиція істотно позначається на виробленні загальної геополітичної лінії Західної Європи. Негативно впливає на геополітичну діяльність Німеччини у східноєвропейських питаннях помітний «комплекс вдячності» російським політикам за забезпечення безперешкодного об'єднання Німеччини у 1900 році та особисті економічні зацікавлення впливових німецьких політиків, які зумів нав'язати російський «Газпром».

Порівняно з Німеччиною, сфера геополітичних інтересів *Франції* є значно ширшою і відповідно геополітичні впливи охоплюють більше коло міжнародних регіонів, особливо тих, де зберігається поширення французької мови. Ще з часів

президента Шарля де Голля, який інтуїтивно хотів зберегти за Францією статус самостійного геополітичного лідера, ця держава, залишаючись союзником США, прагне демонструвати незалежність геополітичних рішень. Володіючи значним військовим потенціалом, у т. ч. й ядерним, Франція зберігає міцні геополітичні позиції насамперед в Африці, меншою мірою в басейні Карибського моря та Океанії, впливаючи певною мірою і на внутрішньополітичну ситуацію в Канаді та зовнішню політику цієї держави через наявність значної кількості франкомовного населення. Саме завдяки безпосередньому політичному втручання Франції впродовж двох останніх десятиліть було відновлено відносний правопорядок та стабільність у низці держав Африки. У вирішенні близькосхідних проблем Франція намагалася порівняно більше, ніж США, враховувати інтереси арабських країн. Незважаючи на союзницькі взаємини, Франція насторожено сприйняла об'єднання Німеччини, побоюючись асиметричного зміцнення її позицій у Європейському Союзі.

У взаєминах з Україною геополітика Німеччини та Франції є недостатньо конструктивною. Німецькі й французькі засоби масової інформації та політичні кола часто розглядають українську проблематику в російській інтерпретації. Це зумовлено різними чинниками, зокрема, поширеністю в деяких інтелектуальних середовищах Німеччини та Франції традиційних москвофільських настроїв, зростанням енергетичної залежності від Росії. Окрім того, геополітичне «загравання» цих держав з Росією, яке іноді передбачає і здачу українських інтересів, є демонстрацією самостійних геополітичних амбіцій у їхніх взаєминах із США. В проектуванні загальноєвропейських процесів Німеччина та Франція «лякаються» також і значних розмірів України.

Серед посткомуністичних держав Центрально-Східної Європи, які стали членами і НАТО, і ЄС, найбільшу геополітичну активність проявляє *Польща*, яка володіє значним демографічним та історико-культурним потенціалом, і, маючи непогані

економічні передумови, прагне стати регіональним лідером, намагається гуртувати навколо себе східних та південних сусідів. Та все ж, польські політичні еліти не можуть не враховувати небезпеки відновлення в Німеччині реваншистських настроїв і відповідно появи територіальних претензій. Побоювання зумовлює і наростання німецької економічної присутності у західних та північних регіонах Польщі. Враховуючи усі обставини, Польща у багатьох аспектах зайняла щодо України конструктивну геополітичну позицію, надаючи їй і зовнішньополітичну підтримку на загальноєвропейському рівні.

Водночас інша сусідня з Україною держава, *Румунія*, яка також є членом НАТО, проявила щодо української держави, з часу проголошення її незалежності, низку некоректних геополітичних намірів і навіть акцій (територіальні претензії, підбурювання етнічних румунів до подвійного громадянства, забороненого українським законодавством та ін.). У цьому проявилися геополітичні прагнення реалізувати за рахунок України проект Великої Румунії через відторгнення частини української державної території (Північної Буковини, Північної та Південної Бессарабії). Неадекватність такої постановки питання полягає насамперед у тому, що вона суперечить етногеографічним реаліям, базовим міжнародно-правовим принципам непорушності державних кордонів та цілісності держав. Насправді Румунія і так зберігає риси поліетнічної міні-імперії, адже за результатами Другої світової війни, як і Першої, не лише не стала територіально обділеною, а, навпаки, одержала як преференції великі етнічно нерумунські регіони (такою була практика вирішення великими державами повоєнних прикордонних питань), зокрема, заселені етнічними угорцями, українцями, оскільки за збігом різних обставин Румунія опинилася серед країн-переможців (у Другій світовій – майже в останній момент).

Вузловою геополітичною проблемою *Європейського Союзу* як цілісного територіально-політичного об'єднання є перспек-

тиви інтеграції до цієї організації Туреччини, яка уже тривалий час ставить питання щодо членства в Об'єднаній Європі, але через низку причин вступ Туреччини до цієї організації відкладається. Гострі дискусії з цього приводу ведуть керівники держав-членів ЄС, політичні партії та політичні аналітики. Основними аргументами проти вступу Туреччини до Європейського Союзу є: 1) Туреччина велика ісламська держава і її вступ в ЄС змінить культурну ідентичність Європи, сформованої християнською цивілізацією¹; 2) рівень забезпечення прав людини та деякі інші аспекти політико-правової системи Туреччини не відповідають європейським стандартам; 3) негативні моменти економічного розвитку Туреччини, зокрема, високий рівень безробіття, можуть послабити весь Європейський Союз та створити нові соціальні проблеми. Для підсилення подібної аргументації посиляються на розміщення більшої частини Туреччини в Азії, наявність курдської проблеми і репресивної політики проти курдів, категоричне невизнання Туреччиною геноциду вірмен (це важливо для Франції, де є впливова вірменська діаспора), перешкоджання з боку Туреччини в об'єднанні Кіпру та ін. Не менше називають аргументів і на користь вступу Туреччини до Європейського Союзу: тривалі союзницькі взаємини в системі НАТО (і відповідно підтримка США), можливість реалізувати поєднання світської демократичної держави й ісламської культури, що стало б глобальним позитивним прецедентом, перспективи послаблення напруги у взаєминах з Грецією і вирішення кіпрської проблеми. Отже, ЄС та Туреччині належить зробити важливий геополітичний вибір, від якого залежатиме вектор багатьох світових геокультурних та геополітичних процесів.

Негативним моментом геоекономічної політики ЄС стало наростання залежності окремих держав від постачань російсь-

¹ Своєю внутрішньою культурною політикою ЄС часто сам нівелює християнські основи європейської цивілізації

кого газу внаслідок нездатності забезпечити диверсифікацію газових потоків, що проявилось, зокрема, у гальмуванні проекту NABUCCO, який передбачав транспортування до Центральної Європи каспійського газу через Туреччину, та підтримці російських магістральних газопроводів в обхід України і Білорусі – «Північного потоку» та «Південного потоку».

Другою після США державою, що впливає на загальну конфігурацію світової зовнішньої геополітики, є *Росія*. Це пов'язано і з її розмірами, і з географічним положенням, але найбільше – з історичними передумовами, адже ця держава як метрополія СРСР ще відносно недавно мала наддержавний статус, а сучасна Росія прагне зберегти хоч би частину попередніх впливів. Після розпаду СРСР Росія теоретично мала шанс стати сильною й авторитетною національно-демократичною державою, впливовість якої визначалася б не лише військовою могутністю й енергетичними ресурсами, але й авторитетною політикою у внутрішніх справах та конструктивною співпрацею з сусідніми державами на основі розуміння їхніх суверенних прав та інтересів. Однак впливовість національно-демократичних сил у Росії була (і залишається на сьогодні) мінімальною. Тому і не було сформовано геополітичну модель Росії як національно-демократичної держави, впливового лідера міжрегіонального чи навіть глобального значення, а в змаганні російських ліберально-космополітичних та імперських політичних сил на фоні тотального розкрадання державного майна та зuboжіння населення перемогли імперіалісти.

Отже, починаючи з 2000 року, Росія взяла твердий імперських курс на «збирання земель» колишнього СРСР у різних формах (створення союзних держав, інтеграційних економічних проєктів, військових блоків), вимагаючи міжнародної ідентифікації пострадянського простору як зони виняткових російських інтересів. Для реалізації цих намірів, окрім економічних важелів, почали активно використовувати культурно-інформаційні та ідеологічні засоби. Зокрема, було

відновлено систему неоколоніальних відносин у засобах масової інформації більшості пострадянських держав. Ідеологічну основу формування «нової єдності», з огляду на недостатність позитивних прикладів з імперської історії, становила доведена до істерії пропаганда «общей победы» в часи Другої світової війни, а в останні роки – й пропаганда геополітичного проекту «Русский Мир», висунутого Російським патріархатом.

Такий геополітичний вибір Росії, викликаючи стурбованість державницьких сил сусідніх країн, і формуючи в їхніх очах непривабливий образ «хворої імперіалізмом держави», несе різні загрози і самій Росії, яка все ж не має достатньо ресурсу для імперської політики, а тому може зазнати краху насамперед у результаті внутрішнього надлому. Прагнення будь-що розширити і втримати імперію загрожує і державоформуючому російському народові критичною перевитратою «життєвих сил».

За імперськими стратегічними установками основними зовнішньогеополітичними прагненнями Росії є: 1) якомога більше притягнути до свого державного організму за допомогою економічних, культурно-інформаційних та безпосередньо політичних чинників держави колишнього СРСР, створюючи у перспективі передумови і щодо можливого відновлення в майбутньому російської імперії; 2) посилити вплив на державилідери ЄС (Німеччину, Францію, Італію), відтягуючи їх усіма засобами від США; 3) створювати на всіх рівнях передумови для підтягування взаємин із США до рівня паритетних, виявляючи прагнення знову стати полюсом сили глобального значення; 4) добитися вигідних економічних відносин з Китаєм, а за сприятливих обставин нав'язати цій державі проекти енергетичної залежності від Росії.

З огляду на велику протяжність державної території та державного кордону, поле геостратегічних інтересів Росії включає різні сектори (азійсько-тихоокеанський, центрально-азійський, кавказький, українсько-молдовський, білоруський, бал-

тійський, фінсько-скандинавський, арктичний, європейський, американський), на кожному з яких – свої пріоритети. Так, на Далекому Сході і в Сибіру для Росії важливо призупинити наступ Китаю (демографічний, економічний) і забезпечити нарощування експорту в цю країну своїх енергоносіїв. Інший актуальний аспект російської геополітики у цьому секторі – це протидія прагненням Японії повернути собі чотири острови Курильської гряди, відторгнені Радянським Союзом в ході Другої світової війни. В Центральній Азії для Росії важливо зміцнити економічні позиції, військову та культурно-інформаційну присутність, формуючи в цих державах і загалом васальну залежність від Росії та не допускаючи проникнення в регіон ісламського фундаменталізму. Значні зусилля докладає Росія для того, щоб позбавити центрально-азійські держави самостійності у постачанні енергоносіїв у інші держави, насамперед у Європу, викупуваючи їхні газові ресурси.

Одним з найскладніших секторів російської зовнішньої геополітики є Південний Кавказ, де Росія прагне сформувати стратегічні плацдарми (Абхазія, Південна Осетія), союзні відносини (Вірменія), усіяко не допускаючи розширення впливу НАТО. Наслідком такої російської геополітики в цьому секторі став російсько-грузинський воєнний конфлікт, який засвідчив зростання агресивної наступальності в її геополітичних діях.

Оскільки у російських геополітичних моделях переважає бачення України не більше як автономної складової російської імперії, то пріоритетним завданням російської геополітики у взаєминах з Україною є недопущення економічного і політичного просування на Захід шляхом широкої мобілізації усіх прорадянських та проросійських сил, і відповідно створення залежного політичного режиму, готового до інтеграції в Росію на основі поєднання різних ідеологічних платформ (радянсько-комуністичної, євразійської, слов'янської). Інший важливий напрям – це забезпечення домінування російської культури в Україні, даліше формування культурно-російської ідентичності.

Основна мета геополітики Росії щодо Молдови полягає у недопущенні її інтеграції з Румунією, створенні умов для поглиблення економічної залежності від Росії. У цій геополітиці як основні важелі використовуються самопроголошена Придністровська республіка, де Росія зберігає свої військові частини, та впливова комуністична партія.

У планах відновлення нової російської великодержави першим етапом мало стати поглинання Білорусі внаслідок розширення функцій т. зв. «союзної держави», створеної ще у 1997 році. Однак через різні обставини цього не сталося, зокрема, через суперечливу політичну поведінку білоруського керівництва у взаєминах з російськими лідерами, деякі позитивні моменти незалежного соціально-економічного розвитку самої Білорусі. Білоруську владу, наприклад, не могли не «налякати» надмірно високі апетити російських еліт щодо привласнення успішних білоруських підприємств. З огляду на фактичну відмову президента Білорусі здати державні інтереси, Росія з кінця першого десятиліття XX ст. почала здійснювати проти цієї держави політику жорсткого економічного шантажу. Тому Білорусь, яка є і в економічній залежності від Росії, і в певній політичній ізоляції з боку Заходу через авторитарний характер її керівництва, для відстоювання своїх інтересів мусить здійснювати складні геополітичні маневри.

Інші геополітичні завдання ставить Росія у Балтійському регіоні. Оскільки держави Балтії (Естонія, Латвія, Литва) уже є і членами НАТО, і членами ЄС, то сподівання на їхнє державно-політичне «повернення» до будь-яких російських імперських проєктів є цілком нереальними. Актуальною для Росії тут є лише підтримка етнічних росіян (російським політикам більш вигідна конструкція «російськомовне населення») як плацдарму збереження свої геополітичних інтересів. З огляду на відокремлене географічне положення та історично-політичні передумови, важливим для Росії є недопущення негативних тенденцій соціально-політичного розвитку свого балтійського анклаву – Калінінградської області.

Попри достатньо сприятливі економічні відносини, у геополітичних взаєминах Росії з Фінляндією так чи інакше виникають окремі тертя, зокрема, пов'язані з історією боротьби Фінляндії за свою незалежність від Російської імперії, нерівноправними відносинами при встановленні кордону, становищем у Росії карелів, які є спорідненим з фінами народом. Водночас в основі геополітичної складової політики Росії щодо Норвегії є питання природокористування та Арктики загалом, які особливо актуалізувались з огляду на зміни клімату. Арктичний вектор російської геополітики включає й усілякі намагання залучити провідні нафтогазодобувні компанії світу до співпраці, а також і зміцнення системи військової безпеки у цій велетенській арктичній смузі.

Багаторівневий та багатовекторний характер має геополітика Росії щодо ЄС та США, в контексті якої використовують різні засоби та аргументи. У взаєминах з Об'єднаною Європою найбільш результативним важелем впливу Росії стало зростання обсягів постачання газу та помітне прагнення завоювати у цій сфері монопольні позиції і зробити Центральну, Східну і Південну Європу енергетично залежною від Росії. У взаєминах із США основним аргументом залишається російський військовий потенціал – другий за значенням у світі. У своїх амбіціях поступово наблизитися до американської геополітичної значущості Росія намагається знайти із Сполученими Штатами і спільні регіонально-політичні інтереси, сприяючи, наприклад, протидії ісламському фундаменталізму в Центральній Азії та підтримуючи риторику боротьби проти міжнародного тероризму.

Огляд лише загальних контурів зовнішньої геополітики Росії свідчить про те, що російська держава витрачає надто багато суспільної енергії на підтвердження своїх великодержавницьких амбіцій, що обертається величезними втратами для російського суспільства, зумовлюючи, ще більші диспропорції в соціальному розвитку та економічній освоєності території

Росії. Імперська геополітика, передбачаючи асиміляцію великих груп населення, загрожує і самому російському народу поступовою втратою самобутності. *Реалізація цієї політики потребує постійного нагнітання злоби, агресивності, пошуку зовнішніх і внутрішніх ворогів, що надто проявилось в російському соціумі останніми роками, закладаючи в ньому передумови наступних соціальних вибухів.* Воєнні дії в Грузії 2008 року засвідчили і можливість відчайдушної авантюристичності у російській геополітиці щодо сусідніх держав, розрахованої на неоднотайність і нерішучість щодо адекватних дій з боку міжнародного співтовариства. До цього Росію підштовхують і внутрішні чинники, насамперед прагнення призупинити завжди актуальні для цієї держави дезінтеграційні процеси.

Добре продуманий системний характер має зовнішня геополітика *Китаю*, в якій своєрідно поєднано наступальний характер та жорсткість з певною обережністю й гнучкістю. В її основі, по-перше, – всебічний захист економічних інтересів, створення всіх передумов для збалансованого економічного розвитку, по-друге, – завершення об'єднання країни. Успішність реалізації першого стратегічного завдання засвідчують високі темпи китайської економіки, навіть з урахуванням негативних зовнішньоекономічних тенденцій. Має КНР значні здобутки і в об'єднавчій геополітиці – інтеграція Сянгану (Гонконгу) у 1997 році та Аоминю (Макао) – в 1999 році на основі моделі «одна держава – дві системи», яка дала підстави світовому співтовариству переконатися в умінні та готовності Китаю знаходити гнучкі геополітичні рішення. Подібні підходи КНР застосовує і щодо Тайваню, але успішність їхньої реалізації залежатиме від внутрішньополітичних тенденцій розвитку самого острова. Жорсткий характер геополітики Китаю проявляється у різкій протидії зовнішнім спробам створити внутрішню політичну опозицію в державі, а також у протидії намаганням політично розхитати ситуацію у Тибеті, інших національних районах. Унаслідок такої позиції усі спроби організування, з початку

XXI ст., мережевого геополітичного тиску на Китай виявилися безрезультатними.

Далекоглядною є і геополітика Китаю стосовно колишніх сусідніх пострадянських та посткомуністичних держав, зокрема, Росії, яка на сьогодні проявляється здебільшого в нарощуванні економічної та демографічної присутності, але з огляду на деякі історично-політичні передумови (дуже важливі для китайської ментальності), зокрема, щодо історичної приналежності Китаю окремих регіонів сусідніх держав, не може не передбачати й інші стратегічні цілі.

Важливим плацдармом геополітичних інтересів Китаю є китайська діаспора, яка має особливо значний демографічний та економічний потенціал у країнах Південно-Східної Азії і забезпечує надходження значних обсягів зовнішніх інвестицій в КНР. Але тут КНР докладає і певних зусиль, щоб не спровокувати політичні протести проти етнічних китайців у цих державах, відмежовуючись від ідей Великого Китаю.

З урахуванням всіх об'єктивних тенденцій зовнішня геополітика Китаю уже на найближчу перспективу визначатиме характер практичної взаємодії основних міжнародних суб'єктів на азійському субконтиненті та в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, трансформуючи і загальну просторову конфігурацію практичної геополітики. Однак *на сьогодні розміщення основних епіцентрів практичної геополітики найбільшою мірою є відображенням інерції біполярного протистояння та невирішеності статусних питань за результатами останніх трансформацій на політичній карті світу. Істотні корективи в цю конфігурацію привносить наступ ісламського фундаменталізму, активізація латиноамериканських держав та Китаю.* Окрім політики великих держав, поширення смуг геополітичної взаємодії і конфронтації на найближчу перспективу залежатимуть від здатності багатьох інших країн (Білорусі, України, Молдови, Казахстану, Куби, Таджикистану, Туркменістану, Киргизстану, Узбекистану, Тайваню, Пакистану та деяких ін.), які опинилися

увогнищі активних впливів різних центрів, подолати зовнішні та внутрішні виклики й зробити виважений геополітичний вибір.

6.3. Внутрішня геополітика держав та міждержавних об'єднань: варіанти підходів і рішень

Державні структури загалом, окремі політичні сили так чи інакше змушені враховувати природно-географічні та суспільно-географічні реалії для реалізації своїх цілей та інтересів на внутрішньодержавному рівні. Уся сукупність їхніх дій і формує складне середовище внутрішньої геополітики. Основним стержнем внутрішньої геополітики в межах держав є офіційна державна геополітична діяльність, яку визначають її політико-правові засади, ідеологічне бачення політичної єдності суспільства та місця окремих регіонів у структурі держави, направлена на подолання всієї сукупності зовнішніх та внутрішніх географічно зумовлених викликів. Свою внутрішню геополітику, що може збігатися чи не збігатися із загальнодержавною, можуть здійснювати окремі політичні сили та регіональні еліти, керуючись власними інтересами у конкуренції за владні повноваження.

Враховуючи насамперед потреби збереження цілісності, в основі внутрішньої геополітики більшості держав, особливо новопосталих, є система заходів, спрямованих на оптимізацію територіально-політичних співвідношень та зрівноваження політичних процесів у всіх складових територіально-політичного простору, включаючи державну територію і кордони, державно-територіальний устрій, геоетнополітичну і геокультурно-політичну сфери. Важливим завданням внутрішньої геополітики держави є усунення загроз політичній стабільності, профілактика і розв'язання територіальних конфліктів.

Предмет внутрішньої геополітики є тісно переплетеним з предметом *регіональної політики*, яку український географ **М. Д. Пістун** визначає як діяльність держави, спрямовану на забезпечення комплексного економічного, політичного, соціального та культурного розвитку окремих територій країни¹. Однак за наявності ліній перетину, предметна область внутрішньої геополітики все ж є ширшою, адже, крім забезпечення комплексного і пропорційного розвитку регіонів, внутрішня геополітика мала б розв'язувати стратегічні питання державної безпеки, профілактики територіальних конфліктів, утвердження загальнодержавної ідеї, формування і відтворення партійно-політичних еліт та ін., які не розглядаються в рамках регіональної політики. До того ж, усі проблемні питання внутрішньої геополітики мають і зовнішньополітичну зумовленість, оскільки зовнішні чинники детермінують різні внутрішньо-територіальні виклики, а тому внутрішня геополітика разом із зовнішньою геополітикою формують єдину систему практичної геополітики держави.

Здійснення внутрішньої геополітики є актуальним на-самперед для великих за розмірами держав з огляду на те, що більші розміри зазвичай визначають і зростання природно-географічної та суспільно-географічної неоднорідності, у т. ч. й диференціацію в економічній освоєності території, що, своєю чергою, формує й більші відмінності регіональних інтересів, а відтак, і політичних орієнтацій. Але поява особливих регіональних інтересів та різновекторних політичних орієнтацій може бути зумовлена й іншими чинниками, зокрема, недостатньою консолідованістю недавно посталих держав, інерцією ментальної відмінності історичних регіонів, економічним занепадом територій, наявністю окремих етнополітичних центрів і етнополітичних рухів різного спрямування. Переважно всі ці чинники є взаємопов'язані, вони формують складне середо-

¹ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996

вище територіально-політичних взаємин, для впорядкування відносин у якому та для забезпечення зрівноваженого безконфліктного розвитку необхідна конструктивна геополітична діяльність насамперед державних структур та відповідальних політичних партій і організацій. За таких умов *ефективне врахування географічних особливостей у державній політиці може перетворити різноманітність соціально-політичних орієнтацій у джерело загальнокультурного взаємозбагачення та загальносуспільної консолідації.*

Внутрішня геополітика держав не мусить бути організаційно чи доктринально оформленою. Ефективні геополітичні дії можуть стати наслідком аналізу ситуації на основі політичного досвіду чи методології окремих дисциплін (економіки, політології, демографії, етнополітології та ін.), але за умови всебічного враховування об'єктивних територіально-політичних тенденцій і співвідношень.

Основними загрозами територіально-політичній цілісності держав, стабільності їхнього суспільного розвитку є поява політичних рухів за незалежність окремих регіонів на основі етнонаціональних, релігійних чи навіть економічних мотивів, а також вимоги ірреденти, тобто приєднання окремих культурно споріднених територій до сусідніх держав. Тому найскладнішою для внутрішнього геополітичного регулювання є ситуація в етнічно поліареальних державах, особливо якщо немає консолідуючих історичних, культурно-релігійних чи економічних чинників. Загрозливий характер може мати також і наростання міжрегіонального протистояння внаслідок величезних контрастів у рівнях соціально-економічного розвитку та екологічної безпеки. Адекватною відповіддю на реальні виклики і загрози є формування механізмів: 1) оптимізації державно-територіального устрою; 2) збалансування регіонального економічного, демографічного та соціоекологічного розвитку; 3) зрівноваження взаємин в етнополітичній та культурно-політичній сферах з урахуванням їхньої просторової організації. Однак

відразу слід зазначити, що навіть добре продумана внутрішня геополітика не в змозі забезпечити цілісність держави, якщо для її збереження зовсім немає об'єктивних культурно-географічних підстав за наявності стійких стереотипів міжрегіонального несприйняття й антагонізму.

Універсальний характер у контексті зрівноваження регіональних інтересів може мати привнесення таких коректив в організування державно-територіального устрою, як перенесення столиці, зміна форми устрою, надання автономії деяким регіонам, адміністративно-територіальна реформа. Ці зміни можуть не лише безпосередньо оптимізувати регіональні внутрішньополітичні орієнтації, але й позитивно вплинути на регіонально-етнополітичні та регіонально-економічні взаємини. Так, *перенесення столиці* у менш освоєну місцевість може надати їй новий імпульс соціально-економічного розвитку, послаблюючи водночас надмірну концентрацію людності, виробництва, інфраструктури у традиційних центрах. Такий підхід свого часу застосувала Бразилія, перенісши столицю у 1960 році з міста Ріо-де-Жанейро у спеціально збудоване місто Бразилія, розміщене ближче до неосвоєних внутрішніх районів. Зміна столиці, як засвідчує низка історичних прикладів, може збільшити політичну вагу нового центру, зміцнення в новому центральному регіоні загальнодержавної ідеології, зокрема етнополітичної. Одну з таких цілей прагне з 1997 року досягти Казахстан перенесенням столиці з розміщеної на південно-східній периферії державної території Алма-Ати до розміщеної ближче до геометричного центру Астани, зміцнюючи етнічно казахські впливи у цій близькій до Росії частині Казахстану. Іноді перенесення столиці є компромісом у претензіях на столичні функції різних регіональних центрів. Саме з таких міркувань, з огляду на суперечки Мельбурна та Сіднею, столицею Австралійського Союзу стала Канберра. Для забезпечення загальнонаціональної єдності столицею ФРН у 1990 році став Берлін, куди поступово перейшли основні центральні органи

об'єднаної Німеччини. Різні внутрішньогіеополітичні функції мала забезпечити і зміна столиць у таких державах, як Пакистан, Танзанія, Нігерія та ін.

Якщо виконання великим містом столичних функцій зумовлює ще більшу концентрацію в ньому всіх ресурсів, спричиняючи соціально-політичне невдоволення в інших регіонах, то в такому випадку доцільним є застосування принципу *розподілу столичних функцій*, згідно з яким різні вищі та центральні органи влади можуть бути розміщені в кількох містах. Елементи такого підходу уже на сьогодні використовують у Німеччині, США, Чилі та деяких ін. державах. Про можливості і потреби подібних кроків серйозно розмірковують у Франції, Великобританії, Росії, враховуючи тенденції до дальшої гіперконцентрації в цих державах соціально-економічного та культурного життя в столичних агломераціях.

Значно рідше у внутрішній геополітиці використовують механізм *зміни форми державно-територіального устрою* як з огляду на складність самої процедури, так і з урахуванням небезпек дестабілізації. Окремий випадок – Бельгія, де протягом 80-х років ХХ ст. змінено основні принципи конституції і проголошено автономію двох регіонів – Фландрії та Валлонії, а також, як протипоказ сепаратизму, – й автономію Брюссельського столичного округу, а державу загалом консолідує інститут монархії. Але, як засвідчує розвиток політичних процесів у Бельгії впродовж останніх років, федералізація країни не вирішила всіх територіально-етнополітичних проблем, а тому загроза розпаду цієї держави зберігається. Великі зусилля зі збереження політичної цілісності Боснії та Герцеговини з міжнародною участю привели до формування особливо складного її державно-територіального устрою – «двоповерхової» федерації, сформованої на вищому рівні сербською автономією та мусульмансько-хорватською федерацією нижчого рівня. Однак федеративні держави, стаючи своєрідним компромісом в історичному процесі, все ж не можуть відзначитись великою

стабільністю. Тому деякі з них, особливо етнічно однорідні, еволюціонують до унітаризму, наприклад, федеративні держави Латинської Америки, залишаючись федеративними лише умовно. Інші держави, враховуючи небезпеку переростання федералістських ідей у сепаратистські, намагаються вирішувати регіональні територіально-політичні проблеми, уникаючи федералізації, забезпечуючи соціально-політичні інтереси культурно-відмінних регіонів через надання їм автономії. Особливо активно використовували такий внутрішньогосполітичний механізм європейські держави: Італія, надаючи автономію Валле-д'Аоста, Трентіно-Альто-Адідже, Сардинії, Фріулі-Венеція-Джулія; Іспанія, забезпечуючи автономію Каталонії, Країні Басків, Галісії та деяким іншим історичним регіонам, а також і Франція (розширене самоврядування Корсики), Данія (широка автономія Фарерські островів, Гренландія), Фінляндія (автономія Аландських островів), Україна (автономія Криму). Йде процес розширення автономії Шотландії в Об'єднаному Королівстві. У багатьох аспектах створення територіальних автономій для культурно самобутніх регіонів забезпечувало стабілізацію і навіть нормалізацію внутрішньогосполітичних взаємин. Водночас спроби ліквідації автономій через загострення їхніх взаємин з центральними урядами мали переважно негативні наслідки, особливо у поєднанні з провокаційними діями ззовні, прикладами чого є загострення ситуації в Косово після ліквідації тут автономії югославським посткомуністичним режимом у 1990 році, посилення сепаратизму в Абхазії та Південній Осетії у 1990 році після зниження їхнього статусу через загострення конфлікту з грузинським керівництвом та підливних дій тодішнього союзного центру. Здійснюючи такі суттєві внутрішньогосполітичні кроки, слід пам'ятати, що ліквідацію автономії на місцях розглядають не лише як зниження статусу території, але і як зниження соціально-територіального статусу громадян, а тому сприймають її однозначно негативно. Подібні дії мають значний протестно-

конфліктний потенціал, що слід обов'язково враховувати у внутрішньодержавній геостратегії.

Оптимізації внутрішньодержавних територіально-політичних співвідношень може сприяти й *проведення адміністративно-територіальної реформи*. Дієве значення в цьому аспекті має зміна чисельності адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня, яка значною мірою визначає кількість основних центрів соціально-політичного й економічного життя в державі. В дуже узагальненому вигляді це означає, що зменшення кількості таких одиниць веде до створення більших адміністративних регіонів вищого рівня, а отже, до більшої децентралізації усього життя держави, і навпаки, збільшення кількості забезпечує необхідну в певних випадках централізацію. Так, ліквідація в часи Великої французької революції історичних провінцій і створення невеликих за розмірами департаментів привела до необхідної на той час сильної централізації цієї держави, але уже наприкінці ХХ ст. стали помітні негативні наслідки такої ситуації, зумовлюючи потреби створення над департаментами нових адміністративних одиниць (регіонів), що було реалізовано впродовж 1982–1986 років у контексті політики децентралізації. Поряд з потребами децентралізації, реформа адміністративно-територіального устрою Польщі, розпочата у 1998 році, забезпечила і зменшення витрат на утримання адміністративного персоналу та збільшила ефективність надання самих послуг.

Реформування адміністративно-територіального устрою як інструмент внутрішньої геополітики активно використовували і ті держави, які здобули незалежність у результаті краху колоніальної системи. Оскільки колоніальний адміністративно-територіальний поділ залежав від розмірів імперій, а часто і хроніки захоплення чи включення різних земель до свого складу, то для нього характерні були штучно створені великі адміністративні регіони, інспіроване метрополіями регіональне протистояння, що аж ніяк не відповідало інтересам консолі-

дації молодих держав. Тому однією з основних тенденцій реформування систем їхнього територіального управління стало розукрупнення адміністративних одиниць, ліквідація історичних колоніальних регіонів, яке закономірно сприяє зміцненню державних позицій у периферійних районах і загальній централізації країн, що, з огляду на регіональні суперечності, є дуже актуальним. У такому напрямку відбулися реформи адміністративно-територіального устрою у Танзанії, Алжирі, Гвінеї, Марокко, Гайані та ін. Оскільки колишні метрополії у багатьох випадках штучно перебільшували етнографічні відмінності, створюючи різні маріонеткові псевдоетнополітичні утворення, то деякі молоді держави закономірно прагнули ліквідувати різні родоплемінні автономні утворення і створити єдину струнку систему територіального управління і самоврядування.

Однак, розуміючи внутрішньогеполітичну дієвість трансформації структури територіального управління, *до масштабної адміністративно-територіальної реформи слід підходити обережно, оскільки непродумані зміни можуть привнести в суспільство нові елементи неузгодженості, безладу, погіршення соціально-адміністративного обслуговування віддалених територій*, що, зокрема, неодноразово проявлялося в Україні в радянські часи.

Загострення регіонально-політичних взаємин у державах може бути спричинене наростанням контрастів у рівнях економічного розвитку різних територій, особливо у поєднанні з історичними чи культурними відмінностями, зумовлюючи потребу здійснення активної *внутрішньої геоекономічної політики*, зорієнтованої на збалансування регіонально-економічних інтересів. Геоекономічне регулювання може бути актуальним для держав різного рівня розвитку та географічного розміщення. Наприклад, серед розвинутих європейських держав у цьому контексті і обсягами проблематики, і обсягами геоекономічних зусиль виділяються Німеччина та Італія. Поява регіонально-економічних контрастів у Німеччині визначалася форсованим

об'єднанням ФРН та НДР, яке попри позитивні політичні загальнонаціональні результати, спричинило низку ускладнень, зокрема, крах економіки НДР з відповідними соціальними наслідками (безробіття) та перевитрату бюджетних коштів ФРН, послаблюючи темпи росту економіки держави загалом та спричиняючи взаємні соціальні невдоволення. Наступні величезні зусилля федерального керівництва – введення окремого податку на економічне піднесення східнонімецьких земель, регіональна інвестиційна політика – сприяли вирівнюванню ступеня економічного розвитку регіонів, однак так і не змогли усунути всі негативні моменти соціального взаємосприйняття в громадян Західної і Східної Німеччини. Історично-географічними відмінностями пояснюється значне економічне відставання південних областей Італії від північних, також зумовлюючи взаємне соціально-політичне невдоволення, яке наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. було відображено й у створенні політичних партій (Ліга Півночі), і в обґрунтуванні, попри етнонаціональну однорідність італійського суспільства, територіально-політичних вимог (федералізації і навіть регіонального сепаратизму). І хоча Італія також проводить активну геоекономічну політику на збалансування рівнів економічного розвитку, її результати ще не є настільки помітними, як у Німеччині.

Доволі успішною є внутрішня геоекономічна політика Європейсько Союзу, якому вдалося значно підтягнути рівні економічного розвитку нових членів, що стало основним аргументом на користь розширення європейської інтеграції. Вдається ЄС, хоча із значними труднощами, проводити геоекономічну діяльність з підтримки слабких ланок деяких національних економік і в умовах економічної кризи, яка розпочалася в 2008 році. *Водночас, такі позитивні економічні моменти дали нові підстави Європейському Союзу проводити у структурно-територіальному аспекті політику централізації, створюючи фактично передумови для трансформації ЄС в особливе конфедеративне територіально-політичне утворення.*

Одним з напрямів такої внутрішньої геополітики є пропаганда та реалізація доволі суперечливої ідеї «Європи регіонів», яка, попри певну привабливість, розглядається європейськими мондіалістами як альтернатива «Європи національних держав», а тому так чи інакше з часом увійде в суперечність з інтересами національно-державних політичних сил.

Значущість регіональної економічної політики розуміють і у тих посткомуністичних державах, які не є членами ЄС. Однак у більшості з них на сьогодні немає необхідних фінансово-економічних ресурсів для її реалізації. Так, Росія, здійснюючи активне економічне дотування депресивних районів Північного Кавказу, у яких діє збройне підпілля, уже не в змозі підтримувати належний рівень соціально-економічної освоєності та екологічної безпеки низки регіонів російської Півночі, Сибіру та Далекого Сходу, закладаючи небезпеки появи нових протестних настроїв. Зберігаються великі регіональні контрасти соціально-економічного розвитку і в Китаї, хоча центральний уряд і намагається докладати зусилля для їхнього подолання, використовуючи, зокрема, як ефективний геоекономічний засіб створення вільних економічних зон. Зовсім не проводиться регіональна економічна політика в Україні, внаслідок чого поглиблюється нерівномірність економічного розвитку регіонів за низкою показників. Подібна ситуація й у більшості інших держав, які не дотягують до середнього рівня розвитку і переживають складні трансформаційні процеси.

Внутрішня геополітика у етнокультурній сфері особливо помітно диференційована за культурно-цивілізаційними регіонами. Лідером щодо формування основ такої політики, безперечно, була і залишається Європа, де свого часу було обґрунтовано різні варіанти і національної державності, і національної федерації, і національної територіально-політичної автономії, а також різні варіанти екстратериторіальної автономії для етнонаціональних меншин. З азійських держав європейським досвідом вирішення регіональних етнокультурних проблем

найбільше скористалася Індія, якій, попри значні розміри та величезну етнічну поліареальність, усе ж вдалося шляхом етнонаціональної федералізації вирішити багато суперечливих питань, хоча актуальність проблематики все ще зберігається. На формування політики в етнокультурній сфері багатьох ісламських держав помітно впливає пріоритетне значення релігійно-конфесійної ідентичності. Тому низка азійських держав, сподіваючись на релігійно-політичну консолідацію, проводила у другій половині XX ст. цілеспрямовану політику територіально-політичної централізації, нехтуючи правами етнонаціональних спільнот і груп, релігійних меншин, що у відповідь провокувало появу маргінальних підпільних рухів, які взяли на озброєння методи тероризму. Зокрема, Туреччина, попри переважно світський характер свого політичного режиму, усіляко ухилялася й ухиляється від повномасштабного надання культурно-політичних прав національним меншинам (курдам, вірменам), і робила ставку на жорстке придушення курдського опозиційного руху. Лише тривала збройна боротьба змусила піти на створення територіально-політичних автономій за культурною ознакою Індонезію (Ачех) та Філіппіни (мусульманські райони о. Мінданао).

У країнах переселенського світу, з огляду на особливості їхньої етнонаціональної структури та потреби консолідації різних хвиль мігрантів, було обґрунтовано моделі мультикультуралізму (Канада, Австралія, США), «плавильного котла» (США) та ін. Малопомітними були якісь системні конструктивні впливи з боку держав на врегулювання етнополітичних взаємин в Африці, які особливо ускладнені історією формування, загальною політичною нестабільністю та традиціями трайбалізму. Обґрунтовані європейськими політологами проекти «територіальних націй» у багатьох африканських державах зазнали невдачі.

На початку XXI ст. світ зіткнувся з новими етнополітичними і культурно-політичними викликами, пов'язаними з, по-

перше, уніфікаційним впливом глобалізації, відповіддю якій є різні компенсаційні ефекти щодо актуалізації різних ідентичностей, у т. ч. й етнографічних та регіональних; по-друге, зростанням етнорасової мозаїчності великих мегалополісів Заходу внаслідок міграційних процесів; по-третє, політизацією ісламу. В таких умовах багатьом державам, навіть у стабільній Західній Європі, складно вибрати адекватні моделі регіональної етнополітики (геоетнополітики). В цьому контексті в культурній політиці деяких держав Західної Європи помітними в останні роки стали спроби відійти від принципів «культурної толерантності» та змістити акцент на прискорену інтеграцію в місцеві суспільства іноетнічних та інорелігійних груп. Задля нівеляції деяких зовнішніх виявів ісламських традицій, зокрема, щодо носіння одягу, здійснюється політика усунення християнських атрибутів із офіційних державних установ, що аж ніяк не сприяє духовному розвитку європейського світу, який якраз потребує повернення до християнських засад. Разом з тим, серед громадськості все більше проявляються бажання зберегти культури малих народів та регіональні самобутні риси.

Величезні зусилля щодо культурно-політичної консолідації свого суспільства докладають у сучасних умовах США. У системній американській внутрішній геополітиці основні акценти зроблено на расово-культурне зближення, насамперед інтеграцію у всі сфери життя афроамериканців. Упродовж кількох останніх десятиліть у цьому напрямі є значні здобутки, однак інтенсифікація міграційних процесів та істотні зміни територіальної культурно-расової структури потребують й нових адекватних кроків держави.

Найбільш суперечливий характер має внутрішня геоетнополітика Росії, яка залежно від обставин своєрідно поєднує прийоми «радянського інтернаціоналізму» з елементами агресивного російського шовінізму та імперіалізму, що проявляється не лише ідеологічно, але й у діяльності низки громадсько-політичних організацій. Політичні структури Росії намагаються

підключити до реалізації своїх великодержавницьких проєктів і тих етнічних росіян, які опинилися поза межами Росії в результаті розпаду СРСР, формуючи у них загалом негативне ставлення до новопосталих держав. В Росії зберігається значна кількість етнонаціональних адміністративно-територіальних одиниць, організованих у певній ієрархічній послідовності, однак все частіше і частіше з боку впливових політиків лунають заклики щодо їхньої ліквідації. Насправді, в державі фактично не вироблено бачення політики конструктивного демократичного націоналізму, немає виважених національно-демократичних підходів до етнополітики, які дали б змогу збалансувати інтереси як власне російського народу, так інших спільнот, не допускаючи поглиблення антагонізму та агресивності. У відповідь на брак реальних здобутків, збільшення кількості вогнищ конфліктів, російське керівництво вдається до ще більшої централізації і насильницького придушення опозиційних рухів, що навряд чи сприятиме процесам урегулювання етнополітичних взаємин.

Як певними здобутками, так і значними провалами характеризується внутрішня геоетнополітика України. Впродовж 90-х років ХХ ст. держава та громадські організації зуміли забезпечити низку позитивних результатів (відносно безпроблемне повернення в Україну депортованих сталінським режимом кримських татар, конструктивний діалог з громадськими організаціями етнонаціональних меншин), а також мінімізувати прояви регіонального сепаратизму та усунути всі передумови для етноконфліктів. Однак, *починаючи з 2004 року, і держава, і політичні організації виявилися неготовими протистояти зовнішнім масованим впливам, спрямованим на розкол українського суспільства, в основі яких була масштабна мобілізація в антиукраїнському руслі російського шовінізму в Україні.* І лише природні поєднання різних регіонально-соціальних груп суспільства в процесі його життєдіяльності, відсутність серед широких верств населення агресивних установок та усвідомлення

потреб суспільної єдності не дали змоги довести ситуацію до гострих конфліктів.

Збалансованість територіальних культурно-політичних систем більшості держав залежить і від пропорційності представництва різних спільнот і груп у центральних і місцевих органах влади, якого можна досягти двома способами: 1) законодавчо закріпленою системою обіймання посад різними етнічними групами (квоти представництва); 2) наявністю ефективного демократичного механізму, за яким вільний доступ і пропорційне представництво досягаються автоматично. Перший варіант застосовують в умовах наявності помітних бар'єрів, недовіри або й антагонізму в етнокультурних взаєминах. Яскравим прикладом такого підходу є Ліван, де найвищі державні посади (президента, прем'єр-міністра, керівника парламенту), а також й інші важливі владні повноваження розподілено між конфесійними групами. Другий варіант формування оптимальних етнокультурних пропорцій в органах державної влади можливий за толерантних відносин, браку культурно-політичного загострення. Можливий і проміжний підхід, коли немає законодавчого регулювання, а розподіл адміністративних функцій між представниками різних етнічних громад здійснюється за т.зв. «джентльменською угодою». Хоча слід зауважити, що проблема розроблення механізмів забезпечення рівних політичних прав, у т. ч. і щодо адекватного представництва в органах влади, є завжди актуальною, зокрема, і в умовах відстороненості від етнополітичних проблем, яка зазвичай має тимчасовий характер. І якщо в етнополітичній системі не закладено необхідних рівноваг, то в таких умовах прискорена політизація етнічності може мати вибуховий характер. Деякі аспекти цієї проблематики характерні і для України. Тут слід мати на увазі, що якщо на більшій частині території української держави відносно пропорційне представництво різних етнічно-національних спільнот і груп може бути досягнуто через демократичні механізми (хоча і тут ситуацію треба моніторити), то

в органах влади Кримської автономії, зважаючи на особливу долю кримськотатарського народу та поширеність негативних стереотипів взаємосприйняття кримських татар та етнічної більшості півострова, росіян, доцільно було б юридично закласти для кримськотатарського населення квоти відповідно до їхньої частки в структурі населення.

Отже, сучасна внутрішня геополітика держав відзначається великою диференційованістю принципів та механізмів їхньої реалізації, проте все ж відстає від реальних потреб і нових викликів. Негативне значення має широке поширення внутрішньогеополітичних крайнощів, зокрема, щодо надмірного силового вирішення проблем, нав'язування ідеологічних стереотипів та культурних цінностей. У системі заходів мало місця відводять духовному оновленню суспільства, подоланню морально-етичного нігілізму.

6.4. Профілактика та врегулювання територіально-політичних конфліктів як предмет практичної геополітики

Загострення суперечностей між суб'єктами геополітичних відносин щодо приналежності, розподілу та використання різних елементів геопростору, бачення свого місця та інтересів в територіально-політичній структурі світу призводить до появи *територіально-політичних (геополітичних) конфліктів*, які є різновидом політичних конфліктів. У сучасній політологічній літературі поширеними є різні трактування політичного конфлікту, серед яких переважають: 1) розуміння політичного конфлікту як широкої сукупності суперечностей; і 2) розуміння політичного конфлікту як гострого силового протистояння, яке супроводжується насильницькими, у т. ч. й воєнними, діями, масовими безпорядками. Враховуючи те, що *суперечності взаємин між суб'єктами політики є невід'ємною складовою їхнього*

розвитку, а конфлікт за своєю сутністю позначає все ж інший феномен чи, інакше кажучи, особливий етап у розвитку політичних відносин, то для другого розуміння цього поняття все ж є більше підстав.

Основним джерелом політичних конфліктів є питання розподілу владних повноважень та політичного статусу. Їхня поява є можливою у всіх сферах політичного життя, визначаючи різні типологічні варіанти. Особливістю саме територіально-політичних (геополітичних) конфліктів є те, що їхнім предметом, абстрагуючись від конкретно-політичних механізмів, є *проблеми приналежності, статусу і політичної впорядкованості територій*. Будь-який геополітичний конфлікт – це комплексна соціально-політична проблема, що включає історичні, культурні, економічні, психологічні та ін. аспекти. Водночас, за своєю суттю, *геополітичний конфлікт проявляється безпосередньо як конфлікт інтересів різних політичних інститутів (держав, політичних блоків, політичних партій і рухів та ін.), які репрезентують широке коло суб'єктів геополітичного світоустрою*. Кожен геополітичний конфлікт має свою геопросторову конфігурацію і геопросторові рушійні сили. Оскільки *геополітичний конфлікт – це передусім конфлікт політичних інститутів, взаємини між якими завжди можна врегулювати, то його появу не можна вважати неминучим явищем, тим паче, закономірним наслідком геополітичного розвитку*, як це розглядалося і розглядається в багатьох геополітичних доктринах. Тобто виникнення геополітичних конфліктів – це результат нерозв'язаності, часом ігнорування, реальних суперечностей між політичними інститутами, які репрезентують інтереси різних суб'єктів. Дуже часто геополітичний конфлікт є наслідком *структурно-функціональної суперечності, зумовленої неадекватним відображенням суспільно-географічних особливостей (етногеографічних, релігійно-географічних, економіко-географічних) у територіально-політичних системах різного рівня*. Однак, попри те, що геополітичні конфлікти зумовлені насамперед об'єктивними

причинами (невідповідність прагнень до підвищення політичного статусу окремих регіонів з можливостями і бажаннями їхнього забезпечення, різні бачення приналежності окремих територій, нерівномірність політичного і соціально-економічного становища різних спільнот і груп та ін.), їхнє виникнення можуть підштовхнути й низка суб'єктивних чинників, серед яких – поширення деструктивних геополітичних доктрин, насамперед імперіалізму, екстремістських ідеологій, поглиблення історико-культурної відчуженості чи антагонізму, втручання сусідніх держав та ін.

Функціональна значущість держав як основних суб'єктів геополітики засвідчує і диференціацію багатьох аспектів геополітичних взаємин на два рівні – міждержавний та внутрішньодержавний, тому й *усі територіально-політичні (геополітичні) конфлікти можна поділити на внутрішньодержавні та міждержавні*. Такий поділ геополітичних конфліктних ситуацій до певної міри є умовним, враховуючи зовнішньополітичну зумовленість деяких внутрішніх конфліктів чи здатність переростання внутрішньодержавного конфлікту в міждержавний, але достатньо конструктивним в геополітичному аналізі.

Кожен геополітичний конфлікт є унікальним збігом обставин, причин та наслідків. Разом з тим, зважаючи на всі чинники й узагальнюючи наявні фактичні дані, можна виділити і певні їхні типологічні особливості. В цьому контексті до типізації міждержавних та внутрішньодержавних конфліктів доцільно застосовувати різні підходи, враховуючи відмінності геополітичної взаємодії на різних рівнях. Отже, *типізувати міждержавні геополітичні конфлікти слід на підставі розгляду предмета суперечностей, виділяючи: 1) міждержавні геополітичні конфлікти з приводу територіальних претензій, розмежування державних територій і акваторій; 2) міждержавні конфлікти щодо суверенітету над залежними країнами; 3) міждержавний конфлікт через втручання однієї держави у внутрішні справи іншої (часто з приводу визнання статусу чи політичної під-*

тримки однією державою територіально-політичних суб'єктів інших держав); 4) геополітичні конфлікти, спричинені асиметричними статусними співвідношеннями, лідерськими прагненнями політичного контролю; 5) геополітичні конфлікти, зумовлені імперськими прагненнями до анексії країн і територій.

Внутрішньодержавні геополітичні конфлікти можуть здійснюватися в результаті загострення суперечностей по лінії регіон – регіон (федеральна земля – федеральна земля), регіон (автономія, залежна територія) – центр через їхню різну самоідентифікацію (історичну, культурну) і стосуватися підвищення статусу територій, зміни державного устрою, аж до вимог політичного відокремлення регіону, визнання його політичної незалежності чи приєднання до сусідньої держави. Зважаючи на те, які основні чинники можуть спричинити такі суперечності, внутрішньогеполітичні конфлікти можна поділити на *геоетнополітичні*, спричинені політизацією етнонаціональних взаємин, *релігійно-геополітичні конфлікти*, зумовлені наростанням регіональних релігійно-політичних суперечностей в державі, та, в окремих випадках, *історично-географічні та економіко-геополітичні конфлікти*, в основі яких політизація історико- та економіко-географічних відмінностей. Однією з причин формування міжрегіональних внутрішньодержавних конфліктів упродовж XX ст., зокрема, у Китаї, Кореї, Росії та ін., була також *ідеологічна боротьба*. У федеративних державах загострення геополітичних суперечностей (етнополітичних, релігійно-політичних та ін.) може бути спровоковане порушенням рівноправності суб'єктів федерації, появою чи поглибленням асиметрії у їхньому становищі та у взаєминах у тому разі, коли один із суб'єктів різко вивищується над іншими чи прагне до диктату.

Є низка інших ознак, які відрізняють геополітичні конфлікти (територія охоплення, час появи та ін.). Зокрема, за територією поширення виділяють насамперед *локальні та масштабні* конфлікти, що охоплюють великий регіон чи кілька

країн. Причому локальні геополітичні конфлікти, у випадку їхнього загострення, можуть переростати у масштабні і, навпаки, системний конструктивний вплив на перебіг конфліктів веде до їхньої поступової локалізації. В хронологічному аспекті особливою складністю відзначаються *історично-задавлені конфлікти*.

Попри велику різноманітність варіантів геополітичних конфліктів, як і політичних конфліктів загалом, у їхньому перебігу, абстрагуючись від окремих унікальних моментів, можна виділити кілька *фаз*: *початкову*, коли формуються всі передумови конфлікту, здійснюється військово-політична мобілізація учасників конфліктної ситуації, *фазу розгортання подій* (активну фазу), під час якої вже відбуваються зіткнення сторін і можна виділити пік конфлікту. Залежно від результатів кульмінації конфліктної взаємодії настають різні *наступні фази* – *спаду, завершення чи замороження конфлікту*. Переростання початкової фази геополітичного конфлікту у безпосередні зіткнення спостерігається не завжди, а часом відбувається в умовах кризового загострення, ознаками якого є різне, інколи діаметрально протилежне бачення суб'єктами шляхів розв'язання, висунення конфліктогенних вимог, провокативні дії з якогось боку, маргіналізація настроїв тощо. Так, особливий провокаційний характер мають насильницькі дії з боку такого суб'єкта, як держава, які часто несуть загрозу самому існуванню чи безпеці етнічних спільнот чи груп (етноцид) – масові репресії, депортації, ліквідація культурно-освітньої інфраструктури, позбавлення громадянських прав та економічних засад життєдіяльності. Конфліктогенний характер також мають вимоги, задоволення яких може завдати збитків іншим суб'єктам або несе в собі певні загрози їхній безпеці.

Міждержавні геополітичні конфлікти з приводу прикордонних проблем у минулому були найпоширенішим типом конфліктів, особливо у Європі, політична карта якої динамічно змінювалася. Фактично лише деякі ділянки державних кор-

донів, зокрема французько-іспанська, іспансько-португальська, достатньо тривалий час залишалися відносно стабільними. На сьогодні, з огляду на утвердження в міжнародному праві принципу непорушності кордонів, територіальної цілісності держав, ситуація докорінно змінилася. Особливо це стосується Європи, де висунення на офіційному рівні територіальних претензій не підтримується усім міжнародним співтовариством. Проте, поза Європою передумови прикордонних міждержавних конфліктів залишаються досить відчутними. Це стосується й Азії, де зберігається досить-таки висока ймовірність відновлення прикордонного конфлікту між Індією і Китаєм, Індією й Пакистаном, Таїландом і Камбоджею, Японією і Росією та ін. Зважаючи на колоніальний характер кордонів, ще складнішою є ситуація в Африці, особливо у її північних та східних регіонах. Лише в останні роки вдалося врегулювати низку заморожених прикордонних конфліктів у Латинській Америці. *Загострення у світі природно-ресурсної проблематики стане найближчим часом причиною зростання кількості прикордонних геополітичних конфліктів, зумовлених конкуренцією за природні ресурси.*

Територіальні претензії, особливо на неофіційному рівні, зберігаються і в Європі. З огляду на незгуртованість українського суспільства, його неготовність дати адекватну відповідь, одним з найбільших об'єктів територіальних зазіхань з боку окремих політичних сил сусідніх держав залишається Україна. Причому через спровоковану російськими великодержавницькими організаціями кризу, між Україною та Росією в 2003 році фактично розпочалася початкова фаза геополітичного конфлікту навколо о. Тузла.

Одними з найбільш характерних історичних геополітичних конфліктів, особливо у часи формування та розширення колоніальних імперій, були *міждержавні конфлікти щодо володіння залежними країнами*. В новітні часи масштабний характер з цього приводу мав аргентинсько-британський військовий конфлікт у 1982 році, який так і залишається невирішеним.

Сьогодні також спостерігається напружена ситуація навколо кількох залежних країн, зокрема, навколо Гібралтару, Сеути та Мелілли та ін., однак її переростання в геополітичні конфлікти є мало ймовірним.

Новітня політична історія наприкінці ХХ–поч. ХХІ ст. подала й низку прикладів геополітичних конфліктів, підставою до яких стало *трактування статусу та політична підтримка однією державою територіально-політичних суб'єктів інших держав*. Це стосується, зокрема, грецько-турецького конфлікту щодо статусу Північного Кіпру, вірмено-азербайджанського конфлікту щодо статусу Нагірного Карабаху, російсько-грузинського конфлікту щодо статусу Абхазії та Південної Осетії. Внутрішньодержавний конфлікт між Кримською автономією та Україною на початку 90-х років ХХ ст., який українській державі вдалося вирішити у 1994 році на початковій стадії, також міг набути міждержавного характеру через підтримку Росією кримського сепаратизму. Більшість подібних конфліктів, попри офіційні заяви і пояснення, ґрунтується й на інших глибинних суперечностях (територіальні претензії, історичний етнополітичний антагонізм, великодержавницькі амбіції), що значно ускладнює перспективи їхнього вирішення.

В умовах біполярної геополітичної системи обидва глобальні лідери (США та СРСР) часто намагалися *підпорядкувати або взяти під прямий контроль геополітичну ситуацію у тих країнах*, розміщення яких мало для них з різних міркувань стратегічне значення, що в результаті призводило до появи ще одного типу міждержавних геополітичних конфліктів. Це, зокрема, стосується введення військ СРСР в Угорщину в 1956 році та в Чехословаччину – в 1968 році. Резонансними в цьому аспекті були також американсько-в'єтнамський, американсько-кубинський, радянсько-афганський геополітичні конфлікти. Окрім прагнення нав'язати країнам та регіонам своє геополітичне верховенство, в основі цих конфліктів були і суперечності суспільно-ідеологічних засад та зовнішніх орієнтацій. На сьо-

годні подібні геополітичні конфлікти спричинило введення військ США в Афганістан (з 2001 року) та Ірак (з 2003 року).

З огляду на сучасні принципи міжнародного права, які захищають суверенні права держав, підкреслюють неприйнятність міжнародної воєнної агресії, в новітні часи було порівняно небагато *геополітичних конфліктів, зумовлених безпосереднім прагненням анексії чужих країн та територій*. Це, зокрема, приєднання Індонезією Східного Тимору в 1975 році, спроба анексії Іраком Кувейту в 1990 році, окупація Марокко Західної Сахари впродовж 1976–1979 років. З них на сьогодні невірешеним залишається західносахарський геополітичний конфлікт.

Деякі геополітичні конфлікти поєднують різні типологічні ознаки. Наприклад, багатосторонній і багатоаспектний характер має геополітичний конфлікт Ізраїлю з сусідніми арабськими державами, насамперед з Сирією та Ліваном, який включає і питання статусу Палестини, і прикордонні суперечності, і питання безпеки Ізраїлю.

Серед внутрішньодержавних найпоширенішими на сьогодні є геоетнополітичні конфлікти, зумовлені різними варіантами загострення суперечностей між державою, державоформуючим етносом, етнонаціональними меншинами. У цьому контексті класичним типом конфлікту в минулому було *етнополітичне протистояння, зумовлене активним опором держави імперського типу етнополітичному самовизначенню етнонаціональних спільнот на своїй етнічній території*. Такі етнополітичні конфлікти особливо загострюються тоді, коли одним з суб'єктів є етнонаціональна спільнота з великим державоформуючим потенціалом, історично-політичними традиціями, а в ролі другого суб'єкта виступають не лише держава, але й домінуючий етнос, що займає привілейоване становище у всіх сферах і фактично визначає етнокультурне обличчя держави. У минулому багато таких конфліктів було розв'язано за результатами двох світових воєн. Завершується такий конфлікт здебільшого суттєвими територіально-політичними змінами: створенням суверенної

держави, формуванням широкої політичної автономії або федералізацією держави за етнонаціональним принципом.

Одним з найпоширеніших є внутрішньодержавний геополітичний *конфлікт між етнічною меншиною та національною державою щодо статусу, забезпечення прав, створення умов для збереження культурної самобутності*, особливо в умовах гострого протистояння і внаслідок принципової невідповідності інтересів. Особливе загострення такого конфлікту може спровокувати *вимога ірреденти – прагнення приєднатися до сусідньої національної держави*. Характерні особливості мають і *постколоніальні конфлікти*, які виникають після розпаду колоніальних імперій, і утворення незалежних держав на основі колоніальних провінцій без урахування етногеографічного принципу. Такі конфлікти зумовлені хвилею різновекторних вимог щодо ревізій постколоніальних кордонів, підвищення статусів та ін.

Особливим і складним варіантом геоетнополітичного конфлікту, який виходить за межі внутрішньодержавних взаємин, є *протистояння цілісного великого етнонаціонального регіону (країни) з кількома (двома) державами, між якими розподілена його територія*. Яскраві приклади – сучасна курдська проблема та українське питання в історичному минулому. Раніше такі конфлікти розв'язувалися в ході глобальних територіально-політичних трансформацій. Сучасні основи міжнародного права, на жаль, не містять необхідних механізмів вирішення такого типу геополітичних проблем.

Політичні причини та наслідки мають також геоетноконфлікти, пов'язані з соціально-економічним становищем, міграціями та депортаціями населення, поверненням депортованого населення (наприклад, інгусько-осетинський геополітичний конфлікт у Росії). Іноді деяких конфліктних форм внутрішньодержавного геополітичного протистояння набувають тривалі громадянські війни, спричинені спочатку зовнішніми чинниками (наприклад, громадянська війна в Афганістані).

Геоетнополітичні конфлікти у деяких випадках можуть поєднуватись і з політизацією релігійно-конфесійних взаємин, особливо на фоні помітних історико-географічних та економіко-географічних відмінностей, як це було на Балканах упродовж 90-х років XX ст., а зараз спостерігається на Північному Кавказі. В інших країнах, наприклад, у Філіппінах, саме регіональні релігійно-політичні суперечності мають вирішальне значення у виникненні внутрішньодержавних геополітичних конфліктів. Окремим варіантом є поєднання релігійно-геополітичних конфліктних ситуацій з проявами міжрасового та міжетнічного антагонізму, що, зокрема, спостерігалось у Судані з самого початку незалежного розвитку цієї держави.

Розміщення геополітичних конфліктів на карті світу виявляє і деякі закономірності їхнього поширення. Так, найбільше зосередження міждержавних геополітичних конфліктів простежується в районах, де залишаються невирішеними статусні питання за результатами останніх глобальних територіально-політичних трансформацій (Друга світова війна, крах колоніальних систем, розпад СРСР та Югославії), а також помітною є інерція колишнього глобального протистояння США – СРСР. До таких міжнародних регіонів слід віднести насамперед Близький Схід, Кавказ, Центральну Азію, Балкани. Іншим великим осередком геополітичних конфліктів є більша частина Африканського континенту, що є наслідком несформованості політичних систем, ігнорування етногеографічного принципу в процесі деколонізації. Через високий ступінь культурно-географічної мозаїчності та невідповідність етногеографічної та територіально-політичної структур для багатьох країн цих регіонів характерними є і внутрішньодержавні геополітичні конфлікти. Передумови для їхнього виникнення є і в багатьох інших державах, у т. ч. і високорозвинутих (Велика Британія, Іспанія та ін.), спростовуючи уявлення про винятково економічну зумовленість внутрішньодержавних геополітичних конфліктів.

Окреслені в загальних рисах типологічні особливості та географія геополітичних конфліктів – це не лише засіб пізнання глибинних геополітичних суперечностей, але й необхідна передумова їхнього попередження з урахуванням загальних особливостей та специфічних рис. Оскільки в багатьох випадках виникнення геополітичних конфліктів є наслідком як довготривалої невирішеності низки територіально-статусних суперечностей, так і деструктивної геополітики сили, головно імперської великодержавницької геополітики, то і їхнє попередження та вирішення потребує таких практично-геополітичних підходів, які ґрунтувалися б на принципах конструктивної міждержавної взаємодії та потребах зрівноваження внутрішньодержавних регіональних інтересів.

Ураховуючи те, що геополітичний конфлікт – це передусім конфлікт політичних інститутів, які репрезентують різні геополітичні інтереси, реальним є створення таких міжнародно-правових та ідеологічних передумов, які спрямовували б поведінку та взаємини різних політичних інститутів у якомога безконфліктне русло. Тобто саме *вдосконалення системи міжнародного права та вилучення з практичної геополітики агресивних експансіоністських установок є основним напрямом профілактики геополітичних конфліктів*. У цьому контексті на міжнародному рівні важливо насамперед конкретизувати принципи права націй на самовизначення, вдосконалити процедуру набуття суверенітету та міжнародного визнання, порядок урегулювання прикордонних спорів та використання природних ресурсів Світового океану, Арктики та Антарктики. Важливо також активізувати діяльність ООН та її підрозділів, зокрема, Ради Безпеки, Міжнародного Суду та ін., у регулюванні міждержавних взаємин та формуванні нової геополітичної ідеології, яка поєднувала б реалізм у міжнародних відносинах з ідеалізмом.

У контексті профілактики геополітично-конфліктних ситуацій на науково-аналітичному рівні та в геополітичній практиці

конструктивне значення може мати моделювання оптимальних міждержавних співвідношень. Зокрема, на африканському континенті, де концентрація геополітичних конфліктів особливо висока, зняти прикордонні суперечності і поліпшити становище розділених державними кордонами етнічних спільнот, самосвідомість яких з часом лише зростатиме, могло б створення конфедерацій з дальшою їхньою перебудовою у федерації на етнонаціональній основі.

Стратегічним напрямом практичної геополітики щодо попередження внутрішньодержавних конфліктів може стати формування поміркованих політичних принципів у діяльності опозиційних політичних рухів, насамперед у контексті відходу від насильницьких форм боротьби, особливо тероризму. Але цього реально досягти можливо лише за умови відмови держав від політики жорсткого придушення опозиційних рухів. Тобто функціонування всіх державних структур має засвідчувати дієвість ненасильницьких методів опозиційної діяльності.

Враховуючи великі небезпеки дальшого поширення внутрішньодержавних етнополітичних та релігійно-політичних конфліктів, важливо в науковій аналітиці та в практичній геополітиці розробляти моделі зрівноваження інтересів різних етнонаціональних та релігійних спільнот і груп. Наприклад, оптимальною моделлю збереження територіально-політичної цілісності і стабільності для поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого (понад 65%) переважання одного з них є федеративна держава, організована за етнонаціональним чи етнонаціонально-територіальним принципом, а переважно моноетнічні держави із значною часткою етнічних меншин та етнічних територій малих корінних народів можуть функціонувати як національні держави, але у комплексі з етнонаціонально-територіальними автономіями. Водночас ухиляння від розв'язання територіально-культурно-політичних проблем, ставка лише на насильство шляхом форсованої асиміляції етнічних чи релігійних меншин,

творення штучних «територіальних спільнот» для прикриття домінуючого становища культурної більшості лише поглиблюватиме геоетнополітичні і геокультурні проблеми.

Здійснення конструктивної внутрішньої геополітики в етнокультурній сфері не може не спиратися на позитивні загальноєвропейські стандарти. Але тут слід зробити застереження, що в європейській практиці розв'язання регіональних етнополітичних конфліктів накопичено як позитивний, так і негативний досвід. Зокрема, щодо забезпечення прав компактно розселених автохтонних етнонаціональних меншин можна використати досвід Німеччини щодо розв'язання мовно-культурних проблем датської меншини у федеральній землі Шлезвіг-Гольштейн чи досвід Італії щодо німецькомовного населення області Південний Тіроль (Трентіно Альто-Адідже). Водночас, неприйнятною є практика розв'язання регіональних етнополітичних конфліктів, які здійснювали впродовж 90-х років минулого століття такі держави, як Росія (на Північному Кавказі) та Союзна Республіка Югославія (щодо Косово).

Для попередження наростання тенденцій до політичного відокремлення чи ірреденти різних етнонаціональних регіонів, яке може призвести до гострого воєнного конфлікту, можна активно спиратися на плюралізм форм етнополітичного самовизначення (створення етнонаціональних автономій різного рівня, федералізації країни на етнонаціональній основі та ін.), що дало б можливість усунути принципову структурно-територіальну невідповідність етногеографічної й політичної сфер суспільства.

Отже, саме попередження міждержавних та внутрішньо-державних геополітичних конфліктів може засвідчити ефективність практичної геополітики. Це слід пам'ятати, зважаючи і на те, що розв'язання геополітичних конфліктів потребує значно більших зусиль і є найбільш реальним, коли вони ще не увійшли в активну фазу. Складнішою є і проблема розроблення стрункої системи концептуальних положень щодо врегулюван-

ня геополітичних конфліктів, ураховуючи унікальність різних варіантів, динамізм геополітичних ситуацій і появу нових чинників. На сьогодні в цьому плані можна виділити лише окремі підходи та першочергові заходи.

Отже, основні зусилля суб'єктів практичної геополітики щодо врегулювання геополітичних конфліктів мають бути спрямовані на те, щоб не допустити переходу конфлікту в активну фазу, а у випадку активного розгортання конфліктних зіткнень важливо насамперед добитися припинення воєнних дій, результатом яких є людські жертви, а отже, – і поглиблення антагонізму. В цьому контексті відчутною є потреба *вдосконалення правових і організаційних основ системи міжнародного посередництва під егідою ООН та регіональних загальнополітичних організацій*, діяльність яких має включати й усунення деструктивних зовнішніх впливів на перебіг конфлікту. У багатьох випадках важливо також забезпечити ефективну роботу міжнародних миротворчих збройних сил. Припинення бойових дій є доброю передумовою для налагодження прямого діалогу зацікавлених сторін, у ході якого (або за участі міжнародних посередників) важливо добитися відмови від крайніх вимог і виваженого врахування всіх чинників. Зокрема, з огляду на велику поширеність історичної аргументації, важливо не гіперболізувати її значення, як це було, наприклад, у ході азербайджансько-вірменського конфлікту щодо статусу Нагірного Карабаху, а враховувати сукупну роль усіх чинників. Тобто історико-географічні передумови (колишнє розселення, окремі історичні факти), безперечно, необхідно брати до уваги, але вони не можуть бути єдиним чи навіть основним аргументом у ході дискусії, ігноруючи вже сучасні політико-географічні реалії.

В практиці розв'язання спірних питань однією з найбільш демократичних форм є проведення плебісциту серед місцевого населення. Цей підхід застосовували і застосовують щодо врегулювання прикордонних конфліктів у випадку дифузного

характеру розселення різних етнічних груп. Але проведення плебісциту є прийнятним (потребуючи згоди двох сторін) переважно лише на момент формування державного кордону і, разом з тим, не може бути конструктивним у деяких інших випадках, зокрема, в разі перегляду уже сформованого відповідно до міжнародного права державного кордону.

Окрім урахування окремих загальних підходів, у практиці розв'язання геополітичних конфліктів завжди слід пам'ятати про унікальність та специфічність кожної конфліктної ситуації, а тому основний акцент доцільно робити на пошук оригінальних рішень за результатами глибокого і всебічного аналізу проблеми.

7.1. Загрози геополітичним інтересам України та суперечливі реалії української геополітики

Стратегічні геополітичні інтереси кожної держави так чи інакше визначаються потребами збереження її суверенітету, територіальної цілісності, непорушності державних кордонів, поступального соціально-економічного й політичного розвитку. Пріоритетність цих геополітичних інтересів для України додатково зумовлена низкою чинників, насамперед: *а) незавершеністю процесів формування її політичної системи та збереження історично-територіальних бар'єрів; б) наявністю глибокої демографічної кризи, негативними тенденціями розвитку економіки та деякими регіональними диспропорціями соціально-економічної освоєності території; в) недостатньою соціально-культурною пов'язаністю регіонів; г) різновекторністю регіонально-політичних орієнтацій.*

Об'єктивні труднощі внутрішньогеполітичної консолідації України поглиблюються системою неоптимальних співвідношень із зовнішньополітичним середовищем, деструктивним зовнішнім втручанням у політичне життя України та неадекватною діяльністю політичних сил у самій державі, внаслідок чого Україна з початку XXI ст. переживає гостру політичну кризу. Інспірована Росією мобілізація всіх проросійських сил спричинила значною мірою штучне регіональне протистояння, що негативно позначається на багатьох аспектах життя

суспільства, послаблюючи і загалом сукупний геополітичний потенціал держави. В таких умовах більш рельєфно проявляються загрозливі моменти функціонування складових політичної системи. Наприклад, щодо непорушності державної території і кордонів серйозною загрозою є зростання обсягів нелегальної міграції та контрабанди, перманентне висування територіальних претензій з боку окремих політичних сил сусідніх держав, надання громадянам України громадянства інших держав. Протидії цим викликам не сприяє незавершеність процесів міжнародно-правового розмежування території України з сусідніми державами, неврегульованість режиму кордону, ускладнення економічної ситуації в прикордонні. Водночас глобальна фінансова та економічна кризи, які охопили всі країни світу, загрожують Україні, поряд із соціальними негараздами, поглибленням диспропорцій економічної освоєності державної території (міжрегіональних і внутрішньорегіональних), що може спричинити і соціально-політичну нестабільність. Кризові економічні процеси відбуваються на фоні негативних демографічних тенденцій, характерними рисами яких є природна депопуляція населення, великі обсяги еміграції та масового закордонного заробітчанства, і як наслідок – суттєве і неухильне зменшення демографічного потенціалу України. Поза увагою держави є і диспропорції в рівнях урбанізації, перенаселеність одних сільських місцевостей і недостатня сільськогосподарська освоєність – інших.

Найбільші суперечності функціонування вищих та регіональних органів влади України пов'язані насамперед з неузгодженістю та низькою якістю роботи основних державних інститутів, що репрезентують усі гілки влади, і значно менше – від самої системи адміністративно-територіального устрою. Помітними також є проблеми непрозорості і необ'єктивності в процесах формування і відтворення керівного кадрового потенціалу в столиці і регіонах. *З огляду на визначальні впливи груп великого бізнесу на структури влади, майже вся енергія*

політичних еліт України була спрямована на перерозподіл власності, одержання різних економічних переваг, що мінімізувало ефективність державного управління і державної влади загалом, знижуючи її авторитет в очах населення. Водночас у регіонах і віддалених місцевостях залишався і залишається незатребуваним значний потенціал управлінців різного профілю. Окрім того, все більш помітними стають великі перевитрати на утримання чиновницького апарату на всіх владних рівнях, надмірна централізація бюджетних коштів.

Що ж до територіальної структури державної влади, то тут певні небезпеки стосуються не стільки її сучасних параметрів, як ймовірності впровадження неефективних проєктів та ідей, які можуть дестабілізувати територіально-політичну ситуацію. *Найбільш загрозливий характер має пропаганда безпідставних ідей федералізації України та укрупнення адміністративних регіонів* (областей, районів), *об'єднання кількох сілрад*. Ідеї створення великих адміністративних регіонів підтримують також і прихильники федералізації України, справедливо розглядаючи таку реформу як перший етап проєктованої федералізації. В цьому ж контексті посилити відцентрові настрої, спровокувати нові міжрегіональні тертя і підштовхнути ідеї федералізації може й створення та функціонування в Україні двопалатного парламенту. Натомість є всі підстави для реалізації конструктивних ідей розширення повноважень місцевого самоврядування, але не на основі адміністративних одиниць окружного типу, а на базі адміністративних одиниць – населених пунктів (міст, селищ і сіл).

Найбільші загрози територіально-політичній стабільності України пов'язані з можливими проявами сепаратизму внаслідок мобілізації політичної активності різних регіональних груп населення на основі спекулятивних деструктивних етнокультурних ідей. *Інформаційно-політичні середовища нав'язали суспільству бачення структури українського етнокультурного простору не в розрізі етнонаціональних спільнот і груп, а крізь*

призму поділу країни на україномовне і російськомовне населення, що істотно послаблює позиції української етнічної нації та української культури в Україні. Згідно з таким поділом і російськомовні українці, і російськомовні євреї, і російськомовні росіяни, і російськомовні вірмени, казахи, узбеки та ін. російськомовні групи творять нібито одну етнічну спільноту, що цілком суперечить усім етногеографічним реаліям. Тобто за такою схемою зв'язки між російськомовними українцями й україномовними українцями мали би бути слабшими, ніж, наприклад, між російськомовними українцями і російськомовними азербайджанцями, що також не відповідає дійсності. За цими хибними методологічними підходами стоїть і відповідна геополітика деяких політичних сил, спрямована на розкол єдиного етнічно українського середовища на дві антагоністичні групи – україномовну і російськомовну. А спроби створення інформаційних передумов для природної реінтеграції етнічних українців з рідною російською мовою в україномовне культурне середовище демагогічно трактуються як насильство і порушення прав людини. Отже, саме в сфері територіального розподілу українського громадянства, його етнокультурних особливостей і політичних орієнтацій найбільш рельєфно виявляються, з одного боку, консолідуючі (доцентрові) чинники, і з другого – територіально-розділюючі, відцентрові тенденції та породжені ними небезпеки.

Внаслідок невиробленості адекватної державної політики в інформаційно-культурній сфері в багатьох засобах масової інформації, особливо на телебаченні, склалися *неоколіальні стосунки*. Так, ефір різних українських телеканалів більше ніж наполовину наповнений російською культурно-інформаційною продукцією. За різними компрадорськими схемами українські телеканали роблять значні інвестиції в створення російських телесеріалів. Подібні тенденції спостерігаються в пресі, книговидаванні.

Про збереження істотних, історично зумовлених регіональних відмінностей та недостатність культурних поєднань

свідчить і структурно-регіональний зріз релігійної сфери та її геополітичної значущості. Оскільки саме політичні кордони минулого є одним з основних чинників релігійно-конфесійної диференціації, то це посилює їхню бар'єрну роль у міжрегіональних взаємодіях. Особливо негативне геополітичне значення має розкол українського православ'я, відсутність єдиної самоврядної української православної церкви, що дає змогу Московському патріархату реалізовувати в Україні свої політичні та економічні інтереси.

Відстає від багатьох інших загальноосупільних процесів, не відповідаючи реальним потребам, і формування партійно-політичної структури України. Це засвідчує і нечисленність, і недостатня впливовість партій. Більшість з них не відстежує тих змін, що відбуваються в соціальній структурі України, формально декларуючи свої орієнтації на ще не сформований середній клас. *А сумарний вектор впливу політичних партій ще не має доцентрового спрямування*, тому дуже повільно розвиваються історично-географічні бар'єри, партійна система не забезпечує всі регіональні етнокультурні поєднання, необхідні для ефективного функціонування національної держави. Досить розпорошеним залишається блок українських національно-демократичних та інших продержавницьких патріотичних політичних сил. Водночас з позицій національної безпеки тривожним виглядає широкий спектр політичних партій, які у тій чи іншій формі, на тій чи іншій ідеологічній основі (ліберальній, комуністичній) орієнтуються на об'єднання з Росією, реставрацію СРСР чи створення нової російсько-євразійської великодержави. Це і традиційно більшовицькі ліві партії (КПУ, ПСПУ), і маловпливові політичні партії, які відверто заявляють про необхідність відновлення російської великодержави (Слов'янська партія, «Русский блок»), але намагаються залучити під різними лозунгами, іноді завуальованими (союзницькими), до реалізації цих проєктів і етнічно українське населення. Проросійські геокультурні і геополітичні настрої (але поряд

з ліберальними проукраїнськими) поширені і серед досить впливових політичних сил, яких за соціально-економічними принципами відносять до правого блоку (МБР, КДПУ, Партія регіонів та ін.). Отже, на середину першого десятиріччя ХХІ ст. в Україні сформувався достатньо широке середовище політичних сил, які можна означити як *політичні сили російського шовінізму в Україні*. Характерною його особливістю на сучасному етапі стає, за словами українського політолога **О. Майбороди**, «етнізація великодержавницької ідеї у формі апеляції до слов'янської єдності»¹. Більшість партій цього політичного крила усіляко спекулює на регіонально-історичних відмінностях в Україні, виступаючи за її федералізацію.

Попри низку внутрішньогеполітичних проблем в Україні є усі необхідні суспільно-географічні передумови для їхнього вирішення, але за наявності цілеспрямованого конструктивного геополітичного впливу держави та інших суб'єктів політичних відносин. Для України в сучасних умовах *пріоритетне значення має саме внутрішня геополітика*, адже примноження її сукупного силового потенціалу і збільшення можливостей регіонального лідерства залежатиме насамперед від вирішення всієї сукупності регіонально-політичних та регіонально-культурних проблем. Іншими словами, сумарна внутрішня геополітика України (держави, політичних сил) мала б бути спрямована на підтримування територіально-консолідуючих чинників та доцентрових тенденцій і, отже, – на послаблення територіально-розділюючих, відцентрових процесів. Важливо також досягти *єдності української внутрішньої і зовнішньої геополітики*, завдання якої – забезпечення політичних, економічних і культурних інтересів України на міжнародній арені, встановлення раціональних зв'язків з іншими державами та міжнародними організаціями.

¹ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 роки) // Етнополітичні конфлікти в посттоталітарному суспільстві. – К., 1999

Якість внутрішньої та зовнішньої геополітики держави залежить від рівня наукової аналітики, наявності адекватної концепції, а також волі і бажання для їхньої реалізації. Щодо формування в Україні аналітичних геополітичних середовищ, висвітлення геополітичної проблематики в науковій, навчальній та публіцистичній літературі є як позитивні, так і окремі негативні моменти. Зокрема, в Україні вийшла у світ навчальна геополітична і політико-географічна література, підготовлена як географами (О. Афанасьєв, М. Багров, В. Дергачов, М. Дністрянський, П. Масляк, М. Нікітіна, Я. Олійник, М. Пістун, О. Склярська, В. Стафійчук, А. Степаненко, О. Топчієв, С. Трохимчук, О. Федунь, О. Шаблій, О. Швець, О. Шевчук, П. Шуканов, Б. Яценко та ін.), так фахівцями інших галузей знань (О. Білорус, С. Василенко, М. Вегеш, О. Дергачов, А. Кудряченко, А. Круглашов, В. Левандовський, В. Мадіссон, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, С. Пирожков, Ф. Рудич, В. Чирко, В. Шахов, С. Шергін та ін.), у якій зроблено огляд історії української геополітики та низки сучасних проблем. У 90-ті роки ХХ ст. та на поч. ХХІ ст. у географічній науці з'явилися і перші аналітичні видання та дисертаційні дослідження на геополітичну тематику: М. Багрова (обґрунтування регіональної політики в контексті стійкого розвитку), В. Дергачова (концепція рубіжної комунікативності), М. Дністрянського (формування основ геоетнополітичного аналізу і конструктивної зрівноваженої геополітики), Р. Ключка (аналіз геополітичного положення України), П. Масляка (формування геополітичних закономірностей), О. Склярської (аналіз геополітичних процесів у етнічнотітнічних регіонах), О. Шаблія (обґрунтування україноцентричного підходу в геополітичному аналізі), О. Шевчука і О. Швець (аналіз геополітичних аспектів соціокультурних суперечностей в Криму), П. Шуканова (дослідження глобальних геоетнополітичних процесів), С. Ярмоєнка (вивчення геополітичних тенденцій у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі), Б. П. Яценка (аналіз глобальних геоекономічних трендів) та ін.

Але загалом кількість самих політико-географічних публікацій є ще недостатньою для відображення всієї сукупності геополітичних співвідношень в Україні та світі.

Окрім географів, різні геополітичні проблеми аналізують й фахівці інших дисциплін (історики, політологи, філософи, соціологи). В цьому є багато позитивів, адже сама проблематика потребує застосування міждисциплінарного підходу. Підготовлено і значні аналітичні матеріали щодо місця України в різних геополітичних концепціях та в контексті сучасних міжнародних відносин. Є деякі здобутки в організаційному аспекті. Так, в Україні створена і працює низка дослідницьких установ, які розв'язують різні питання територіальної безпеки, геополітичних взаємин. Об'єктивний аналіз різних геополітичних проблем України можна знайти також і в політичній публіцистиці, зокрема, у публікаціях С. Грабовського, І. Лосева, О. Медведєва, О. Палія, О. Романчука та ін.

Однак деякі праці геополітичного характеру, підготовлені як географами, так і негеографами, відзначаються некритичним засвоєнням різних підходів геополітики сили, сприйняттям їх як безальтернативних моделей у міждержавних взаєминах (фаталізм міфічного протистояння «телурократії» і «таласократії», неминучість зіткнення цивілізацій та ін.). Помітним є подекуди і механічне відтворення російських євразійських геополітичних стереотипів і розгляд через їхню призму української проблематики, незнання історико-географічних передумов формування території України та етнополітичних підстав її єдності.

Попри розуміння окремими політичними аналітиками та групами політиків проблематики територіально-політичної консолідації держави, *системна геополітика (як єдність зусиль держави і сумарний вплив політичних сил) щодо зміцнення цілісності України впродовж всього періоду незалежності фактично не проводилась*. Як, зрештою, і не було обґрунтовано стратегію розвитку держави, її основні ідеологічні засади як національної держави європейського типу, що постала внаслідок реалізації

українським народом свого права на самовизначення, і забезпечує всім громадянам рівні права, а етнонаціональним меншинам – право на збереження та збагачення своєї культурної самобутності. Навпаки, в кон'юнктурних інтересах, насамперед задля збереження владних повноважень та економічних переваг, центральна влада та окремі політичні лідери іноді самі *провокували регіональне протистояння*. Тому можна назвати лише окремі позитивні геополітичні кроки, зокрема, щодо роботи з товариствами етнонаціональних меншин на поч. 90-тих років ХХ ст., громадсько-політичними організаціями депортованих у радянські часи народів. До деяких позитивів можна зарахувати і спроби нормалізації міжконфесійних взаємин упродовж 90-тих років ХХ ст.

Слабкість, а то і відсутність послідовної української геополітики стала особливо помітною на фоні геополітичного тиску Росії, спрямованого на розкол українського суспільства з дальшим прагненням повного контролю над ситуацією в Україні. Одним з кульмінаційних моментів такого геополітичного тиску стали президентські вибори 2004 року. Російські політтехнологи, використовуючи різноманітні важелі, зуміли спровокувати на засадах російського шовінізму своєрідну політичну мобілізацію значної частини етнічних росіян, втягуючи у цей рух (як нібито загально регіональний) і значну частину русифікованого етнічно українського населення, що призвело до гострого політичного і, і що особливо небезпечно, – регіонального протистояння. Особливо штучно нагніталися регіональні суперечності по лінії: НАТО чи Росія, державна мова українська чи українська і російська.

Політичні сили, які прийшли до влади в результаті «помаранчевої революції», так і не зуміли оцінити рівень небезпеки зовнішніх та внутрішніх загроз, не скористалися величезною кількістю переваг і можливостей для нормалізації внутрішньорегіональних взаємин, українського культурного піднесення та протидії геополітичному тиску Росії, який продовжував

наростати. В результаті центральна влада або усувалася від активної внутрішньої геополітики, або здійснювала помилкові кроки, а опозиційні політичні сили в кон'юнктурних інтересах, передусім задля збереження спекулятивного впливу на електорат, постійно провокували регіональне протистояння. Політику свободи слова, яку реалізувала «помаранчева влада», було перетворено в свободу антидержавної та українофобської пропаганди разом з цілеспрямованим формуванням міжрегіональних антагоністичних стереотипів. Україномовне культурне середовище в інформаційній сфері продовжувало звужуватись. Розбрат у президентському оточенні, гостра боротьба за владу на самознищення між президентом та урядом, практична бездіяльність у багатьох сферах призвели до катастрофічної втрати підтримки серед населення, що не могло не завершитися перемогою проросійських політичних сил на президентських виборах 2010 року. Включення в уряд безпосередньо з ініціативи російського керівництва людей з відверто расистсько-українофобськими поглядами, продовження терміну перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі, розмови про нову союзню державу, нав'язування радянської ідеології як офіційної – усе це не могло не викликати в державницьких колах великої тривоги щодо перспектив збереження української незалежності.

Паралельно в Україні відбувалися й відбуваються, хоча і дуже повільно, об'єктивні природні процеси самоорганізування громадянства на засадах патріотизму, необхідності збереження цілісності та національно-культурної самобутності, розуміння того, що *радянська ідентичність і незалежна Україна – речі несумісні*. Формується також і певний потенціал громадянської протидії експансіонізму з боку Росії. Тому попри перші відверто проросійські кроки політична команда президента В. Януковича у взаєминах з Росією зайняла більш прагматичні позиції, задекларувавши курс на європейську інтеграцію. Але все ж загалом здобутки практичної геополітики України аж

ніяк неадекватні наростанню хвилі різних зовнішніх і внутрішніх геополітичних викликів. Для концептуального осмислення її перспектив і можливостей, моделюючи співвідношення доцентрових і відцентрових тенденцій на рівні складових територіально-політичної системи, важливо насамперед добитися: 1) зміцнення державного кордону України та оптимізації її геополітичних стосунків із сусідніми державами; 2) неприйняття помилкових рішень у реформуванні державно-територіального устрою України; 3) призупинення негативних демографічних та економіко-географічних тенденцій; 4) формування культурної самобутності держави; 5) утвердження в Україні національної ідеї та становлення політичної нації. Усі ці напрями внутрішньої геополітики України тісно пов'язані між собою і навіть перетинаються, до того ж, вирішення однієї проблеми стане запорукою успішного розв'язання інших. До окреслених стратегічно важливих питань внутрішньогеполітичної проблематики необхідно долучити і проблеми подолання негативних соціальних явищ, екологічної безпеки та ін. З огляду на зростання в сучасних умовах політико-географічної значущості економіко-географічних взаємин, особливе місце в структурі геополітичної стратегії на внутрішньодержавному рівні має зайняти регіональна економічна політика, спрямована на подолання диспропорцій регіонального економічного розвитку, забезпечення його комплексності та позитивної динаміки.

Багатоаспектний характер має і зовнішньогеполітична проблематика України, в центрі якої була, є і ще тривалий час буде проблема російсько-українських відносин. Іншим стратегічно важливим завданням зовнішньої геополітики України є забезпечення міжнародно-політичних гарантій її національної безпеки, вирішення якого є можливим не лише через тісну співпрацю з НАТО, але й через вдосконалення відповідних угод з великими державами, насамперед США та Росією. Предметом зовнішньої геополітики України є також низка інших конкретних геоекономічних, міжнародно-правових та

геокультурних проблем. Так, достатньо відчутною є потреба у цілеспрямованому формуванні в засобах масової інформації країн світу позитивного й об'єктивного образу України, яке має стати важливою передумовою усвідомлення міжнародним співтовариством самобутності України, її стабілізуючого значення в регіоні Центрально-Східної Європи.

Отже, усунення реальних загроз територіально-політичній цілісності і суверенності України та створення сприятливих внутрішньо- і зовнішньо-політичних передумов її розвитку потребує ефективної практичної геополітики. Але успішно реалізувати усі її завдання зможуть лише ті владні структури і політичні сили, які зуміють подолати загальносуспільне недовіря до українського політикуму, шукатимуть порозуміння між регіонами на основі загальнонаціональних інтересів.

7.2. Зрівноваження функцій державного кордону та оптимізація стосунків з сусідніми державами як напрям реалізації стратегічних геополітичних інтересів України

Проголошення незалежності України різко змінило територіально-політичну ситуацію у Центральній і Східній Європі, спричинивши неоднозначну реакцію близького і далекого оточення. У деяких міжнародних колах виникло побоювання від невизначеності державно-політичних взаємин і можливої дестабілізації усього регіону. Водночас впливові політичні середовища сусідніх держав уважно стежили за становленням молодій держави, не приховуючи намірів взяти участь у її розподілі у випадку дезінтеграції України та готуючи для цього різні історико-політичні аргументи.

Проте держава Україна, її основні політичні сили з самого початку однозначно заявили про визнання *принципу непо-*

рушності кордонів і відсутність територіальних претензій до своїх сусідів. Тому державне утвердження України в межах своєї території на засадах загальновизнаних міжнародних норм не могло нести світовому співтовариству ніякої загрози. Навпаки, як обґрунтовують деякі геополітики, поява України на політичній карті Європи поліпшила безпеку таких сусідніх держав, як Польща, Румунія, Туреччина. З огляду на це, впродовж 90-тих років XX ст. поглиблювалось розуміння того, що лише формування державності найбільшого в регіоні народу, який тривалий час був позбавлений державно-політичних прав, робить політичну конфігурацію Центрально-Східної Європи органічною і логічною. Але все ж взаємини України з сусідніми державами мають сьогодні не лише партнерський характер, але й зберігають потенціал певної територіально-політичної конфліктності.

Характер геополітичних стосунків України з сусідніми державами, формування якого є насамперед предметом зовнішньої геополітики, істотно залежить від перспектив вирішення всієї сукупності прикордонних питань, включаючи проблему офіційного розмежування, візового режиму, економічних зв'язків, закордонного заробітчанства, подвійного громадянства, протидії контрабанді, нелегальній міграції та ін. Особливо це стосується взаємин з *Росією*, яку з Україною пов'язують не лише складні моменти історії, але й різні суперечності бачення своїх державних інтересів. З часу проголошення незалежності саме з Росії *виходять і основні загрози державній самостійності та цілісності України.* Сподіватися на швидке розв'язання українсько-російського геополітичного вузла з самого початку було безпідставно, адже для широкого російського загалу завжди характерним було несприйняття українських глибинних державотворчих процесів, повне нерозуміння того, що *незалежність України – не випадковий збіг обставин, а об'єктивний результат усього історичного процесу.* Ідея української державності так чи інакше порушувала міфологію російської історії й

у її царсько-імперському варіанті, й у радянсько-більшовицькому, а тому в її запереченні російські політики з різних ідеологічних таборів переважно завжди об'єднувались. Окрім того, у російській великодержавницькій ідеології добре розуміли, що для утримання і розширення імперії саме Україна змушена була забезпечувати стратегічно необхідні ресурси, насамперед людські та земельні.

З огляду на усю сукупність складних обставин, факт проголошення незалежності України в 1991 році та її даліше політичне відокремлення зумовили різну, але у великій більшості негативну реакцію російських політичних кіл: від офіційного визнання, деякої розгубленості, навіть образи з боку ліберальних політиків, до агресивних випадів на адресу українського керівництва, продержавницьких партій та організацій з боку комуністичних та великодержавницько-шовіністичних середовищ. Ліберально-олігархічні кола Росії у перші роки незалежного розвитку, допускаючи теоретично суверенітет України, сподівалися на відновлення єдиної держави на нібито ліберально-демократичних цінностях та світових тенденціях (мовляв, «Європа об'єднується, інші регіони світу інтегруються»), запевняючи і себе, і міжнародні кола у тому, що «Україна не відбудеться» через брак історико-політичних традицій, економічний крах, внутрішній розбрат. В інформаційній політиці активно поширювалися думки про абсолютну випадковість незалежності України, яка склалася в результаті моментного збігу інтересів «націоналістів і комуністичної номенклатури». У практичній геополітиці щодо України тогочасне російське керівництво намагалось реалізувати особисті комерційні інтереси, завдаючи тим самим політичних та економічних втрат Україні. Звідси – і нав'язування боргів та економічної залежності від постачань російського газу, і жорстка позиція щодо приналежності Чорноморського флоту, і прагнення цілком контролювати ситуацію в Криму через впливи на різні політичні фігури, і хвиля територіальних претензій, метою яких

було насамперед прагнення примусити Україну до нових «інтеграційних проектів».

У питаннях міждержавного розмежування Росія, блокуючи процеси офіційного визначення лінії державного кордону, постійно наголошувала на умовності кордону між двома республіками в радянські часи. Проте, як свідчить об'єктивне висвітлення всіх обставин переговорного процесу між УРСР і РРФСР¹, українсько-російське розмежування хоч і завершилось у 1925 році не на користь України (у складі Росії залишилось кілька мільйонів українців, що компактно проживали в прикордонній смузі), все ж мало *офіційний характер*, спростовуючи погляди російських політиків про його правову безпідставність.

Основним об'єктом територіальних претензій до України з російського боку був Крим, адже тут сходяться й економічні, і військово-стратегічні інтереси обох держав. Навколо кримської проблеми в Росії сформувалися різні міфи, один з яких стосується самого процесу переходу в 1954 р. Кримської області до складу УРСР, що виключно кваліфікується як волонтаристський і випадковий акт. Разом з тим, фальсифікуються правові та економічні обставини, за яких відбувався цей процес, применшується роль України в освоєнні Кримського півострова та інші об'єктивні історичні, етнополітичні та економічні передумови. Нарощування різноманітних геополітичних спекуляцій відбувалося і навколо м. Севастополь: спочатку з тим, щоб зберегти тут головну базу російського Чорноморського флоту, а коли це вдалося (за результатами міждержавних угод 1997 року), то метою геополітичних впливів стало продовження вигідних умов перебування Чорноморського флоту та збереження домінуючих геополітичних позицій Росії у стратегічно важливому місті та в усьому регіоні.

І все ж, попри окремі агресивні зовнішньополітичні випадки, ідеологічні диверсії, геополітичний тиск Росії на Україну

¹ Див.: Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України. – Тернопіль, 2010

впродовж 90-х років ХХ ст. загалом мав несистемний та фрагментарний характер. Одним з *небагатьох позитивних моментів на цьому етапі було те, що російським політичним лідерам, насамперед Б. Єльцину, все ж вистачило здорового глузду не протидіяти збройно відокремленню України, що, разом із збереженням певного рівня компліментарності, може бути сприятливою передумовою уникнення прямих конфліктів і надалі.*

Ситуація докорінно змінилася з утвердженням в Росії, починаючи з 1999 року, авторитарного режиму В. Путіна, якому вдалося призупинити дезінтеграційні процеси в самій Росії і відновити політику жорсткої централізації та пошуку перспектив «збирання земель колишнього Радянського Союзу». Істотно почала змінюватися й офіційна ідеологічна пропаганда на сусідні держави, у т. ч. й на Україну. Симптоматичним моментом у цих трансформаціях стало те, що розпад Радянського Союзу офіційно було визнано найбільшою трагедією ХХ ст. Поступово відбувалася консолідація всіх ідеологічних течій (і лівих, і правих, і євразійців, і націоналістів) на великодержавницькій основі. На перший план, відсуваючи дещо неоевразійські проекти, знову було піднято офіційну доктрину царської Росії про єдиний російський народ як поєднання великоросів, малоросів та білорусів, що в геополітичному вимірі мало засвідчити і необхідність об'єднання в єдину російську державу і України, і Білорусі.

Разом з тотальним ідеологічним натиском з початку ХХІ ст. всеохоплюючого системного характеру набув геополітичний тиск Росії на Україну в зовнішньополітичній та економічній сферах з використанням і прямих провокацій (події навколо острова Тузла восени 2003 року), і різноманітних економічних важелів. Залежність України від постачань газу з Росії, особливо питання ціни за газ, стали основою й політичного впливу на українське керівництво. З цією метою усіляко нав'язувався і проект ЄЕП (Єдиного економічного простору). Водночас Росія робила різноманітні кроки, щоб обмежити свою

залежність від транзиту газу територією України, розробляючи варіанти побудови обхідних газопроводів та пропонуючи різні схеми приватизації української газотранспортної системи. Зміцнюючи свої економічні позиції в Україні через приватизацію великої кількості українських підприємств, особливо західноукраїнських, Росія намагалася всіляко зменшити обсяги українського імпорту, встановлюючи різноманітні митні та інші обмеження.

Одним з основних напрямів геополітики Росії щодо України стало формування і підтримка залежних політичних сил та політиків. Якщо до початку ХХІ ст. російські геополітичні еліти розраховували насамперед на проросійські орієнтації КПУ, то в наступний період найбільшу ставку зробили на Партію регіонів, ПСПУ та деякі регіональні політичні угруповання, зокрема, кримські. В цьому контексті активна пропаганда усіх імперських геополітичних проєктів (і євразійської, і слов'янської, і радянської, і православної єдності) поєднувалась з цілеспрямованою протидією будь-яким західним впливам. В культурно-інформаційному аспекті Росія зайняла особливо жорстку позицію щодо збереження в Україні привілейованих позицій російської мови, керуючись принципом: «пределы распространения русского языка – это границы нашего Отечества». Таким чином реалізувалась геополітична стратегія перетворення України в другу культурно-російську державу з тим, щоб мати надалі вагомі аргументи для чергових політичних інкорпораційних дій.

Активний інформаційний наступ розпочала Росія і проти трактування історичних подій в українських підручниках історії з позицій українського державотворення. Всі історичні екскурси за задумом російських політтехнологів мали підтверджувати єдність історичного процесу в межах колишнього СРСР, відсутність будь-яких суперечностей і навіть відмінностей між Україною та Росією. Така постановка питання мусила включати і нападки на український національно-визвольний

рух та усіх його лідерів, починаючи від гетьманів І. Виговського та І. Мазепи. З цієї ж метою подавався й різноманітний негатив щодо Галичини як одного з основних осередків української історичної пам'яті та державницьких традицій. Провідну роль у *геополітиці історичної пам'яті*, враховуючи обмаль новітніх позитивних прикладів, мала виконати, доведена до істерії, пропаганда «общей победы» в часи Другої світової війни, перемогу в якій здобула не імперія, а воля народів до життя і якраз всупереч сталінському та гітлерівському режимам.

Так само активно нав'язувалися й радянсько-російські методологічні підходи в розумінні процесів формування території України, лише окремими прикладами яких є: 1) абсолютизація історично-географічних відмінностей, за якою постійно наголошувалось і наголошується на нібито штучності об'єднання регіонів України в межах єдиної державної території (мовляв, це заслуга Й. Сталіна і М. Хрущова), відсутності об'єктивних історично-географічних передумов її цілісності; 2) гіперболізація поліетнічності і полірелігійності України, яка мала б також закладати уявлення про величезні, майже «культурно-цивілізаційні відмінності», іманентні міжрегіональні суперечності, а відтак, і обмежені перспективи. Насправді, об'єктивне відтворення всіх історично-географічних передумов засвідчує, що *Україна як держава має інтеграційний (складений) характер лише в тому сенсі, що різні її регіони у минулому були у складі різних держав* (так само формувалася, наприклад, територія Польщі, Румунії, Болгарії та деякі ін.), *але за основним чинником формування європейських держав, етнонаціональним, Україна – це цілісна, єдина країна, приблизно 95% державної території якої – ареал переважаючого розселення державоформуючої української етнічної нації* (див. рис. 7.1). Тому основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була *географія етнічних українців, право українського народу на самовизначення на своїй етнічній тери-*

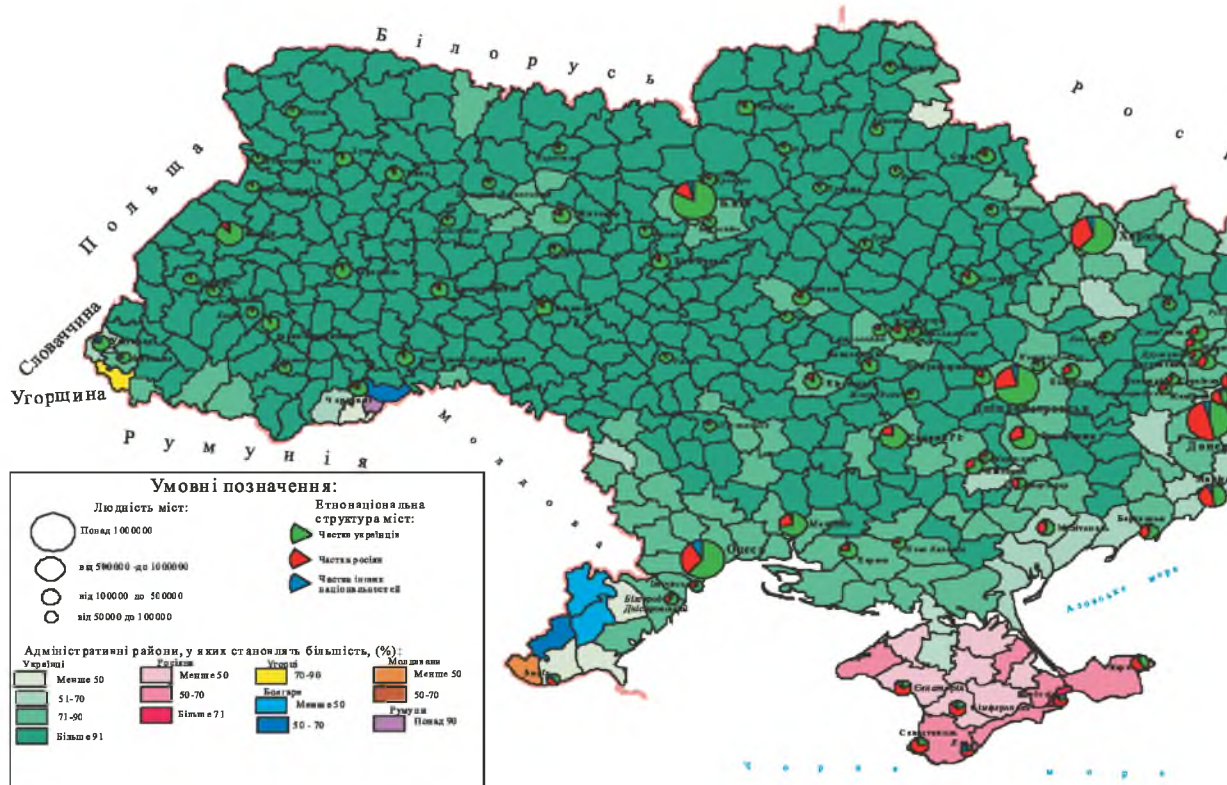

Рис. 7.1. Етногеографічна структура України

торії, соборницькі орієнтири українських політичних еліт. І на сьогодні саме географія українського народу та його тісні зв'язки з іншими етнічними групами в українних частинах території є основою геополітичної цілісності України, чого, на жаль, через методологічну обмеженість та ідеологічну заангажованість, ніяк не може збагнути більшість українського політикуму. Так само етногеографічні реалії якраз не дають підстав для висновків про загальнорегіональну поліетнічність України, адже поліетнічність держави, тим паче, її багатонаціональність, визначається не наявністю окремих представників етнічних груп, а множинністю ареалів розселення автохтонних етнонаціональних спільнот та їхньою суттєвою демографічною вагою. З огляду на це, поліетнічний чи двоетнічний характер мають лише порівняно невеликі ареали державної території України (Крим, Південна Бессарабія, Донеччина). Причому частка етнічних українців становить понад 80% у 17 регіонах з 25, ще у чотирьох – понад 70% і лише в одному, Автономній Республіці Крим, – меншість.

І загалом Україна має значно більше об'єктивних історико-культурних підстав цілісності порівняно не лише з Росією, але й з багатьма стабільними й успішними європейськими державами, важливо лише їх знати та використовувати у державній регіональній політиці.

В контексті розгортання підливної роботи, спрямованої на дезінтеграцію України, особливу небезпеку становить підтримка російським політикумом різних проявів сепаратизму в Україні, насамперед кримського. Попри незначний розмах сепаратистських рухів, російські засоби масової інформації намагаються усіляко підвищити їхнє значення та можливості. З цією ж метою сепаратистським структурам надається економічна допомога, інформаційна та моральна підтримка. Але, здійснюючи подібні недружні кроки, російські політичні еліти мусять врахувати, що попри уявну геополітичну слабкість Україна має більше природних підстав цілісності, ніж Росія, а тому

такі дезінтеграційні щодо України дії можуть обернутися проти самої Росії, яка, незважаючи на свій гігантоподібний вигляд, є дуже вразливою щодо процесів внутрішнього територіально-політичного розпаду.

Враховуючи всі позитивні і негативні моменти, в конструюванні українсько-російських взаємин політичним силам України необхідно насамперед зробити все можливе для нормалізації ситуації на офіційному рівні, розглядаючи варіанти конструктивного діалогу і на рівні окремих політичних партій та організацій. Особливо важливо зробити спробу хоч би часткового порозуміння українських та російських національно-демократичних політичних середовищ (політиків, аналітиків, симпатиків), хоча на перешкоді цьому є низка несприятливих обставин, наприклад, той факт, що популярність у російському суспільстві виважених національно-демократичних принципів є порівняно незначною, а українські націонал-демократи мають забагато ілюзій щодо підтримки України Заходом. Конструктивне значення може мати і *геополітика України, спрямована на формування в Росії широкого середовища проукраїнських настроїв та подолання маргінальних виявів у ставленні до України*. Природну основу такого середовища може скласти порівняно велика кількість (близько 7 млн) осіб українського походження.

Отже, яка ж оптимальна модель *позиції України у стосунках із Росією*? Зважаючи на якнайбільшу кількість обставин і чинників, та історичний досвід, *Україна може і мусить реалізувати модель поступового, цілеспрямованого виходу з силового поля Росії (політичного, економічного, культурно-інформаційного), але без різкого виклику, не провокуючи відповідні виклики, зі збереженням і зміцненням своїх позицій на російському ринку*.

Знявши напругу на офіційному рівні, відстоюючи свої інтереси, але не допускаючи при цьому різких демаршів й непродуманих геополітичних кроків, Україна буде у змозі успішно завершити процеси делімітації і демаркації кордону з Росією

в Азовському морі й Керченській протоці. І якщо, враховуючи беззаперечну українську підпорядкованість о. Тузла ще з радянських часів, проведення кордону між цим островом і Таманським півостровом має поважні міжнародно-правові аргументи, то у визначенні лінії кордону в Азовському морі Україна має менше підстав сподіватися на підтримку міжнародного співтовариства, тому без взаємних поступок це питання вирішити буде неможливо. Прагматизму та виваженості важливо дотримуватись і в підходах до розв'язання низки прикордонних проблем та зміцнення взаємовигідної економічної співпраці.

З огляду на кримську проблему, геополітичні та економічні інтереси України на Півдні, актуальною стає справа налагодження добросусідських *українсько-турецьких стосунків*, які мають багату передісторію з позитивними і негативними моментами. Сучасна Туреччина – світська, в основному, демократична держава, яка є однією з найвпливовіших і найстабільніших в ісламському світі. Завдяки синтезу національних традицій та загальноєвропейських цінностей Туреччина домоглася значних соціально-економічних успіхів, задекларувала готовність добросусідських стосунків з Україною, є одним з ініціаторів ідеї Чорноморського економічного співробітництва. За своїми розмірами, політичним значенням, економічними здобутками Туреччина є одним із лідерів у регіоні Південно-Західної Азії, яка, проте, має і такі внутрішні проблеми, як невирішене курдське питання, тиск з боку ісламського фундаменталізму. Це найбільший у регіоні торговельний партнер України і, що особливо важливо, – один з найбільших у світі імпортерів українських товарів. У Туреччині проживає численна кримсько-татарська діаспора, яка надає деяку фінансову допомогу кримським татарам України. У стосунках України з Туреччиною не можна не враховувати і такі суперечливі моменти, як стрімке нарощування збройних сил Туреччини в Чорному морі, одностороннє обмеження режиму проток Босфор і Дарданелли, поширення в країні ісламського фундаменталізму та ідей пантюркізму, в

сферу зацікавлень яких, зважаючи на кримсько-татарський чинник, потрапляє і Крим. Загалом, враховуючи й позитивні передумови і деякі суперечливі чинники, є достатньо підстав вважати, що українсько-турецькі відносини будуть і надалі розвиватися в рамках партнерства, економічного і культурного співробітництва.

Складними є *прикордонні відносини України з Молдовою та Румунією*, які через спільність окремих періодів їхньої історії, доцільно розглядати взаємопов'язано. Напередодні й після проголошення незалежності України румунські та молдовські державні діячі, сподіваючись на політичний вакуум в Україні, почали активно втілювати доктрину Великої Румунії, яку було проєктовано реалізувати за рахунок українських земель. Парламент Румунії заявив про своє право на Буковину і Бессарабію, з аналогічними заявами виступили керівництво Національно-Ліберальної партії Румунії, лідер Народного фронту Молдови та деякі інші офіційні особи. Наступним недружнім актом з боку Румунії стало висунення у 1995 р. претензій на о. Зміїний, який належав до державної території СРСР (зокрема, УРСР) і відповідно до всіх норм міжнародного права є під суверенітетом правонаступника УРСР – держави Україна. Особливо небезпечною для територіально-політичної цілісності України стала здійснювана Румунією впродовж першої половини 90-х років ХХ ст. політика «малих кроків» в етнополітичній та етнокультурних сферах щодо прикордонних українських регіонів (Північної Буковини, Північної і Південної Бессарабії) з тим, щоб забезпечити на перспективу входження цих територій до складу «Великої Румунії». Такі несприятливі геополітичні передумови впродовж того періоду значною мірою визначили і низький рівень українсько-румунських торгівельних відносин.

Суперечливі моменти зі встановлення і функціонування кордону стосуються й українсько-молдовських взаємин, що пов'язано, зокрема, з невігідними для України домовленостями

щодо обміну ділянками території: Україна у 1999 році передала Молдові 400 м берега Дунаю в районі селища Джурджулешти, а Молдова – зобов'язувалась передати ділянку автомобільної дороги Рені – Одеса в районі селища Паланка. Однак у 2000 році парламент Молдови відмовився ратифікувати угоду про державний кордон з Україною і відповідно про передачу Україні ділянки шосе. Водночас Молдова успішно скористалася з переданої їй ділянки території, побудувавши там нафтовий термінал і розпочавши будівництво річкового порту, який може у перспективі заблокувати роботу українського порту Рені. Провокаційний характер мало і захоплення молдовськими прикордонниками у 2003 році гідровузла Дністровської ГЕС – 2. Через незадовільну розбудову інфраструктури українсько-молдовського кордону, на територію України потрапляють наркотики та великі обсяги контрабанди товарів.

На початку ХХІ ст. політичні настрої в Румунії дещо змінилися. Через інтеграцію в євроатлантичні структури, Румунія підписала з Україною міждержавний договір, який містить відмову від прямих територіальних претензій. Проте питання делімітації чорноморського шельфу залишалися нерозв'язаними аж до 2009 року, коли було винесено вердикт з цього приводу Міжнародним судом ООН. Рішення суду (див. додаток Д), як здебільшого буває у таких випадках, мало компромісний характер. Були задоволені всі претензії України щодо територіального моря, адже о. Зміїний було визнано островом, а не скелею, як стверджувала румунська сторона, а, отже, від острова, а не від берега, згідно з судовою постановою, здійснюється відлік дванадцятимильної смути українських територіальних вод. Водночас у розмежуванні континентального шельфу Міжнародний суд ООН більшою мірою врахував претензії Румунії.

Більше позитивних моментів є у розвитку сучасних українсько-молдовських стосунків. Зокрема, у 2003 році завершилось підписання й ратифікація усіх угод, необхідних для завершення процедури демаркації українсько-молдовського

кордону. Молдова і Україна намагалися координувати свої дії в рамках СНД як члени неформального об'єднання ГУАМ. Обсяги товарообігу між Україною і Молдовою мали тенденцію до зростання. Конструктивність позиції України у стосунках з Молдовою і Румунією підтверджується конкретними діями з подолання напруженості в Придністров'ї, де Україна виступила гарантом цілісності Молдови і права на широку територіальну автономію Придністровської республіки. Водночас Україна недостатньо рішуче поставила питання про свої геополітичні інтереси у Придністров'ї, яке має для неї велике транспортно-транзитне значення, а до 1940 року входило до складу УРСР (щодо безпеки кордонів, задоволення національно-культурних і політичних прав автохтонного українського населення, транскордонного економічного співробітництва). Попри міжнародно-невизнаний статус Придністровської республіки, все ж недоцільно було розривати офіційні контакти з керівництвом Придністров'я, яке досить конструктивно ставиться до задоволення інформаційно-культурних потреб етнічно українськоого населення. *З огляду на те, що деякі політичні кола Молдови все ж розглядають питання про об'єднання з Румунією, українським політикам слід з розумінням поставитися до гарантування права Придністров'я на невходження до об'єднаної держави.* Тобто доцільним є створення міжнародно-правових підстав реалізації Придністров'ям права на політичне самовизначення у випадку об'єднання Молдови і Румунії. Неприйнятними є і варіанти запровадження Україною на вимогу Молдови економічних санкцій щодо Придністров'я.

Оскільки українсько-румунська етнічна межа на території Буковини має складну конфігурацію (українські поселення далеко заходять у район, де переважає румунське населення, і навпаки) й не відповідає державному кордону, то в складі обох держав опинилися приблизно однакові ареали компактного розселення румунів в Україні й українців у Румунії. Тому українсько-румунські міждержавні стосунки мають ще один

аспект – задоволення прав і потреб етнонаціональних меншин. Якщо для румунського населення в УРСР була створена відповідна національно-культурна інфраструктура (школи, газети, бібліотеки тощо), то українське населення Румунії було приречене на насильницьку асиміляцію, в результаті якої його кількість скоротилася за деякими оцінками від понад 150 тис. осіб до близько 70 тис. у 1992 році. З підписанням у 1997 році українсько-румунського договору, ставлення в Румунії до задоволення національно-культурних потреб українців дещо покращилося. Хоча очевидно, що до паритетних стосунків ще далеко. Водночас *недружнім кроком Румунії щодо держави Україна стало надання етнічним румунам, громадянам України, румунського громадянства, що є водночас грубим порушенням українського законодавства*. Причому число громадян України, які за деякими неофіційними даними мають і румунські паспорти, є доволі значним – понад 500 тис., що за певних умов може стати чинником регіональної територіально-політичної нестабільності. Політично некоректною є й офіційна мотивація таких дій – відновлення довоєнного румунського громадянства, що певним чином свідчить про невизнання сучасних територіально-політичних реалій. Отже, незважаючи на всі сприятливі і несприятливі передумови, Україна мусить активізувати свою геополітику у цьому напрямі, добиваючись паритетності у всіх аспектах двосторонніх взаємин. Забезпечуючи культурно-освітні права румунської і молдовської етнонаціональних меншин, слід ставити і питання щодо їхньої *лояльності у ставленні до української держави*. Зрештою, це має стосуватися й інших етнонаціональних груп.

Більш сприятливі добросусідські стосунки встановилися між *Україною та Угорщиною*. Офіційні кола цієї держави не заявляли про свої територіальні претензії до України, доброзичливо поставилися до утворення України, а Україна – толерантно до національно-культурних проблем угорської меншини. Угорщина стала важливим торгівельним партнером

України та одним з порівняно значних інвесторів у її економіку. Оскільки повоєнний кордон УРСР з Угорщиною був проведений по довоєнній межі Угорщини і Чехословаччини, що не зовсім відповідала етнічному розселенню, у складі УРСР залишився ареал компактного розселення угорців (прикордонні частини сучасних Берегівського, Ужгородського, Виноградівського і Мукачівського районів з населенням майже 90 тис. осіб) і окремі острови українських поселень в Угорщині (майже 10 тис. українців). Реалізація до кінця етнічного підходу у проведенні державного кордону в межах Закарпаття була проблемною через складну мозаїку міжетнічного взаємопроникнення. До того ж лінія сучасного українсько-угорського розселення порівняно з кінцем XIX ст. дещо зміщена на схід, з огляду на тенденції до асиміляції українців у несприятливих політичних умовах минулого. Наявність на Закарпатті корінного угорського населення і його історична приналежність до Угорської держави є важливим геополітичним чинником у стосунках двох держав, який необхідно використати для конструктивного співробітництва (як у випадку подолання наслідків повеней 1998 року, коли Угорщина надала місцевому населенню допомогу).

Значний потенціал для налагодження економічних і культурних контактів має *українсько-словацьке сусідство*, яке з моменту проголошення незалежності Словаччини, увійшло в нову фазу. В геополітичному відношенні насамперед важливою є транспортно-комунікаційна взаємозацікавленість сторін і порівняно високий ступінь економічних зв'язків. *Негативні моменти співробітництва переважно стосуються етнополітики Словаччини щодо українського автохтонного населення.* В результаті невідповідності етнічного і державного кордонів у складі Словаччини залишився вузький клин українських лемківських земель уздовж Бескидів – аж до Татр. Незважаючи на катастрофічну асиміляцію (кількість українців протягом останнього десятиліття тут зменшилася майже втричі), владні структури Словаччини проводять політику форсованої дена-

ціоналізації. Фактично ліквідовано українське шкільництво, йде наступ на інші українські культурно-освітні установи. Ставлячись підозріло до Союзу українців-русинів, владні структури інспірували створення й активно підтримують антиукраїнські організації політичного русинства (Общество им. О. Духновича, «Русинська оброда»), які заявляють про наявність окремого карпаторусинського народу, до якого долучають і усе українське населення Закарпаття. Отже, вклинюючись глибоко в Центральну Європу та межуючи з трьома державами, Закарпатський регіон об'єктивно опинився в центрі зовнішніх геополітичних впливів, які можуть мати і деякі негативні наслідки. Але рівень реальних загроз все ж є незначним. Активна інформаційна політика, спрямована на консолідацію всіх історичних українських земель і активізацію економічної співпраці з сусідніми державами, дасть змогу якнайповніше використати центральноєвропейське положення Закарпаття в інтересах і регіону, й України загалом.

Найбільших успіхів у налагодженні добросусідського співробітництва Україна досягла у взаєминах з *Польщею*. Але деякий час після проголошення незалежності України на неофіційному рівні все ж зберігалось певне напруження щодо прикордонних проблем, що, з огляду на складну історію українсько-польських взаємин, є закономірним явищем. Дальший розвиток процесів пішов у напрямі зменшення недовір'я, усунення деяких негативних стереотипів. Для цього є непогані передумови і вже певні здобутки останніх років. Сучасна польська політична еліта відмовилася від реакційної геополітичної доктрини «від моря до моря», розуміє значення української незалежності для зміцнення безпеки Польщі і всього регіону. Протягом 90-тих років ХХ ст. зусиллями двох сторін сформовано солідну договірно-правову базу українсько-польських взаємин, основу якої заклали Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (травень 1992 року) та Декларація «До злагоди та єднання» (травень 1997 року). Помітними стали координація

дій на міжнародній арені та часті зустрічі на найвищому рівні. Є позитивні зрушення і в економічних стосунках (створення спільних підприємств, транспортні та екологічні проекти, загальна тенденція до зростання товарообігу та інвестицій Польщі в економіку України). Проте товарообіг між двома державами загалом ще не відповідає розмірам, потенціалу держав та рівневі політичних відносин.

Є і деякі морально-психологічні та історико-політичні проблеми. На відміну від польської еліти, для загалу польського суспільства визнання політичних реалій є складним: територіальні претензії до України ще досить відчутні на різних рівнях свідомості польських громадян. Розглядаючи питання кордонів в історичному розрізі, в польській науковій і науково-популярній літературі часто затушовуються об'єктивні дані про географію українсько-польського етнічного пограниччя.

Велике морально-політичне значення для конструктивного розвитку українсько-польських відносин мало засудження польськими офіційними колами операції «Вісла», хоча такого ж осуду потребувала насамперед окупація та ліквідація польськими військами ЗУНР та політика Польщі у 20–30-тих роках ХХ ст, коли українське населення було піддано тотальному терору, активно здійснювалося переселення польського населення на українські землі з відвертим наміром змінити етногеографічну ситуацію, ліквідувати суцільну смугу західно-українського розселення. Проте загалом є всі підстави вважати, що українсько-польські взаємини ввійшли в нову якісну фазу. Об'єктивно Польща стає основною з'єднувальною ланкою між Україною і Західною Європою. Взаємовизнання урядами України і Польщі пріоритетності своїх взаємин у зовнішній політиці, рівень міждержавних контактів на загальному фоні свідчать, що українсько-польські відносини мають перспективу стати каркасом безпеки регіону Центрально-Східної Європи. Попри сучасні несприятливі передумови геополітичного положення між двома полпосами (Захід – Росія) поглиблення порозуміння

між Польщею та Україною створює і певні можливості (хоча й невеликі) консолідації держав Балто-Чорноморського регіону, яка могла б частково зняти поляризаційну напруженість у Європі.

Низку суперечливих геополітичних моментів можна виділити в міждержавних стосунках *України і Білорусі*, яка у 1991 році, значною мірою завдяки національно-державному самовизначенню України, одержала унікальний шанс незалежного державотворення і національного відродження. Але реалізувати цю програму маловпливовим і розпорошеним державницьким силам було надто складно, що призвело до встановлення у Білорусі в середині 90-тих років ХХ ст. авторитарного режиму з євразійськими геополітичними орієнтаціями. Однак, побоювання міжнародного співтовариства та білоруських патріотичних сил щодо відмови Білорусі від незалежного курсу і її швидке поглинання Росією виявились перебільшеними. Хоча *помітна політична залежність білоруського режиму від Москви чинить тиск на незалежницьку політику України, гальмує зближення держав Балто-Чорноморського регіону*. Але все ж більшість сучасних міжнародно-правових та внутрішніх білоруських обставин не сприятиме дальшій інкорпорації Росією Білорусі. Перешкодити цьому може і політична та економічна нестабільність та неузгодженість дій у самій Росії, поглиблення співпраці з Білоруссю держав ЄС, а також і України. В цьому контексті порівняно високий рівень взаємовигідного економічного співробітництва якраз і є основним позитивним чинником українсько-білоруських взаємин.

У стратегії міждержавних взаємин Україна не може не враховувати наявності в Білорусі етнічно українських земель, що зумовлено суб'єктивними моментами формування українсько-білоруського кордону. Якщо його східна ділянка здебільшого відповідає українсько-білоруській етнічній межі, то західна частина, яка формувалася в 1939 р., в умовах зміцнення сталінського режиму, його упередженого ставлення до українства, за-

лишає на білоруській державній території значний етнічно український регіон – Берестейщину. Незважаючи на очевидний український національно-культурний характер, щодо Берестейщини протягом всього «радянського» часу проводилась політика деукраїнізації. Сучасна Білорусь також не толерує трактування автохтонного населення Берестейського регіону українцями, так само як і спроби становлення його громадсько-культурного життя. Іншим негативним моментом у розширенні двосторонніх українсько-білоруських відносин є тривале зволікання з ратифікацією білоруським парламентом Договору про державний кордон між Україною і Білоруссю, який був підписаний ще в 1997 році. Та, незважаючи на це, нормалізація і зміцнення українсько-білоруських стосунків є реальними, але мають здійснюватись не як реалізація пострадянських чи євразійських моделей, а як поглиблення взаєморозуміння двох суверенних держав. Такий розвиток подій продиктований також і потребою виходу обох держав з небезпечного силового поля Росії та зміцнення зв'язків в Балто-Чорноморському регіоні. Що ж до Берестейщини, то об'єктивна і виважена постановка питання на міждержавному рівні про надання українському автохтонному населенню національно-культурної автономії не має зіпсувати українсько-білоруських відносин, а, навпаки, – зміцнити довір'я між двома державами.

Більшість геополітичних проблем зі зміцнення кордонів України та політичних взаємин із сусідніми державами залежить від вирішення внутрішньоукраїнських проблем. *Політична консолідація української нації, зміцнення держави їх усуне автоматично. І, навпаки, внутрішня дестабілізація може активізувати агресивно налаштовані до України політичні сили сусідніх держав.* Ураховуючи складність геополітичної ситуації в українському прикордонні, *недоцільно і нераціонально було б створювати тут національні політико-адміністративні автономії, як це пропонують громадські організації деяких національних меншин.*

7.3. Перспективи вдосконалення державно-територіального устрою України в геополітичному контексті

З огляду на суперечності політичної реформи, розпочатої у 2004 році, скасованої у сумнівний спосіб у 2010 році, відсутність закону про адміністративно-територіальний устрій, а також кризу владних інститутів загалом, особливо судової (засилля корупції, низька ефективність роботи і як наслідок – втрата довір'я з боку громадян), питання вдосконалення державно-територіального устрою України було й залишається загальносуспільним інтересом і водночас предметом гострої перманентної конкуренції різних політично-економічних угруповань. Незважаючи на вже наявні конституційні норми, як окремі впливові політики, так і політичні партії вважають за доцільне ще раз повернутися до того, якою, унітарною чи федеративною, має бути *форма державного устрою*. У баченні цієї проблеми склався доволі чіткий розподіл: унітаристські погляди сповідують громадсько-політичні організації, які на перший план ставлять ідеї консолідації і територіального зближення регіонів (національно-демократичні та деякі лівоцентристські політичні сили), федералістські, поряд з деякими ліберальними, – переважно політичні сили, зорієнтовані на ослаблення центральної влади, відцентровий дрейф, розмивання української національної історичної суті державності. На початок 90-тих років XX ст. ідеї федералізації України іноді поєднувалися з ідеями автономізації регіонів та створення великих (у межах області) вільних економічних зон, що не знайшло в суспільстві необхідної підтримки, адже практика засвідчує, що економічний ефект можуть мати лише точкові або порівняно територіально невеликі вільні економічні зони.

Зважаючи на популярність ідей федералізації, остаточні висновки щодо вибору оптимальної для України форми державно-територіального устрою необхідно зробити як з

урахуванням українських реалій, так і досвіду світового федералізму, з'ясувавши насамперед за яких умов і обставин формуються федеративні держави. Устрій більшості федеративних держав визначався особливостями їхньої генези (Швейцарія, США тощо), тобто об'єднанням кількох державно-політичних суб'єктів. Деяким країнам, наприклад, Австрії, ФРН, федеративний договір було нав'язано коаліцією країн-переможців за результатами Другої світової війни. В інших випадках, якщо країна була поєднанням ареалів двох і більше корінних етносів, що мали помітне прагнення до створення національної державності, федеративна угода ставала певною компромісною формою їхнього політичного самовизначення (Індія, Пакистан, колишня Чехословаччина, колишня Югославія та ін.). Але якщо в національно-територіальних федераціях починає домінувати якийсь один суб'єкт, помітною стає асиметричність у структурі федерації, то в таких випадках часто виникає невдоволення інших суб'єктів рівнем забезпечення національно-державних прав, яке може призвести до розпаду федерації, що й неодноразово відбувалось.

Отже, з огляду на відсутність історичного досвіду та етнополітичних передумов федеративного ладу (Україна не є сукупністю ареалів автохтонних народів, майже 95% її державної території – українська етнічна територія), складність правового механізму перетворення унітарної держави у федеративну, в Україні доцільно зберегти конституційно закладений принцип унітаризму. Цей принцип не обов'язково означає жорстку централізацію, навпаки, як свідчить історичний досвід багатьох країн, дає змогу реалізувати права місцевого самоврядування. Що ж до останнього, то пріоритет потрібно надавати самоврядуванню населених пунктів (міст, селищ і сіл), а не великих регіонів.

Ураховуючи дисперсність розселення більшості етнонаціональних меншин, реалізувати в державно-територіальному устрої України їхнє право на самоврядування як спосіб збереження

самобутності, яке гарантується Конституцією України (ст. 11), найбільш доцільно на основі використання екстратериторіальної форми. На користь такого варіанта свідчать об'єктивні тенденції динаміки сучасної етнонаціональної структури України, зокрема, зменшення в центральній частині держави площі ареалів, де етнонаціональні меншини становлять більшість. Тому держава має створити умови для національно-культурної автономії по вертикалі, а не шляхом творення національних адміністративно-територіальних одиниць. Вже сьогодні можливо, використовуючи досвід українського державотворення, зокрема правову практику УНР, щодо *кримських татар реалізувати принцип національно-персональної автономії*. До того ж, необхідні національно-політичні структури кримського народу вже створені (курултай, меджліс), залишається надати їм певні юридичні повноваження.

Наявність деяких хиб в адмінстративно-територіальному устрої України зумовила появу низки пропозицій щодо його вдосконалення або створення нової системи. Якраз тут й закладаються найбільші загрози для стабільності й безпеки держави, адже *в сучасних кризових умовах функціонування територіальних органів державної влади і місцевого самоврядування – це основний чинник підтримування цілісності держави*. А тому різкі і непередбачені адміністративно-територіальні зміни можуть спричинити розрив великої кількості вже сформованих життєво важливих зв'язків, невпорядкованість та неузгодженість роботи різних структур та низку інших суспільних втрат. Спроби пониження адміністративного статусу населених пунктів, ліквідації адміністративних одиниць так чи інакше спричинять також і масові невдоволення населення. *Дестабілізація роботи територіальних органів державної влади і місцевого самоврядування внаслідок реалізації непродуманих проєктів може мати катастрофічні для держави наслідки як у функціональному аспекті, так і в політичному*. Особливо практично небезпечним і концептуально хибним є створення

нових адміністративних ступенів на надобласному рівні чи укрупнення великих регіонів (як на основі простого групування суміжних областей, яке безапеляційно, але безпідставно називають економічним районуванням, так і на основі т. зв. історичних регіонів). Отже, розглянемо спочатку варіанти створення великих регіонів на прикладі кількох сучасних областей (близько 10), що територіально збігаються з великими т. зв. економічними районами, суб'єктивно визначеними ще за методикою радянської економічної географії. Такі схеми районування розробляли, враховуючи розміри колишнього СРСР і виробничу спеціалізацію областей. Зрозуміло, що *подібність виробничої спеціалізації областей ще не засвідчує їхньої цілісності, зв'язаності, комплексності, які і мають лежати в основі нормального функціонування адміністративних одиниць*. Об'єднання декількох областей призведе до створення надвеликих адміністративних регіонів, відповідних розмірам середніх європейських країн, що зовсім не характерно для унітарних держав. А великі розміри (така логіка геополітичних процесів) підштовхуватимуть до постійного підвищення повноважень, статусу, концентрації і консолідації не завжди продержавницьки налаштованих політичних сил. Отже, замість того, щоб сприяти зміцненню територіальної єдності держави, такі пропозиції лише стимулюватимуть відцентрові рухи і сепаратистські настрої. А якщо ж урахувати, що *кількість і розміщення адміністративних одиниць вищого рівня певною мірою визначає кількість та географію центрів соціально-культурного життя, то реалізація пропонованого варіанта стане причиною поступового сповзання більшості великих і середніх міст та прилеглих до них районів на периферію соціально-економічного розвитку*. Тобто замість того, щоб перенести вагу вирішення соціальних питань «вглиб» держави, всі вузли життєдіяльності суспільства знову будуть зосереджені лише в кількох центрах. Зросте периферійність і депресивність великих за розмірами віддалених територій. Причому в результаті укрупнення адміністративних

одиниць площа периферійних територій, які стали б соціальною глушиною, зросла б у кілька разів. Водночас збільшення у сільській місцевості відстаней до адміністративних центрів різко погіршує якість життя населення.

Сама ідея укрупнення не узгоджується з іншими реаліями. Так, створення надобласного центру з великими повноваженнями закономірно зумовить для великої кількості населення потребу одержувати в ньому різноманітні адміністративні послуги. Проте величезні відстані від периферійних районів до пропонованих центрів (іноді понад 300 км) при недостатньому транспортному забезпеченні ускладнять процес адміністративних відносин центру і периферії, оскільки для одержання елементарних адміністративних послуг довелось би затратити декілька діб. До того ж, в Україні лише п'ять міст (Київ, Львів, Донецьк, Дніпропетровськ, Харків) є справді центрами міжобласного значення (Одеса має приморське положення), а сфера їхнього територіального впливу не покриває усю територію України. Політико-адміністративний статус має великий вплив на соціальний розвиток міст, тому гіперконцентрація політико-адміністративних функцій неминуче призвела б і до гіперконцентрації основних фондів і людності у пропонованих орієнтовних центрах (Львів, Одеса, Дніпропетровськ та ін.), інфраструктура яких вже зараз не витримує соціально-економічного навантаження і навіть не пристосована до таких функцій. *Зіставлення параметрів вищої ланки адміністративно-територіального устрою України та найбільших унітарних європейських держав, свідчить про те, що параметри областей України, за незначним винятком, не менші, а переважно більші, ніж відповідні параметри адміністративних одиниць цих країн.*

Не можна вважати конструктивним і т. зв. історико-ментальний підхід, популярний серед частини романтично налаштованих політиків, за яким слід було б механічно відтворити в сучасному територіальному устрої адміністративні одиниці

минулих епох на основі таких історичних областей, як Галичина, Волинь, Буковина, Слобожанщина, Підкарпатська Русь, Таврія тощо. У такому баченні не враховано те, що об'єктивна наявність означених історичних регіонів є, за незначним винятком, наслідком зовнішнього втручання. *Історичні політичні границі в межах сучасної України є бар'єрами, що переешкоджають консолідації нації, тому повернення в епоху територіально-політичної роз'єднаності стало б генератором негативних процесів.* Оскільки формування історично-географічних областей як інерції впливу попереднього поділу припадає на різні періоди історії, то фактично неможливим є і їхнє розмежування. А в методологічному аспекті ще раз слід наголосити, що *не різні регіональні відмінності (природні, соціальні, економічні), не однорідність певної території за якимось ознаками треба брати в основу виділення різних адміністративних одиниць, а внутрішню цілісність території, яку забезпечує наявність районоформуючого центру і його соціальна та економічна спроможність обслуговувати прилеглу округу.* Адміністративне об'єднання земель, інфраструктурно непов'язаних, але однорідних у природному чи економічному аспекті, скажімо Полісся, взагалі, унеможливило б процеси управління і самоврядування. Велика кількість поселень, географічно дуже віддалених і навіть відірваних від адміністративного центру та й ще без задовільних шляхів сполучення, засвідчує функціональну неспроможність адміністративної системи задовольнити і певні соціально-культурні потреби населення.

Водночас з'явилися й нові негативні стереотипи, основані на механічному перенесенні досвіду інших держав, та суперечливі практичні рекомендації щодо проведення реформи. Це, зокрема, стосується проекту закону України «Про територіальний устрій України»¹, у якому помітними є спроби

¹ Реформа для людини: Зб. матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. – К., 2005

механічно скопіювати польський досвід функціонування адміністративно-територіальних одиниць нижчого і середнього рівнів. Але, оскільки локальні системи розселення в Україні істотно відрізняються від польських, то тотальне укрупнення сучасних сілрад і районів (до рівня польських гмін і повітів) може порушити міжпоселенські зв'язки і погіршити соціальне обслуговування населення. У проекті закону закладено і зниження статусу населених пунктів, яке може спричинити їхній занепад, а, з огляду на послаблення сучасної поселенської мережі, цього слід усіляко уникати. Особливо недопустимим є зниження статусу малих міст – історичних центрів. *Через непродуманість більшості конкретних пропозицій та недоцільність тотального зламу територіального поділу на нижчому і середньому рівнях, впровадження цього проекту заклало б нові суперечності і створило б ще більші соціально-політичні проблеми.*

Отже, зважаючи на конкретні реальні проблеми адміністративно-територіального устрою України, особливості її системи розселення та комунікацій, ураховуючи зарубіжний досвід, можна зробити висновок, що *не докорінна зміна сучасної адміністративної системи є оптимальним напрямом її вдосконалення, а окремі структурні зміни в межах наявної ієрархії, які покращили б її суспільно-географічну якість і функціональні можливості* (утворення і зміна окремих одиниць, уточнення їхніх меж, зміна центрів, упорядкування категорійності поселень та ін.). У геополітичному аспекті необхідно забезпечити такі співвідношення в територіальній структурі державної влади, які об'єктивно сприяли б зміцненню єдності держави, зростанню ефективності державного управління та місцевого самоврядування, а з економічного й економіко-географічного погляду вкрай важливим є зменшення затрат населення і держави на одержання і надання адміністративних послуг, зростання ролі середніх і малих міст. Виділяти, в разі потреби, нові адміністративні одиниці слід таким чином, щоб вони відповідали зонам

соціально-економічного обслуговування населених пунктів. З огляду на *оптимальність триступеневої ієрархії адміністративного поділу для розмірів території України*, вузловою практичною проблемою є оптимізація обласного поділу України через усунення диспропорцій у розмірах регіонів, поліпшення конфігурації областей і подолання периферійності окремих територій, зменшення відстаней до деяких обласних центрів. Вирішенню цієї проблеми сприяло б *створення таких трьох областей, як Уманська, Криворізька і Маріупольська* (див. рис. 7.2). Збільшення затрат на утримання адміністративного персоналу нових областей може бути компенсоване оптимізацією адміністративних штатів у процесі *адміністративної реформи*. З метою економії державних коштів, покращення взаємин центру та обслуговуючої території *доцільно об'єднати в одну адміністративну одиницю міста обласного підпорядкування та адміністративні райони, центрами яких вони є, але до яких не належать*. На сьогодні це окремі адміністративні одиниці одного рівня (наприклад, місто Самбір і Самбірський район, місто Стрий і Стрийський район та ін.), функціонування яких створює низку колізій. Статус міст обласного підпорядкування доцільно зберегти за містами, які виконують особливі промислові, рекреаційні чи транспортні функції (наприклад, Трускавець, Моршин, Чоп, Червоноград та ін.) і не є районними центрами. Аналогічно є економічні та суспільно-географічні підстави для об'єднання в одну адміністративну одиницю міста Києва та Київської області.

На місцевому рівні слід вносити такі зміни у територіальний поділ, які сприяли б не віддаленню, а наближенню органів державної влади і місцевого самоврядування до населення, поступово звужуючи явище периферійності. В цьому контексті *доцільно відновити таку окрему категорію поселень з постійним населенням, як хутори*, що може стати запорукою їхнього збереження, а загалом і зміцнення мережі сільського розселення.

У процесі вдосконалення адміністративно-територіальної системи можна використати *принцип територіального плю-*

Рис. 7.2. Пропозиція вдосконалення обласного поділу України

ралізму різних видів управління, тобто закласти можливість створення спеціальних округів для розв'язання певних проблем, які можуть і не збігатися з основною схемою адміністративно-територіального поділу. Це можуть бути, наприклад, судові чи шкільні округи, чи спеціальні округи в районах екологічної небезпеки.

У процесі вдосконалення адміністративно-територіальної системи можна використати принципи територіального плюралізму різних видів управління, тобто закласти можливість створення спеціальних округів для розв'язання певних проблем, які можуть і не збігатися з основною схемою адміністративно-територіального поділу. Це можуть бути, наприклад, судові чи шкільні округи, чи спеціальні округи в районах екологічної небезпеки.

Щоб не допустити гіперконцентрації людності і соціально-культурних закладів у *столиці*, а також столичного егоїзму, що іноді спостерігається внаслідок поглиблення нерівномірності регіонального соціально-політичного розвитку, можна розглядати варіанти перенесення деяких столичних структур в інші міста – регіональні центри. *Враховуючи географічне положення та сукупний потенціал, найбільше підстав для виконання окремих столичних функцій має Дніпропетровськ та Львів.*

Оптимізація державно територіального устрою передбачає і конкретизацію функцій і повноважень вищих органів центральної влади, насамперед у контексті чіткого визначення форми правління. З огляду на складність перехідного періоду, потреби великої і недостатньо регіонально-згуртованої держави, а також зовнішні виклики, *найбільші переваги для реалізації внутрішньогеполітичних проєктів національно-консолідуючого спрямування може мати президентсько-парламентська форма правління.* Але за умови підтримки особи президента у загальнонаціональному вимірі і його чіткої позиції щодо захисту національно-державних інтересів України у всіх сферах. Зважаючи на українські історико-географічні та регіонально

ментальні відмінності, забезпечити зміцнення єдності держави та її соціально-економічний поступ зміг би авторитетний президент, який за своїм походженням був би представником промислових середовищ Східної України, користувався б їхньою підтримкою, але сприйнявши ідеологію української націонал-демократії зумів би реалізувати її основні принципи у прагматичній державній геополітиці.

Перспективи оптимізації державно-територіального устрою України залежатимуть і від адекватної реорганізації її партійно-політичної системи. Особливо важливо, щоб державницькі політичні сили зуміли здійснити таке перегрупування партійних середовищ, яке б забезпечило зрівноваження регіональних інтересів, доцентрові геополітичні орієнтації та український національний характер державності. Цього можна досягти через переформатування партійно-політичного спектра продержавницьких політичних сил у п'ять-шість потужних політичних партій, які стоять на платформі українського патріотизму, прагматизму, зорієнтовані не в минуле, а в майбутнє, і які зуміли б одержати загальнодержавну підтримку. Такі партійно-структурні зміни сприяли б формуванню *нової генерації політичних лідерів*, що дуже важливо у конкуренції за посаду президента. В ідеологічному аспекті *найбільше об'єднати територіально всі регіони України зможуть партії чи партійні блоки, які зуміють синтезувати на патріотичних засадах ідеологію української національної демократії (демократичного націоналізму) з ідеологією економічного лівоцентризму та послідовно реалізувати програму творення соціально-орієнтованої ринкової економіки в системі демократичної української національної держави.*

7.4. Пріоритети геокультурної та геоінформаційної політики України

У здійсненні геополітики в сфері етнонаціональних взаємин (геоетнополітики) кожна держава мусить урахувувати насамперед свої етногеографічні реалії, формуючи систему тісних політичних поєднань між етнічними спільнотами та групами. Ядром етнополітичних систем європейських національних держав є сфера життєдіяльності відповідних державоформуючих етнічних націй, з якою через різноманітні зв'язки (економічні, культурні, політичні) поєднуються інші групи суспільства, що і забезпечує його цілісність.

Самобутність України як окремої країни впродовж історичного часу забезпечував український етнос, який визначав напрям історично-політичних процесів та окрему культурну ідентичність. *Саме завдяки українському етносу-нації територія сучасної України, поділена в минулі історичні часи різними державами, набула державного статусу, цілісності і сучасного вигляду, що ще раз засвідчує її державоформуючий характер.* Ці об'єктивні чинники засвідчують й особливу геополітичну відповідальність української етнічної нації в забезпеченні цілісності держави Україна. І згідно з конституційними засадами, відображеними у преамбулі, сучасна українська держава є результатом самовизначення української нації, яка об'єднала й інші етнічні групи в творенні національної держави і демократичного суспільства. Державоформуючий характер української етнічної нації визначається не лише історично-генетичною роллю у політичній сфері, але й низкою інших історико-культурних аргументів. Так, саме етнічні українці переважно визначили обличчя традиційної народної культури майже всіх регіонів України.

Українська етнічна нація має і на сьогодні всі демогеографічні підстави для виконання *державотворчих функцій*. За переписом 2001 року абсолютна кількість етнічних українців

в Україні досягла 37,54 млн осіб, тобто 77,8% від усього населення. Етнічні українці становили більшість у всіх областях України: понад 90% у 13 областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській), від 80 до 90% – у чотирьох областях (Закарпатській, Миколаївській, Сумській, Херсонській) і м. Києві, від 70 до 80% – ще у чотирьох областях (Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Чернівецькій), понад 60% в Одеській області і від 50 до 60% – у Донецькій та Луганській областях (див. рис. 7.1). Меншість – лише в АР Крим і м. Севастополі, хоча в двох з чотирнадцяти адміністративних районів Криму (Первомайському і Красноперекопському) етнічні українці становлять відносну більшість, а у Роздольненському районі частки українців та росіян є приблизно рівними (понад 40%).

Водночас соціально-культурне становище української етнічної нації в Україні є двоїстим. З одного боку, українці є етнічною більшістю, але з другого – помітною, а подекуди визначальною, є інерція статусу українців як дискримінованої етнонаціональної меншини в складі колишнього Радянського Союзу. Це проявляється не лише у мовній асиміляції українського населення, але й у вживанні української мови в культурній сфері і навіть у соціальній структурі населення. Порівняно меншою є і частка українців у середовищі приватного підприємництва і особливо малою – у середовищі великого бізнесу. Тому при загалом достатній повноті сучасної соціальної структури української етнічної нації простежуються й окремі вияви соціально-структурної незрівноваженості (недостатнє представництво в інженерно-технічній та бізнесових елітах, традиційних (кіно) та нових галузях культури і міської молодіжної субкультури), що поряд з інерцією дискримінованого соціального становища, досить-таки високий ступінь акультурації та асиміляції свідчить про кризу української етнічності,

а у геополітичному аспекті перешкоджає українському етносу здійснювати територіально-об'єднуючі функції.

Отже, навіть побіжний огляд деяких етногеографічних особливостей України¹ випукло розкриває дві головні проблеми, які необхідно вирішити задля гармонізації взаємин в етнополітичній сфері: 1) подолання кризових виявів української етнічності; 2) забезпечення соціально-культурних потреб етнічних українців та етнонаціональних меншин. Обидві ці проблеми є взаємопов'язаними, а їхнє вирішення забезпечить формування і культурної самобутності держави, і її геополітичної єдності.

Перешкодою в процесі геокультурної консолідації українського суспільства є *кризові вияви української етнічності*, які мають системний характер, але найбільше проявляються в збереженні асиміляційних тенденцій. Така ситуація є наслідком тривалої дискримінаційної щодо українства політики і стосується, хоча й різною мірою, всіх, без винятку, регіонів. Розміри асиміляції етнічних українців засвідчують декілька тривожних моментів: а) частка етнічних українців у деяких південних і східних регіонах, які не вважають рідною свою національну мову, досягнувши загрозливого рівня, продовжує зростати; б) особливо великий розмах русифікації етнічно українського населення у містах та в середовищі населення молодого віку в умовах дальшої урбанізації несе небезпеку загострення кризового стану української етнічності; в) деконцентричний тип розселення населення з рідною українською мовою (тобто брак великих україномовних центрів), який уже намічається у центральній Україні, але особливо гостро проявляється у південних і східних регіонах, зумовлює неоптимальність культурних зв'язків великих міст та сільської місцевості. Отже, *недостатній розвиток україномовної культури у великих*

¹ Детальніше див. : Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів, 2006

містах, формуючи штучну етнічну дисперсію, перешикоджає українській етнічній нації створити передумови для синергетичного ефекту в ході нового культурного піднесення.

Проблема асиміляції та акультурації етнічних українців виявляється по-різному, але насамперед – у інформаційно-психологічній залежності від російської культурної продукції. Очевидним є те, що через несприятливі історично-геополітичні передумови професійна українська культурна творчість так ще і не піднялася до висоти української народної культури, що завдає суспільству величезних втрат, адже внаслідок цього професійний український культурний продукт дуже часто має вторинний характер, що формує і відповідну ментальність та поведінку як тих, хто його творить, так і тих, хто його сприймає. Важливо, що на цій проблемі акцентував увагу ще у 20-ті роки минулого століття український географ **С. Рудницький**, і вона залишається актуальною і до сьогодні. Невідповідність ситуації вимогам часу поглиблює небезпеки порушення цілісності суспільства, створюючи лінії геокультурних розривів (міжрегіональних і внутрішньорегіональних), загалом знижує рівень *культурної ідентичності всієї держави*, що додатково набуває загрозливого характеру в умовах глобалізаційних процесів, які посилюють зовнішні виклики культурній самобутності країн. Деякі зовнішні небезпеки українській культурній ідентичності зумовлені і геополітичними інтересами сусідніх держав.

Для призупинення дії механізмів постійного відтворення і навіть поглиблення всіх кризових виявів української етнічності за роки незалежності рішучих кроків так і не було зроблено, і що важливо – *втрачено найбільш сприятливі для культурно-психологічного оновлення української етнічної нації моменти – проголошення незалежності 1991 року і революційні зрушення 2004 року*. Більш того, психологія культурної вторинності, соціально спрямована у радянські часи у напрямку до союзного центру, переорієнтувалася до центру України, захоплюючи все більші і більші території і прошарки суспільства, і що особливо

небезпечно – молоді. І сучасна політика у культурній сфері не тільки не сприяє усуненню механізмів акультурації етнічних українців, а, навпаки, в деякому аспекті (двомовний або російськомовний формат молодіжних теле- і радіопередач, засилля російської преси, естради, зростання впливу проросійськи зорієнтованого великого бізнесу тощо) – лише поглиблює мовно-культурні проблеми української етнічності. Формуються й усіляко пропагуються ідеологічні обґрунтування щодо недоцільності, і нібито недемократичності, усунення наслідків асиміляції та акультурації етнічних українців і сприйняття їх як непорушних реалій. Ні політичні, ні культурні еліти не усвідомлюють усієї небезпеки проблем асиміляції та акультурації, які полягають у тому, що *дальша поляризація за ступенем культурної цілісності в середовищі української етнічної нації та істотна мовно-культурна дивергенція можуть призвести до порушення її цілісності, а відсутність монолітності державоформуючої нації, свою чергою, – це очевидний розлом у підвалинах цілісності держави.*

Лінії культурно-ментальної роз'єднаності в середовищі української етнічної нації перешкоджають також і процесам інтеграції в загальноукраїнське середовище етнонаціональних меншин, формуючи з їхнього боку скептичне ставлення до перспектив української держави і посилюючи геокультурні та геополітичні орієнтації у напрямку до сусідніх національних держав.

У таких непростих умовах стає помітною необхідність системної внутрішньої геополітики України, яка здійснювалася б у різних сферах, але насамперед у напрямку розширення (а у багатьох випадках, і створення) багатогранного україномовного міського культурного середовища. Здійснення й ефективність такої політики залежатимуть не лише від державних структур, але й від усієї української культурно-політичної еліти. Першочерговим завданням є *призупинення дії інформаційних чинників акультурації та створення нових механізмів самоусвідомлення*

мешканцями великих міст необхідності й доцільності *якісного культурно-лінгвістичного переходу в україномовне культурне середовище*. Таке самоусвідомлення, яке, на перший погляд, може видатись ілюзорним, своєрідним ідеалістичним прожектором, як засвідчують історичні приклади, є *реальним*, але може бути здійснене не внаслідок моралізаторства чи поверхової штучної «українізації» з єдиним аргументом («ви зобов'язані знати українську мову, бо вона державна»), а через систему дієвих спонукальних заходів, які мусять мати не насильницький, але всеохоплюючий, наступальний характер. Тобто йдеться про формування таких умов і обставин, за яких сукупна дія усіх чинників життєдіяльності (взаємини з владними структурами, праця, освіта, інформація) зумовлювала б внутрішню потребу інтеграції в українське мовно-культурне середовище. А один із ефективних кроків у цьому напрямку – творення осередків привабливого, насамперед для молоді, українського цілісного культурного середовища (література, естрада, кіно, спорт), включаючи й елементи молодіжної субкультури.

Успішність реалізації програми культурної модернізації української етнічної нації (в контексті урбанізаційних процесів) потребує економічної підтримки та активізації ролі культурного середовища тих великих і середніх міст (а це переважно Західна і Центральна Україна), де зберігається і функціонує цілісне україномовне культурне середовище, і передусім столиці – міста Києва. Зважаючи на високий ступінь концентрації культурної і політичної еліти, порівняно високу частку етнічних українців та осіб з вищою освітою, саме Київ має усі підстави започаткувати процес мовно-культурного оновлення української етнічної нації у регіонах Південної і Східної України, хоча, з іншого боку, у другій половині 90-тих рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. у культурному середовищі Києва намітилось і багато негативних тенденцій (русифікація підприємницького і молодіжного середовищ, зростання ролі масової культури, насамперед російської й американської та ін.). Отже,

враховуючи те, що столиці переважно завжди започатковують нові суспільні тенденції, *призупинення деструктивних процесів та позитивні зрушення в українській мовно-культурній сфері Києва дали б додаткові імпульси формуванню нової культурної ідентичності України.*

Порівняно з кінцем 80-тих – поч. 90-тих років ХХ ст., різко зменшився культурний вплив на всю Україну міського середовища найбільших західноукраїнських центрів, зокрема Львова. Однією з причин цього явища, поряд з багатьма іншими, є брак тут реальних економічних здобутків, великі провали у галузі промисловості, що, свою чергою, зумовлено слабкістю і невідповідністю організаційно-господарської еліти. Такі негативні обставини знижують і сукупний потенціал Західної України, її позиції в політичній та культурній сферах. Але, з огляду на широту та цілісність культурного середовища (і по горизонталі, і по вертикалі), західноукраїнські культурні осередки залишаються важливим плацдармом для нової хвилі українського культурного піднесення.

Ефективна злагоджена робота як державних структур, так і різних груп суспільства попри усі складності вже в найближчій перспективі може забезпечити формування суцільного цілісного україномовного простору насамперед у всіх обласних центрах центральної України (Київ, Вінниця, Житомир, Кіровоград, Черкаси, Чернігів, Полтава, Суми), а згодом, ураховуючи порівняно вищу частку населення з рідною українською мовою, – і Дніпропетровська та Херсона. Важливо звернути увагу, що *відставання частки населення з рідною українською мовою від реального вживання української мови в комунікаційно-інформаційній сфері великих міст свідчить про певні резерви і навіть об'єктивну готовність значної частки населення до рішучого і повного переходу в україномовне середовище.* А тому і результатом першого етапу такого рішучого мовно-культурного переходу має бути відповідність рівня практичного вживання української мови питомій вазі населення з рідною

українською мовою. Це забезпечило б надійний плацдарм у дальшому збільшенні рівня вживання української мови, але вже до частки етнічних українців.

Розв'язання такої комплексної проблеми, безперечно, потребує диференційованого підходу і щодо різних груп населення, передусім урахування вікових особливостей та соціального походження громадян. У цьому контексті найбільш сприятливою для нового культурно-лінгвістичного переходу категорією населення великих міст, можна сказати, його авангардом, можуть стати ті вихідці з сільської місцевості, котрі вирости в україномовному середовищі, і, одержавши освіту, адаптувались до міського життя, зберігаючи водночас свою культурну ідентичність, але не виявляючи її через дискомфортні умови та в силу інерції дії багатьох чинників.

Отже, оптимізація нового українського культурного простору внаслідок гармонізації взаємин по лінії велике місто – прилегла округа, а також його природне розширення у південному і східному напрямках, залучаючи свіжі людські резерви і втягуючи великі регіони, дали б змогу створити додаткові передумови і для етнополітичної стабілізації, і для нового якісного стану української культури, нового самобутнього культурного обличчя України.

Утвердження культурної ідентичності України залежати-ме і від вектора релігійної складової в культурі, гармонізації мовно-культурних взаємин у релігійній сфері відповідно до соціально-духовних потреб та зовнішніх викликів. Від самої української громадськості залежать перспективи подолання тривалого розколу в православ'ї, усвідомлення того, що *Україна, чи не найбільша у світі православна держава* (з огляду на велику поширеність в Росії атеїзму), *має усі підстави мати й велику автокефальну православну церкву*, яка, разом з іншими українськими традиційними християнськими конфесіями, дбала б про збереження і примноження християнських духовно-культурних цінностей, протидіючи різноманітним деструктивним викликам глобалізованого суспільства споживання.

Але *реальні інформаційні умови сучасної України, які без перебільшення можна означити як неоколоніальні* (домінування іноземної культурно-інформаційної продукції, наявність добре налагоджених механізмів її реалізації, поєднаних зі стійкою залежністю від неї українського населення, брак адекватної української альтернативи), неймовірно ускладнюють практичну реалізацію програми модернізації української культури. Немає в суспільстві і широкого, всебічного бачення чинників та механізмів негативних тенденцій, які відбуваються в соціально-культурній сфері, та оцінення рівня реальних небезпек. А тому і немає цілісної програми, своєрідної «дорожньої карти», активізації українського культурного середовища.

Пропорційні і справедливі співвідношення з урахуванням інтересів етнічних українців та етнонаціональних меншин необхідно насамперед сформувати *в галузі мовної політики*. Закон про мови було введено в дію ще 28 жовтня 1989 року в умовах чинного на той час СРСР. Тому багато його положень застарілі, є підставою довільного тлумачення, інші потребують конкретизації й уточнення. Невиробленість конкретного механізму та необхідних роз'яснень щодо впровадження української мови як комунікаційно-інтегрувального чинника для всього суспільства, а також використання мов етнонаціональних меншин часто зумовлюють різні політичні спекуляції і збурення, особливо напередодні виборчих кампаній. У практиці політичної боротьби з цього приводу застосовувались як некоректні прийоми, так і хибні методологічні підходи. Зокрема, справедливі і достатньо обґрунтовані пропозиції щодо забезпечення офіційного вживання мов етнонаціональних меншин у місцях їхнього компактного розселення, яке гарантують і міжнародно-правові документи, в Україні деякі політичні сили намагались реалізувати вкрай некоректно, прагнучи поширити, зокрема, офіційний статус російської мови не на місця компактного розселення етнічних росіян, а на весь регіон, у т. ч. і на ті території, де і частка етнічних росіян, і населення з

рідною російською мовою є мінімальними. Така постановка питання веде до порушення прав етнічно українського населення та інших громадян з рідною українською мовою, які у цій місцевості становлять велику більшість. Тому, вдосконалюючи мовне законодавство, розробляючи юридичні положення щодо офіційного вживання мов етнонаціональних меншин, необхідно обов'язково вказувати *на місця їхнього компактного розселення, окреслення яких потрібно здійснювати не загальною областями, а з урахуванням ситуації в адміністративних одиницях нижчого рівня (районах, окремих поселеннях)*. Наприклад, про офіційне вживання румунської мови можна ставити питання не на рівні всієї Чернівецької області, посилаючись на те, що там проживає значна частка етнічних румунів, а лише в межах Герцаївського та частини Глибоцького районів, де етнічні румуни становлять абсолютну більшість.

У різних комунікаційних зв'язках (центр – регіони, регіональний центр – прилеглі райони, регіон – регіон) ще не створено умов для повноцінного циркулювання україномовної інформації, яка б забезпечувала необхідну систему поєднань різних соціально-територіальних груп, формувала б культурну самобутність України порівняно з іншими пострадянськими державами. Тому розбудова і розширення мережі українських соціально-культурних закладів, розширення україномовної інформаційної сфери не може сприйматися як порушення інтересів інших спільнот, а як об'єктивний процес збалансування етнонаціональних потреб та інтересів і культурно-комунікаційна основа цілісності суспільства, тіснішої міжрегіональної інтеграції. Лише усвідомлення цього положення усіма громадянами України, яке має забезпечити авторитетна влада, може бути передумовою його практичної реалізації. В цьому контексті, замість виявів розпачу і зневіри, яка охопила частину української інтелігенції, слід шукати реальні важелі та механізми етнокультурної модернізації української етнічної нації.

Етнонаціональні меншини безпосередньо з соціально-культурних мотивів не мають на сьогодні підстав для уявлень про

свою дискримінацію. І державні структури України, й інтелігенція державоформуючої нації підтримують усі їхні громадянські права, у т. ч. й право на культурну самоідентифікацію, усвідомлюють необхідність створення соціально-економічних, освітніх та інформаційних передумов для збереження культурної самобутності. Як свідчать соціологічні дослідження, більшість представників етнонаціональних меншин також вважає, що можливості задоволення їхніх національно-культурних потреб за роки незалежності розширилися.¹ Певний виняток у цьому аспекті становлять етнічні росіяни, що пояснюється інерцією їхнього домінуючого і значною мірою привілейованого становища в умовах колишнього СРСР. Як вважає **О. Майборода**, достатньо поширений в Україні «... російський націоналізм не є реакцією групи на дискримінацію з боку більшості. Навпаки, він домагається збереження домінуючого статусу меншості у мовно-культурній сфері».²

Гострим з погляду етнополітичної стабільності є питання соціально-культурного становища кримських татар, яке безпосередньо поєднується з економічною проблематикою. Негативне значення має певна відстороненість держави від вирішення всієї сукупності проблем кримських татар, яка спостерігається в останні роки. Отже, через відносно більший розмах різних соціальних проблем, особливо помітних на фоні не завжди ефективної діяльності владних структур, та враховуючи вагоме значення усвідомленої історичної несправедливості, можна зробити висновок, що *проблеми соціальної невлаштованості кримських татар, на відміну від інших спільнот і груп, можуть мати конфліктогенний характер*, зумовлюючи необхідність не загальних декларацій, а розроблення цілісної конкретної

¹ Пилипенко В., Привалов Ю. Національні меншини Києва: традиції, звичаї, проблеми інтеграції в український соціум // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К., 2003. – С. 508.

² Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998) // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. – К., 1999. – С. 152

програми соціально-культурної політики держави щодо депортованих народів та етнонаціональних меншин загалом.

7.5. Регіональні проблеми утвердження в Україні національної ідеї та становлення політичної нації

Зовнішні та внутрішні загрози етнополітичній стабільності України актуалізують необхідність здійснення таких напрямків геоетнополітики, які мали б універсальний вплив, знімаючи якомога більше наявних регіональних і міжрегіональних суперечностей. Таку результативність, з огляду на всі позитивні міжнародні приклади, безперечно, може забезпечити насамперед об'єднання суспільства навколо національної ідеї. І в процесі новітнього державотворення, й у період незалежності політичні середовища України досить добре усвідомлювали необхідність утвердження національної ідеї, але через штучне ускладнення проблеми, некоректні посилення на досвід великодержав (імперського чи переселенського типу), замість використання прикладу європейських національних держав, так і не спромоглися чітко обґрунтувати і донести зміст загальнонаціональної ідеї до широких верств населення. А тому брак конкретики та усвідомлення всім суспільством, особливо у регіональному вимірі, засадничих принципів національної ідеї залишається характерною особливістю етнополітичних взаємин, збільшуючи ймовірність непередбачуваних збурень.

Отже, абстрагуючись від деяких ідеологічних моментів (а питання національної ідеї – це і наукова, й ідеологічна проблема) і зважаючи на європейський досвід етнонаціонального розвитку, слід зазначити: принципи національної ідеї національних держав, як і засади життєдіяльності будь-яких природних соціально-територіальних колективів, також мусять мати природний характер, не потребуючи постійного висування

особливих штучних проєктів як це змушені робити в державах імперського типу. Тобто *національна ідея – це не видумування штучних лозунгів, а квінтесенція етнополітичного розвитку державоформуючої нації*. А тому основний зміст національної ідеї національної держави визначає саме тип її етнополітичної системи. Інакше кажучи, *сама ідея національної держави як реалізація природного права нації на самовизначення і як логічний наслідок історичного розвитку країни є основною підвалиною національної ідеї національних держав*. Важливо додати, що *ідея української національної держави – це не самоціль, і не лише геополітичні амбіції, а передумова поступального соціально-економічного розвитку всього українського суспільства, а ще передумова творення потужного культурного світу, здатного, з огляду на духовний потенціал, позитивно вплинути, чи навіть оновити морально, усе світове співтовариство*.

Принципово іншою є ситуація з формуванням національних ідей (передусім у державно-політичному розумінні) різних великодержав, особливо імперського типу, а в окремому випадку – й держав переселенського типу. Усіх їх об'єднує значною мірою штучний характер державотворення та формування державної території. А тому такі штучні проєкти, часом дуже вдалі, як, наприклад США, і зовсім невдалі, як колишній СРСР, постійно потребують оновлення ідеологічних лозунгів, часто й пошуку зовнішніх ворогів, які б консолідували і мобілізували суспільство, адже на відміну від національних держав їх не можуть об'єднати ні по горизонталі, ні по вертикалі такі геоетнополітичні чинники, як єдина етнонаціональна територія, єдиний мовно-культурний ареал, єдиний історичний етнополітичний процес тощо.

Твердження про те, що національна державність і є основою національної ідеї відповідних держав, не заперечує і її багатогранності, і багатоаспектності. Тому окреслення змісту ідеї національної держави має різні виміри, а оскільки особливо важливим є поєднання ідеї національної держави з усвідомлен-

ням регіональної самобутності і загальнодержавної культурної ідентичності, то завжди актуальними є *історико-географічні та політико-географічні складові національної ідеї*. Їхня значущість підтверджується й тим, що з державною (національною) ідеєю може ідентифікуватись все суспільство або якась його частина, вся територія держави або якась її ядро. В цьому контексті в Україні, з огляду на історичну регіонально-ментальну відчуженість, яка виявляється насамперед на побутовому рівні і є наслідком тривалого перебування етнічно українських регіонів у складі різних держав, саме історично-географічні виміри загальнонаціональної ідеї є в центрі уваги. Особливо негативні наслідки мала територіально-політична роз'єднаність українських земель упродовж XIX і першої половини XX ст., коли у Європі активізувалися націотворчі і державотворчі процеси. Важливо зауважити, що й після приєднання частини західноукраїнських історичних регіонів до УРСР владні структури не лише нічого не робили для подолання негативних стереотипів міжрегіонального сприйняття, а, навпаки, всіляко підтримували, а то і підсилювали їх на масовому рівні. І лише вузьке коло творчої інтелігенції, головно літературної, намагалося здійснювати деякі кроки у напрямку консолідації. На жаль, і у часи незалежності центральні політичні еліти часто використовували важіль провокування регіонального протистояння, причому цей прийом застосовували як центральні державні структури, так і окремі політичні сили та політики, сприяючи і поширенню необ'єктивних історичних версій.

У сучасних умовах для подолання історичної регіонально-ментальної відчуженості важливо зблизити різні регіональні погляди сприйняття українського історичного процесу, усуваючи вияви антагонізму і підсилюючи вияви симпатії і взаєморозуміння. Необхідним є передусім *пізнання, відбір і усвідомлення таких регіонально-історичних особливостей та цінностей, які, відзначаючись історичною об'єктивністю, мали б водночас загальнонаціональне значення, відображали б втягнутість усіх*

регіонів України в єдиний загальноукраїнський історичний процес. А загалом, у загальнодержавній ідеології слід спиратися на ті моменти регіональної історії, які підкреслюють роль і вклад регіону у загальнонаціональне державотворення і загальнонаціональні здобутки.

Поряд з історично-географічними чинниками важливо виділити й значущість суспільно-географічних відмінностей. Але в усіх спробах окреслення української національної і загальнодержавної ідей з суспільно-географічного погляду відмінності регіонів України настільки перебільшуються, що формується образ України не як єдиної цілісної держави, а непов'язаної мозаїки окремих регіонів. Тому, відштовхуючись від філософських питань і враховуючи насамперед регіональні особливості, в політико-географічному відношенні національну ідею можна розглядати як синтез усвідомлених усім суспільством державно-політичних ідеалів та соціокультурних цінностей української етнічної нації й етнонаціональних меншин у процесі творення національної держави, але в усьому регіональному розмаїтті, а також їхнього позитивного досвіду, основних загальноновизнаних моментів української історії всіх регіонів, збалансованих регіональних соціально-економічних інтересів та орієнтацій. Тобто важливим є не стільки випуклий показ регіональних етнокультурних відмінностей, як таке їхнє синтетичне зображення, яке підкреслювало б цілісність країни. Саме регіонально-інтеграційне трактування української національної ідеї сприятиме її загальнодержавному сприйняттю і поширенню.

Продержавницьким політичним силам України потрібно також усвідомити, що *ідея української національної держави може бути адекватно сприйнята лише за умови реалізації соціально-економічних інтересів широких верств українського народу.* Інакше внаслідок величезної невідповідності очікувань та соціально-економічних реалій, зумовлене реалізацією владними структурами неоптимальних моделей і спекулятивних

ідей, може статися своєрідне відторгнення, як це відбувалося впродовж 1917–1920 років. На жаль, економічні перетворення у 90-тих роках ХХ ст. вже у новій Україні також здійснювалися переважно з метою перерозподілу власності в інтересах невеликих груп, абсолютно ігноруючи інтереси широких верств суспільства, особливо тих, які найбільше зберігали українську самобутність (інтелігенція, селянство, студентство). І в сучасних умовах українські продержавницькі політичні партії не помічають конкретних інтересів широких верств українського суспільства, а в пошуках економічних спонсорів намагаються підтримувати великий бізнес, абсолютизуючи ідеї економічного лібералізму.

Інтереси зміцнення української національної держави актуалізують *необхідність посилення економічної ролі регіонів історичного ядра України, які на сьогодні через об'єктивні і суб'єктивні передумови істотно відстають у промисловому розвитку*. Цього, наприклад, можна досягти шляхом цільових капіталовкладень у розвиток великої наукомісткої промисловості й агропромислового комплексу.

Утвердження української національної ідеї в усіх регіонах є передумовою формування української політичної нації як спільноти людей на основі єдиного громадянства, усвідомлення своїх прав і обов'язків, спільних державних і економічних інтересів, державного патріотизму. *Саме становлення української політичної нації в змозі забезпечити дві вирішальні передумови цілісності української держави – це цілісність самої української етнічної нації та систему оптимальних взаємозв'язків етнічних українців з етнонаціональними меншинами*. Але обґрунтування культурно-політичного типу української політичної нації залишається дискусійним, оскільки нав'язливо пропагуються моделі, в яких акцентують увагу лише на спільності громадянства і фактично виключають зі структури політичної нації її засадничі елементи – українські етнокультурні риси. Реалізація цієї моделі, яка ігнорує визначальну роль української держа-

воформуючої нації, могла б практично, зокрема, й з огляду на сучасні вияви кризи української етнічності, призвести не лише до втрати культурної самобутності України, але й до розколу українського суспільства. Досвід усіх європейських національних держав засвідчує, що справжню цілісність громадянського суспільства може забезпечити лише інтеграція навколо культурної традиції державоформуючої нації, але зі збереженням культурної самобутності етнонаціональних меншин. Тому не просто спільне громадянство, а повага до історії України, її культурної самобутності, яку визначив насамперед український народ, український патріотизм, усвідомлення спільності долі і мети можуть стати підвалиною політичної єдності громадян України. А це, своєю чергою, зумовлює необхідність розроблення не полі- чи двокультурної, а дворівневої моделі української політичної нації: на вищому рівні – культурно-політична інтеграція суспільства на основі національної ідеї, комунікаційну єдність якого визначала б українська мова та українська етнонаціональна культура, і на нижчому рівні – плюралізм етнічних культур, який передбачає збереження (і створення) оптимальних умов функціонування культур етнонаціональних меншин та невеликих корінних народів. Також важливо зазначити, що українська політична нація не може бути аналогом т. зв. радянського народу, в основі концепції якого була повна асиміляція, а точніше – русифікація, населення колишнього Радянського Союзу. Збереження мовно-культурної самобутності етнічних меншин є необхідною передумовою їхнього довір'я до державоформуючої нації. Отже, українська політична нація – це насамперед високий ступінь інтегрованості всіх спільнот і груп в українську культуру і, зокрема, мову, але саме така інтеграція, яка не передбачає обов'язкової акультурації населення етнонаціональних меншин.

Державний патріотизм, усвідомлення загальнонаціональних інтересів і громадянської відповідальності за долю держави можуть сприяти зближенню поглядів етнічних українців усіх

регіонів, незалежно від мовної ідентифікації, посилюватимуть прагнення більше пізнати і зрозуміти свою національну ідентичність і регіональні особливості, що загалом має стати вагомим чинником усвідомлення пріоритетності саме етнонаціональної спільності порівняно з іншими ідентифікаційними ознаками (регіональними, релігійними). Важливо створити умови, щоб участь у спільних громадянських і соціально-економічних проєктах, пізнання особливостей і позитивного досвіду інших регіонів поступово усували регіональний егоїзм, розмивали гіперболізовані вияви регіональної ідентичності.

Становлення української політичної нації потребує й *гармонізації взаємин етнічних українців з етнонаціональними групами*. Принципово важливими передумовами у цьому процесі мало б стати позитивне сприйняття з боку населення етнонаціональних меншин того, що етнічні українці в Україні – державоформуюча нація, а з боку етнічних українців усвідомлення відповідальності за створення демократичного справедливого суспільства з високим рівнем добробуту всього населення.

Переважно двоетнічний характер східних (Донецька і Луганська) і частково південних (Крим) регіонів засвідчує, що *регіональні проблеми і перспективи формування української політичної нації в Україні залежатимуть насамперед від взаємин української етнічної нації і найбільшої (і єдиної великої) в державі російської етнічної групи*. Більшість об'єктивних підстав дає змогу сподіватися на конструктивний варіант розвитку взаємин, хоча є тут і деякі негативні моменти. Передусім позитивне значення мав сам розвиток політичної ситуації в кінці 80-х – на початку 90-тих рр. XX ст., ставлення до референдуму 1991 р. та його результатів, які засвідчили, що «інстинкт сусідства, інстинкт землі», за словами **В. Липинського**, як основа територіального українського патріотизму охопив досить значну частину етнічних росіян в Україні. Його утвердженню і надалі сприятимуть такі об'єктивні чинники, як високий ступінь міжетнічних українсько-російських шлюбів, близькість мов,

відсутність помітних культурно-ментальних бар'єрів та політичної конфронтації на момент новітнього державотворення. Результати соціологічних опитувань, проведені **О. В. Нельгою**, засвідчують, що більшість росіян в Україні саме Україну вважає національною Батьківщиною, і ця частка вища серед росіян, котрі народилися в Україні¹.

Водночас зберігається низка геоетнополітичних проблем, пов'язаних з попереднім домінуючим становищем росіян у колишньому Радянському Союзі, певна кількість яких і сьогодні політично ідентифікує себе з радянськими людьми. Звідси значна підтримка саме комуністичної форми російського націоналізму в Україні та популярність політичних орієнтирів на відновлення союзу в різних формах, досить активна участь у діяльності різних лівих політичних сил просоюзницької зорієнтованості.

Сприйняття російською меншиною об'єктивної української історії як окремого цілісного процесу, а також української мови та культурних цінностей відбувається надзвичайно складно, що пов'язано як з інерцією впливу міфологізованих варіантів історії Російської імперії, так і зі стійкими негативними уявленнями про перспективи української культури в окраїнних регіонах і особливо у великих містах. Згідно з соціологічними дослідженнями **Л. Ази**, «... порівняння компетентності росіян щодо української мови і українців щодо російської свідчить на користь останньої комбінації»².

Зважаючи на кризу самої комуністичної ідеології та провали у діяльності прокомуністичних політичних сил, відхід від комуністичного варіанта російського націоналізму в Україні є на сьогодні характерною тенденцією, зумовлюючи більшу диференціацію політичних настроїв у середовищі російсь-

¹ Нельга О. В. Теорія етносу: Курс лекцій. – К., 1997

² Аза Л. Білінгвізм у контексті демосоціальної диференціації // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К., 2002

кої етнічної групи, у т. ч. перехід деякої її частини на більш екстремістські погляди (імперські євразійські, слов'яно-імперські), які відзначаються агресивнішим несприйняттям повноцінної української державності, її цілісності. Однак поява масової політичної сили, що об'єднала б етнічних росіян на відверто антиукраїнській платформі, провокуючи безпосередньо політичні конфлікти, є на сьогодні малоймовірною, через їхню *велику інтегрованість* (особливо населення у молодшому та середньому віці) *в загальнодержавні соціально-економічні процеси*, високий ступінь компліментарності між етнічними росіянами та українцями, значне їхнє представництво в органах державної влади та участь у діяльності загальноукраїнських політичних партій. Безперечно, ця велика етнонаціональна група *і надалі виявлятиме відмінні від етнічних українців геополітичні настрої*, але важливо, щоб узгодження її інтересів з загальнодержавними відбувалося на конструктивній основі. Цьому могло б сприяти поступове подолання негативних історичних культурно-психологічних стереотипів, гуртування навколо розв'язання конкретних проблем життєдіяльності всього суспільства, а також оптимізація стосунків України і Росії на засадах рівноправності і добросусідства. Тому безконфліктна інтеграція росіян як етнічної групи зі значним соціально-демографічним потенціалом, великими культурними і громадянськими традиціями в українське соціально-політичне середовище значно підвищить його сукупний потенціал.

Не менш значимим є зміцнення довірливих стосунків української етнічної нації з іншими етнонаціональними меншинами, яке потребує недопущення найменших проявів ксенофобії та егоїзму. За словами українського соціолога **О. Бочковського**, «...національний егоїзм, що відкидає порозуміння між народами, передусім шкодить інтересам власної нації»¹. В

¹ Бочковський О.І. Життя нації. Наука про націю та її життя. – Львів, 1939. – Ч. 2

цьому аспекті загалом достатньо сприятливими є передумови інтеграції в українську політичну націю етнічних білорусів, які серед малих етнічних груп є кількісно найбільшими, виділяючись і відносно вищою демографічною вагою серед міського населення. Культурно-ментальна спорідненість зумовила загалом високий рівень компліментарності між українцями та білорусами. Але все ж простежуються й суперечливі моменти. Зважаючи на значну асиміляцію (власне русифікацію) та урбанізацію, деяка частина етнічно білоруського населення може бути втягнута в екстремістські вияви політизації російської етнічності.

Лише деякі зовнішньополітичні чинники (з огляду на політичне становище в Молдові) можуть зумовити негативні політичні збурення серед етнічних молдован, більшість яких становить сільське населення. Помітною перешкодою у процесі їхньої інтеграції у загальноукраїнське становище є незадовільне володіння українською мовою. Ще більше це стосується й румунської етнічної групи, але, на відміну від молдован, етнічні румуни в Україні є більш політизованими, й у їхній політичній активності, як уже зазначалося, є суперечливі моменти. Зокрема, поширені тут, головню серед інтелігенції, сподівання на ірреденту і відновлення т. зв. Великої Румунії внаслідок послаблення в Україні центральної влади і можливі дезінтеграційні процеси. Досить замкнутим і мало інтегрованим у загальноукраїнські процеси є і середовище угорської етнічної групи. Але *оскільки всі ці групи об'єднує економічний прагматизм, то й поєднання їх з етнонаціональною більшістю може і має здійснюватися насамперед на основі спільних соціально-економічних інтересів.*

Оптимізація взаємин з сусідніми західними та південно-західними державами, поєднана зі створенням інформаційних і культурно-освітніх передумов, забезпечить і більшу інтеграцію в рамках політичної нації й досить компактно розселених у південних регіонах етнічних болгар, греків, гагаузів, на сьогодні ще слабо пов'язаних культурно і соціально-політично з етнічними

українцями. Водночас геополітичні реалії кінця ХХ ст. помітно зблизили з державоформуючою нацією етнічних поляків та представників інших західнослов'янських груп.

Перспективи формування української політичної нації значною мірою залежать і від взаємин етнічних українців та єврейської етнічної групи. Незважаючи на різке зменшення питомої ваги євреїв у кількості населення України, ця етнічна група зберігає помітний демографічний потенціал у деяких дуже великих містах – Києві (0,70%), Харкові (0,77%), Одесі (1,2%) (це без урахування значної частки єврейського населення, яке народилося у змішаних шлюбах). Помітно більшою є соціально-економічна роль євреїв в Україні, адже з огляду на великі традиції міської культури, високий ступінь освіченості, традиційний прагматизм, вони займають дуже високі щаблі у сфері бізнесу, банківської справи, інформаційному середовищі. Водночас негативну роль у взаєминах між євреями та українцями в Україні відіграють деякі стереотипи історичного відчуження, зумовлені у минулому різним соціальним укладом та слабкістю соціальних зв'язків, культурно-релігійними відмінностями та різними геополітичними орієнтаціями в історії України першої половини ХХ ст. Внаслідок такої різновекторної спрямованості для євреїв в Україні характерною є *однозначна ідентифікація з російською культурною (і частково, геополітичною) традиціями та значна віддаленість від українських державно-політичних та культурних інтересів*. Все це зумовлювало і зумовлює вияви, і не лише на побутовому рівні, українофобії з боку українських євреїв та антисемітизму – з боку етнічних українців. У часи новітнього українського державотворення (кінець 80-тих–початок 90-тих років ХХ ст.) намітилась позитивна тенденція до українсько-єврейської співпраці у демократизації суспільства, помітне етнокультурне зближення, що мало стати доброю передумовою для подальшого усунення негативних стереотипів взаємосприйняття

у процесі становлення української політичної спільноти. Однак наприкінці 90-тих ХХ ст.–поч. ХХІ ст. через зниження в Україні економічного і політичного значення української етнічної нації й різке зростання соціально-економічної і політичної ролі єврейської етнічної групи, знову характерним стало помітне недовір'я, що знайшло відображення у некоректних ідеологічних випадках з обидвох боків. Так, не вдаючись до конкретики, з боку єврейської інтелігенції це виявилось у пропаганді, під різними лозунгами, в багатьох підконтрольних засобах масової інформації моделі держави, яка б не мала жодною мірою українського національно-культурного характеру, а також і у практичних діях з витіснення української мови, української культури, а з боку частини української інтелігенції – у стереотипах поширення ідей антиукраїнської змови. Особливо негативне значення має те, що приклади ксенофобії з обидвох сторін проявлялися не лише на побутовому рівні, а й на рівні ідеологічних обґрунтувань, з некоректними історичними посиленнями. Такі тривожні сигнали зумовлюють необхідність прямого, відкритого і чесного діалогу національної інтелігенції обидвох народів і узгодження принципів, що передбачали б відмову від тотальних історичних звинувачень чи звинувачень у якійсь всезагальній змові і водночас – конструктивну співпрацю на засадах творення України як європейської національної держави, консолідованої в інтересах усього суспільства на основі української культурної традиції (а не мультикультурного суспільства переселенського типу) з гарантуванням усіх громадянських та культурних прав етнонаціональним меншинам, і створення умов для реалізації громадянами свого потенціалу (фахового, творчого тощо), незалежно від етнонаціональної приналежності.

З огляду на швидке й істотне зростання питомої ваги, історичні й етногеографічні особливості, все більш актуальною стає проблема інтеграції в українське суспільство кримських татар. Сприятливими передумовами успішності цього процесу

є українсько-кримськотатарська співпраця на рівні політичних організацій (Народний Рух України, блок «Наша Україна» – Меджліс кримськотатарського народу) і політичних лідерів, що взаємовигідно узгодили деякі інтереси і у політичній, і у соціально-економічній сферах. Важливо, що *такі тенденції розвитку взаємин можуть стати і для міжнародного співтовариства прикладом толерантної співпраці народів, які мають значні культурно-цивілізаційні відмінності, спростовуючи різні надумані геополітичні схеми і прогнози*. Разом з тим, не можна не враховувати і низки несприятливих передумов. Насамперед тут слід виділити негативні зовнішні чинники (геополітичне положення, тенденції геокультурних взаємин у сучасному світі, поширення деструктивних ідеологій). Як засвідчує практика взаємин на місцях, негативно впливає на компліментарність кримських татар та росіян й українців пропаганда суперечливих концептуальних положень щодо неминучості зіткнення культур-цивілізацій та не завжди коректне інформаційне висвітлення проблеми т. зв. ісламського тероризму. Залишає тут слід і сам розвиток подій у сусідніх, нестабільних, регіонах світу (Кавказ, Балкани, Близький Схід). Кримськотатарське середовище загалом залишається замкнутим у межах Кримського півострова, мало пов'язуючись із загальноукраїнськими справами. Недостатність розвитку української соціально-культурної інфраструктури у межах автономії не сприяє й в оволодінні кримськими татарами на функціональному рівні українською мовою. А тому усунення всіх цих гальмівних чинників передбачає передусім зміцнення позицій українських державницьких сил та розширення системи поєднань Криму з усією Україною.

Формування української політичної нації – тривалий процес, результативність якого залежатиме від багатьох передумов. І насамперед – від активності самої української етнічної нації, її конструктивності, здатності творити *модерне суспільство і приваблює культурно-інформаційне та економічне середовище*.

7.6. Демогеографічні та геоекономічні виклики геополітичним інтересам України

Поряд із суперечностями взаємин у політичній та етнокультурній сферах, геополітичні загрози Україні несе низка інших тенденцій суспільного розвитку, серед яких особливе місце займають демографічна та економічна кризи, які суттєво послаблюють сукупний геополітичний потенціал держави. Окрім того, ці проблеми часто безпосередньо стають предметом геополітичних спекуляцій, оскільки їхнє виникнення пов'язують з територіально-політичними змінами (розпадом СРСР, утворенням незалежних держав). Зниження природного приросту, яке є основним негативним чинником демографічного розвитку, також однобічно і поверхово розглядають як індикатор рівня життя населення.

Насправді більшість передумов депопуляції населення України склалися ще у 70–80-ті роки минулого століття, коли фактично і розпочався складний *демографічний перехід*. Це проявилось, зокрема, у тому, що коефіцієнт природного приросту в сільській місцевості України вже з 1979 року став від'ємним. Отже, депопуляційні процеси в сільській місцевості багатьох регіонів України розпочалися задовго до територіально-політичних змін 90-тих років минулого століття і визначалися насамперед такими чинниками, як прискорена урбанізація, поєднана зі старінням сільського населення. Ці негативні тенденції намітилися найбільше в тих регіонах, де через непередбачену соціально-економічну політику молоде населення сільської місцевості «ввібрали» такі великі агломерації, як Київ і Харків (Чернігівська, Сумська, Полтавська області), закладаючи передумови *обвального старіння сільського населення і відповідно різкого зменшення народжуваності, що і стало основним чинником демографічної кризи*. Наприклад, у 1980 році при середньому по Україні коефіцієнті природного приросту

сільського населення (-0,7 ‰) у Чернігівській області його значення опустилося до (-7,6) ‰, у Сумській до (-7,5) ‰, а у Полтавській – (-7,3) ‰. Пропаганда ідей концентрації виробництва у великих центрах, штучне підштовхування урбанізації, оголошення більшості сільських поселень неперспективними, брак у них засобів виробництва зумовили в деяких регіонах великі диспропорції у розселенні населення та у співвідношенні мешканців великих міст та сільської місцевості. Позначилися тут і демографічні втрати 1930–1940 років, а також масовий виїзд молоді на т. зв. новобудови п'ятирічок. Водночас багато вихідців із сільської місцевості, що потрапили у великі міста і зіткнулися з житловими та іншими соціальними проблемами, поступово, сприймаючи нові культурно-ментальні пріоритети, переходили на модель «одна сім'я – одна дитина». Тобто традиції більшої сім'ї, або, іншими словами, – простого або розширеного відтворення, не могли зберегтися ні в сільській місцевості (бо не вистачало людського ресурсу), ні у великих містах (через соціально-економічні труднощі та культурно-ментальні трансформації).

Отже, наростання негативних демографічних тенденцій наприкінці 70-тих років ХХ ст. призвело до того, що уже в 1980 році коефіцієнт природного приросту не лише сільського населення, а й сумарно сільських і міських мешканців п'яти областей (Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської) став від'ємним. У 1985 році до цих областей додалась Кіровоградська, а природний приріст фактично всіх регіонів неблаганно знижувався. У 1990 році природний приріст став від'ємним майже в половини областей, а його сумарне значення становило лише 0,6 ‰. *Такі негативні тенденції логічно завершилися переходом на природне скорочення (депопуляцію) населення, який відбувся уже в наступному, 1991, році (коефіцієнт природного приросту став (-0,8 ‰), і зберігається по сьогоднішній день. Те, що перехід населення України загалом (не беручи до уваги окремі регіони) на природне ско-*

рочення відбувся у тому ж році, що і проголошення Україною незалежності, – не більше, ніж випадковий збіг зовсім різних процесів. Разом з тим, у західних областях, з огляду на більш оптимальну вікову структуру населення, насамперед сільського, коефіцієнт природного приросту ще тривалий час залишався додатним. Зокрема, і впродовж 90-тих років додатні значення коефіцієнта природного приросту зберігались у Закарпатській та Рівненській областях. Однак уже на зламі XX і XXI ст. демографічний перехід до депопуляції сільського населення відбувся і в західних регіонах. Отже, починаючи з 1994 року, внаслідок природного скорочення і загалом через кризові демографічні процеси кількість населення України ввесь час зменшувалася – щорічно від 243 до 373 тис. осіб. Обсяги його абсолютного зниження досягли за 16 останніх років значного розміру – 6,1 млн осіб (з 52,24 у 1993 до 46,14 млн осіб у 2009 році).

Негативні тенденції відтворення населення, які намітилися ще у 80-ті роки минулого століття, поглибилися в результаті гострої економічної кризи 90-тих років. *Але безпосередньо розглядати економічний спад як основний чинник демографічної кризи аж ніяк не можна.* Йдеться лише про певні накладання економічних негараздів на соціальні, а відтак, і демографічні, тобто своєрідний «економічно-соціально-демографічний резонанс», поглиблення і розширення кризових демографічних явищ. Це особливо стосується різкого зростання кількості розлучень: починаючи з 1993 року в середньому на два зареєстровані шлюби припадало одне розлучення. Водночас про відсутність прямої залежності між природним приростом і рівнем економічного розвитку свідчить той факт, що у відносно демографічно благополучних західних областях рівень доходів населення якраз був значно нижчим, а проблеми з працевлаштуванням – більшими, ніж у тих регіонах, де кризові явища проявилися найглибше. Тобто *найгостріші вияви демографічної кризи зумовлені сукупною дією низки власне внутрішньо-демографічних процесів, насамперед поглибленням диспропорцій*

у статеві-віковій та соціально-віковій структурах населення, які негативно позначилися на всіх механізмах відтворення населення. Опосередковано на ці процеси впливають й інші соціальні чинники. Зокрема, вищий рівень релігійності населення західних областей зумовлює і значно меншу кількість розлучень, а непрямым чином (через значно меншу кількість абортів) сприяє і зростанню народжуваності. Економічні негаразди також помітно вплинули на другу, після природного скорочення, складову загального зменшення кількості населення України – формування *від'ємного сальдо зовнішніх міграцій*, яке стало характерним для України впродовж десятиріччя (1994–2004 роки). Внаслідок міграційного скорочення кількість населення України зменшилася на 1221,4 млн осіб, що становить близько 20% від загальних обсягів скорочення населення. Найбільші значення міграційного скорочення припадають на другу половину 90-тих років минулого століття. А з 2005 року сальдо зовнішніх міграцій за офіційними даними стало додатним. Однак реально ситуація складніша, оскільки значна частка закордонних заробітчан, які ще офіційно не є емігрантами, уже прийняла рішення щодо повернення в Україну.

Тенденції демографічного розвитку України впродовж тридцяти останніх років визначають характерні риси і сучасної демографічної ситуації, хоча останнім часом з'явилися і деякі нові явища. Так, з 2006 року намітилася деяка позитивна тенденція до збільшення значення природного приросту: у 2005 році природний приріст становив (-7,6 ‰), у 2006 – (-6,4 ‰), у 2007 (-6,2 ‰), у 2008 – (-5,3 ‰). Таке зростання природного приросту пов'язане насамперед зі збільшенням народжуваності, яке спостерігається з 2005 року і пов'язане з активізацією демографічної політики держави, передусім через збільшення грошової допомоги при народженні дитини. Намітилися й деякі позитивні соціально-ментальні зміни у підходах до моделювання сім'ї, зокрема, відхід від схеми «одна сім'я – одна дитина». Позитивним стало і сальдо зовнішніх міграцій: упро-

довж січня – жовтня 2009 року кількість населення України в результаті зовнішніх міграцій зросла на 10 713 осіб. Але сподіватися на істотне покращення демографічної ситуації ще передчасно, враховуючи і збереження високого рівня смертності населення, у т. ч. і дітей до 1 року, і збереження високого рівня розлучень (у 2008 році на 2 шлюби припадало 1,03 розлучень). У віковій структурі населення частка осіб у працездатному віці лише зменшується, особливо це стосується сільської місцевості східних і центральних регіонів. Залишається незрівноваженою і статева структура населення (частка жіночого населення (53,7%) помітно перевищує частку чоловічого (46,3%), що також є значним негативним чинником демографічного й соціального розвитку.

В умовах збереження демографічної кризи позитивне значення можуть мати окремі кроки держави, спрямовані на допомогу сім'ям при народженні дитини, хоча для призупинення багатьох негативних демогеографічних тенденцій цього недостатньо. Тут необхідно застосувати увесь комплекс заходів як поточного, так і стратегічного характеру. Актуальною тут є всебічна підтримка молодих сімей і щодо вирішення житлових проблем, і щодо працевлаштування, кар'єрного росту тощо. У стратегічному аспекті *гостро відчутною є потреба комплексного соціально-економічного і культурного піднесення сільської місцевості України*, вирішення якої забезпечило б поступ і у багатьох інших сферах. Для цього є водночас і сприятливі передумови, насамперед значні агрокліматичні ресурси, зростання світових потреб у продовольстві, і водночас вкрай не вигідні умови господарювання, що підтверджує припущення про наміри штучно довести сільське господарство України до банкрутства з наступним тотальним скуповуванням зарубіжним та українським олігархічним капіталом земель сільськогосподарського призначення. Тому *вкрай небезпечними є плани обраного у 2010 році президента В. Януковича щодо скасування мораторію на продаж сільськогосподарських земель. Провокацій-*

ний характер мають і деякі рекомендації щодо вирішення працересурсних проблем сільської місцевості центральних, східних та південних областей України через залучення іммігрантів з Африки та Азії. З огляду на збереження значних регіональних відмінностей сільськогосподарської освоєності території України (частка сільськогосподарських угідь, яка припадає на одну працездатну особу, в Херсонській, Миколаївській областях більше, ніж у сім разів перевищує відповідний показник таких областей, як Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська) перспективною не лише з демогеографічного, але і з економічного та етнополітичного поглядів могла б бути державна політика цілеспрямованого переселення населення густозаселених сільських районів Західної України в південні і північно-східні області держави, організованого повернення на батьківщину українців з-поза меж України.

Ще більше геополітичних загроз Україні спричиняють негативні тенденції її економічного розвитку. Без чіткої концепції трансформації господарства, яку так і не спромоглися запропонувати державницькі сили, в Україні впродовж 90-тих років ХХ ст. під демагогічними лозунгами роздержавлення та приватизації відбулося тотальне розкрадання державного майна, що призвело в результаті до формування особливого варіанта олігархічного капіталізму, основними рисами якого стало перманентне збагачення за рахунок державного бюджету, тінізація виробництва та прибутків. Оскільки господарство незалежної України розвивалося в умовах гострої трансформаційної кризи і фактично без позитивного координування та регулювання з боку держави, то і в структурі промисловості, і в структурі сільського господарства з'явилося багато негативних змін. Зокрема, в структурі промисловості різко зменшилася частка наукомістких галузей, насамперед машинобудування, і зросла частка тих виробництв, які, використовуючи дешеву працю, мали змогу на зовнішніх ринках одержувати значні прибутки. Найбільше це стосується чорної металургії. В результаті таких тенденцій

частка енергомістких виробництв лише зростає, поглиблюючи загальнодержавну проблему енергозабезпечення. Держава не використовувала економічні важелі для формування і розширення внутрішнього ринку, створення системи замкнутих циклів виробництва, що, зокрема, могло б забезпечити збереження позицій машинобудування. Недостатньо проводилася політика створення в Україні життєво необхідних виробництв, наприклад, у фармацевтичній промисловості, яка зменшила б валютні витрати. Водночас під тиском різних бізнесово-політичних угруповань створювалися різні пільгові умови для нарощування обсягів імпорту.

Негативне геоекономічне, а відтак, і геополітичне значення має значна диференціація регіонів України й за рівнем промислового розвитку: за офіційними даними обсяги промислового виробництва на одну особу Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей є у вісім–десять разів вищими, ніж відповідний показник Чернівецької, Закарпатської, Тернопільської, Волинської областей (максимально обсяги промислового виробництва на одну особу Запорізької області переважали у 2003 році відповідні значення Чернівецької області у 10,9 раза), що є результатом не лише об'єктивних природно-ресурсних передумов і особливостей історичного розвитку, але й наслідком регіональної економічної політики колишнього Радянського Союзу, зокрема, зорієнтованості на гіперконцентрацію виробництва у великих містах і на великих підприємствах. Причому впродовж 90-тих років минулого століття простежувалася тенденція до поглиблення територіальних диспропорцій промислового та загалом економічного розвитку, зумовленого нерівномірністю спаду виробництва за регіонами. Наприклад, упродовж 1990–1998 років обсяги продукції промисловості Львівської області зменшилися на 74%, Волинської і Закарпатської областей – на 68%, водночас Запорізької і Одеської областей – лише на 19 і 18% відповідно. *Дальше поглиблення нерівномірності економічного розвитку, збільшення кількості*

індустріально відсталих або депресивних районів може спричинити і деякі мікререгіональні соціально-політичні тертя, зумовлюючи й негативні політико-географічні наслідки.

Територіально-політичній консолідації українського суспільства на сьогодні мало сприяє розвиток транспорту через його занедбаний стан. Особливо це стосується недостатнього рівня розвитку інфраструктури автомобільного транспорту (немає автобанів, мала щільність автошляхів з твердим покриттям), рівень розвитку якого є значно нижчим, ніж у сусідніх, західних, державах. Щільність залізничних шляхів в Україні становить 38 км на тис. км² і є на середньому рівні щодо більшості сусідніх держав Центрально-Східної Європи, проте стан залізничного господарства, попри деякі позитивні зрушення останніх років, залишається незадовільним. *У територіально-політичному й економіко-географічному аспектах відчутною є недостатність транспортних поєднань у напрямку захід-схід.*

Стратегічно важливою геоекономічною проблемою, яка з часу проголошення незалежності України має для неї провідне зовнішньополітичне значення, є на сьогодні недостатня забезпеченість такими енергоносіями, як газ і нафта. Зокрема, у 2005 році в Україні було спожито близько 70 млрд кубометрів газу, а видобуто лише 20,8 (менше 30% від загальних обсягів споживання). Того ж року нафтопереробні підприємства України переробили 18,4 млн тонн нафти, а їхня потужність дає змогу переробляти близько 60 млн тонн. Водночас видобуток нафти і газового конденсату у 2005 році досягнув 4,4 млн тонн, що становить лише понад 20% від обсягів перероблення і менше 8% від потреб і можливостей нафтопереробних підприємств. Такі співвідношення свідчать про велику залежність України від російського імпорту, яка часто стає чинником політичного тиску з боку Росії і внутрішньоукраїнських геополітичних спекуляцій. Цю проблему хоча б частково можна було розв'язати внаслідок посилення геолого-розвідувальних робіт, насамперед

у шельфі Чорного й Азовського морів, а ще більше – створенням ефективної системи енергозбереження (при переході на нові технології в металургії і хімічній промисловості, модернізації житлово-комунального господарства реальним є вихід на споживання 45 млрд кубометрів газу). Але політичні еліти України впродовж усього періоду незалежності і не намагалися це зробити, одержуючи за рахунок загальносуспільних втрат величезні надприбутки в результаті імпорту російських енергоносіїв. Так само гонитва власників великих металургійних підприємств за надприбутками перешкоджає впровадженню нових енергозберігаючих технологій. У результаті таких тенденцій неухильно зростає зовнішній борг України, значна частина якого іде на оплату імпорту енергоносіїв, досягнувши на кінець 2010 року величезної суми – понад 111 млрд доларів, що становить понад 40% українського ВВП.

Загрозливий характер економічного розвитку України розкривають і її зовнішньоекономічні зв'язки, зокрема, товарна структура зовнішньої торгівлі України та зовнішньоторгівельне сальдо (співвідношення експорту та імпорту), відображаючи структурні пропорції та диспропорції в економіці держави, а також основні чинники її геоекономічної залежності. Так, у структурі експорту товарів з України у 2007 році більше половини припадало на продукцію металургії та добувної промисловості (недорогоцінні метали 42,1%, мінеральні продукти 8,7%), засвідчуючи майже повну залежність цих галузей від кон'юнктури на світовому ринку. Водночас частка наукомістких виробництв становила лише понад 27% (10,2% продукція хімічної промисловості і 17,2% – різних галузей машинобудування). Помітною також є велика енергомісткість експортованих Україною товарів, зумовлюючи, своєю чергою, велику частку енергоносіїв у структурі українського імпорту (понад 28%). Запізнілий вступ України в СОТ у 2008 році не дав змоги через економічну кризу скористатися з можливостей нарощування експорту, призводячи водночас до зменшення

можливостей захищати інтереси українських виробників на внутрішньому ринку.

З огляду на такі невідповідні співвідношення, необхідною є диверсифікація структури українського експорту товарів, використовуючи, зокрема, потенціал військового й енергетичного машинобудування, літакобудування і суднобудування, харчової промисловості та деяких інших виробництв. Хоч би часткова оптимізація структури зовнішньої торгівлі можлива лише внаслідок активізації роботи економічних блоків українських дипломатичних представництв, урядових структур. У цьому ж напрямі необхідно прискорити роботу щодо міжнародної сертифікації української продукції, приведення її у відповідність до міжнародних стандартів. Більш прагматичного характеру має набути і співпраця України з міжнародними організаціями, а також діяльність у регіональних об'єднаннях.

Особливо тривожним моментом зовнішньоекономічних взаємин України, який може спричинити і низку інших негативних тенденцій, зокрема, у фінансовій системі, є від'ємне сальдо торгівлі товарами. Так, обсяги імпорту товарів у 2007 році переважали обсяги експорту в 1,23 рази. Причому це співвідношення мало в останні роки тенденцію до зростання, становлячи у 2005 році 1,06, а у 2006 році – 1,17, тобто при загальному зростанні обсягів зовнішньої торгівлі спостерігалось випереджаюче зростання імпорту над експортом. З огляду на це, реальною є небезпека того, що у найближчі роки переважання імпорту над експортом може перевищити 10% від ВВП України, позначаючись негативно і на національному виробництві, і на стабільності національної грошової одиниці.

Негативне сальдо торгівлі товарами частково покривається торгівлею послугами, експорт яких у 2007 році більш, як у 1,8 рази перевищив імпорт. Хоча ще у 2000 році експорт послуг переважав імпорт у 3 рази. Позитивне сальдо у зовнішній торгівлі послугами досягається головню завдяки значному транспортно-транзитному потенціалу України і забезпечуєть-

ся функціонуванням трубопровідного (26,7%), залізничного (14,%), повітряного (10,2%) і морського транспорту (10,1%), хоча можливості річкового та морського транспорту використовуються ще недостатньо. Незбалансованою залишається ціна на російський газ та плата за його транзит у Центральну Європу. Україна не використовує величезні можливості у наданні будівельних, фінансових, страхових та інших послуг. На 38% споживачем послуг українських підприємств залишається Росія, що до деякої міри засвідчує і її економіко-географічну залежність від України.

Неоптимальною є і географічна структура зовнішньоторгівельних зв'язків. Впродовж останніх десяти років вирівнювання співвідношень за різними напрямками та групами держав було дуже незначним. Так, якщо у 1997 році на Росію припадало 26% усього експорту і 46% імпорту, країни СНД – 41% експорту і 60% імпорту, водночас на інші країни Європи – 26% експорту і 28% імпорту, то у 2007 році частка Росії в українському експорті становила стільки ж (25,7%), а в імпорті зменшилася до 27,8%, частка країн СНД в експорті становила 38%, а в імпорті 42%, інших країн Європи – в експорті 30%, а в імпорті 38%. Отже, і надалі лівова частка українського товарообороту припадає на сусідні держави, що свідчить не стільки про інтенсифікацію регіонального співробітництва, як про нездатність утвердитися на світових ринках. Деяке зменшення частки держав СНД, насамперед Росії, у зовнішньому товарообігу України також є наслідком не стільки позитивних тенденцій оптимізації структури її зовнішньоекономічних зв'язків, як результатом *втрати Україною в цих державах деяких ринків* унаслідок, зокрема, цілеспрямованої митної політики Росії (щодо імпорту українського цукру, труб, продукції молочної промисловості, постачання в Україну російської нафти), а також політики заміщення українських підприємств у виробництві деяких товарів, передусім у військовій промисловості.

Позитивна тенденція до деякого зростання товарообігу України з державами Європейського Союзу поєднується з низ-

кою негативних моментів. Це стосується і від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі товарами, і випереджаючого зростання імпорту над експортом. З великих держав Європи найбільш сприятливі співвідношення в торгівлі товарами Україна в 2007 році мала лише з Італією, на яку припадало аж 18% українського експорту до європейських держав. Для порівняння, імпорт з Німеччини переважав експорт до цієї держави в 3,5 рази. ЄС і надалі здійснює політику обмеження щодо українського експорту, причому ця політика поширилась і на нових членів ЄС, які ще донедавна були значними партнерами України. Основу українського експорту до ЄС становить переважно лише продукція низькотехнологічних галузей. Незначним є і рівень виконання спільних проєктів з використанням інноваційних технологій.

Політичне партнерство України та США також не підкріплюється відповідним рівнем економічних взаємин. Частка США, а також і Канади, в зовнішньому товарообігу України залишається незначною. Недосконалою є і договірно-правова база економічних взаємин України з цими розвинутими державами. Зберігаються і деякі обмеження щодо імпорту продукції української металургії та хімічної промисловості. Україна так і не змогла залучити потужні американські компанії до різних економічних проєктів. Водночас достатньо конструктивною є підтримка США України в міжнародних організаціях.

Наприкінці 90-тих років XX ст. вигідним торговельним партнером України був Китай. Так, у 1997 році експорт України в Китай становив близько 8% українського експорту і майже у 10 разів перевищував легальний імпорт із цієї країни. Однак з початку XXI ст. обсяги експорту українських товарів до Китаю зменшились більше ніж удвічі, а питома вага становила лише 0,9% від загальної вартості експортованої продукції. Водночас легальний імпорт з Китаю в Україну зріс більше ніж у 25 разів, що свідчить про втрату Україною своїх позицій на китайському ринку, зокрема, на ринку озброєнь. Дещо більш сприятливий

для України характер має динаміка зовнішньоторгівельних відносин з Індією.

В контексті пошуку ринків збуту українських товарів, у т. ч. продукції машинобудування, хімічної промисловості, металургії, достатньо вигідним для України партнером могли б бути держави Південно-Західної Азії та Північної Африки. З початку XXI ст. і до 2007 року Україна мала високий рівень і позитивну динаміку товарообігу з Туреччиною, Єгиптом, Іраном, Йорданією, Сирією, Ізраїлем, ОАЕ. Особливості галузевої структури господарства цих держав, потреби в імпорті можна досить вигідно поєднати з можливостями української економіки і використати в дальшій інтенсифікації економічного співробітництва. В процесі *оптимізації географічної структури зовнішньоекономічних зв'язків, включаючи і їхнє корегування в напрямі посилення багатовекторності, і диверсифікації номенклатури продукції*, Україна могла б врахувати і особливості латиноамериканських ринків. Водночас у контексті підготовки та реалізації спільних економічних проектів, що ґрунтуються на інноваційних технологіях, перспективною є співпраця з європейськими державами, США, а також з Японією та Південною Кореєю.

Однією з причин відставання української економіки від розвинутих держав є недостатня кількість зовнішніх інвестицій. Застаріле технічне оснащення зумовлює величезний інвестиційний попит у машинобудуванні, металургії, вугільній і харчовій промисловості. Попри загалом позитивну динаміку, загальні обсяги закордонних інвестицій є значно меншими навіть порівняно з невеликими державами Центральної і Східної Європи і можуть задовільнити наявні потреби лише на декілька відсотків. До того ж, найбільша частка інвестицій припадає не найбільш інвестиційно дефіцитні галузі, а на торгівлю, фінанси, комерційну діяльність. З виробничих галузей інвестиції найбільше надходять у харчову промисловість і металургійне виробництво. Лише 3,6% від усього обсягу інвестицій надійш-

ло у 2007 році в машинобудування. Іноземні інвестиції майже не доходять до віддалених від великих адміністративних центрів територій, що збільшує просторову незбалансованість в економічному розвитку України. Той факт, що серед провідних інвесторів в економіку України є Кіпр та Віргінські острови (Брит.), свідчить також про «українське походження» значної частки іноземних інвестицій. Тобто через різні тіньові схеми в економіку України повертається у вигляді інвестицій деяка частина вивезених у різний час з України коштів, оминаючи систему оподаткування.

Низький рівень надходження інвестицій пояснюється багатьма причинами: політичними (перманентна боротьба у вищих ешалонах за владу), економічними (недосконала і нестабільна податкова політика), правовими (недосконале законодавство, неефективна протидія корупції). Поєднання всіх цих чинників з неефективним інвестиційним менеджментом і становить основну перешкоду в забезпеченні інвестиційними ресурсами української економіки.

Отже, зовнішньоекономічні і внутрішньоекономічні передумови розвитку України є нерозривно взаємопов'язаними. Тому й *оптимізація зовнішньоекономічних зв'язків, маючи важливе геополітичне значення, можлива лише за умови збалансування всіх секторів економіки, розширення внутрішнього ринку, створення прозорих економічних відносин*. Важливо рішуче зменшувати залежність від поставок російського газу, оперативно відстежувати всі зовнішні економічні небезпеки, насамперед у фінансовій сфері, використовувати ще слабо задіяні внутрішні резерви економічного розвитку – транзитний потенціал, сільське господарство, будівництво житла, промислових і транспортно-інфраструктурних об'єктів, активізувати розвиток легкої промисловості.

Реалізувати всі завдання зовнішньої і внутрішньої геоєкономічної політики держави можуть лише такі державні структури, які будуть рівновіддаленими від корпоративних інтересів

окремих бізнесових груп, і керуватимуться насамперед стратегічними інтересами усієї держави. В правовому аспекті важливо забезпечити формування привабливого для інвесторів законодавства, спрощення різних процедур у становленні бізнесу, створення передумов для подолання корупції.

7.7. Зміцнення позицій України на міжнародній арені як імператив зовнішньої геополітики

Розв'язання внутрішньогеполітичних проблем України потребує й ефективних дій на міжнародній арені у напрямі встановлення такого рівня зв'язків з державами і територіально-політичними об'єднаннями, які забезпечили б зменшення зовнішніх загроз та сприятливі передумови щодо безпеки, економічного та соціально-культурного поступу, конструктивного впливу на міжнародні справи. Актуальність зовнішньої геополітики для України поглиблюється тим, що вона відносно недавно, а саме: з часу проголошення незалежності у 1991 році, стала повноправним суб'єктом сучасних міжнародних відносин, прагнучи зайняти вагоме місце в уже сформованій і достатньо структуризованій системі геополітичних співвідношень. Сприятливою передумовою такого входження було те, що і в попередні історичні періоди Україна мала певні риси геополітичної суб'єктності. Так, Українська Народна Республіка як суверенна держава була представлена в міжнародно-політичних відносинах у часи національно-визвольних змагань 1917–1920 років, зокрема, на кількохсторонніх переговорах у Бресті у 1918 році. УРСР, при всій реальній фіктивності свого державного статусу, на початку 20-тих років XX ст. також мала деякі ознаки суб'єкта міжнародно-правових відносин, а у 1945 році стала членом-засновником ООН та більшості міжнародних органів і організацій, що функціонували під егідою

ООН. У 1948–1949 рр. УРСР обиралася навіть членом Ради Безпеки ООН.

Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 та його підтвердження на всеукраїнському референдумі 1 грудня того ж року українській дипломатії вдалося досить швидко реалізувати *першочергові геополітичні інтереси України*, пов'язані з її міжнародним визнанням, входженням у систему міжнародно-правових відносин (через підписання низки базових угод з міжнародними організаціями та окремими державами), а також з нормалізацією взаємин із сусідніми державами. Так, упродовж 1991 і 1992 років Україну визнало 134 держави, а на 1 січня 2004 року встановили з нею дипломатичні стосунки 173 держави. У 1997 р. міністра закордонних справ України Г. Удовенка було обрано головою на 52 сесії Генеральної Асамблеї ООН. У 1999 р. Україна стала непостійним членом Ради Безпеки ООН на дворічний період (2000–2001рр). Поступово налагоджувались її зв'язки з європейськими міжнародними організаціями. Так, достатньо конструктивною була співпраця України з ОБСЄ щодо забезпечення прав національних меншин, насамперед у Криму. В контексті дальшого входження в загальноєвропейський політичний процес важливою подією став вступ України у 1995 р. до Ради Європи та ратифікація Верховною Радою України низки європейських хартій та конвенцій щодо забезпечення прав людини.

У контексті взаємин з сусідніми державами треба виділити вирішальний і найбільш сприятливий геополітичний момент: усі сусідні з Україною держави, попри негативну налаштованість окремих і навіть впливових політичних сил, де-юре і де-факто визнали українську державність та її цілісність. Беззаперечним здобутком є також і підписання угод з усіма сусідніми державами, які засвідчують непорушність державної території та кордонів України. Але ж, разом з тим, незавершеними залишилися питання делімітації та демаркації державних кордонів, не виключено цілком і появи конфліктних ситуацій щодо при-

кордонних взаємин. Помітними є й інші загрози національній безпеці України: незаконне надання сусідніми державами свого громадянства, неврегульованість різних аспектів використання Чорноморським флотом Росії української інженерно-навігаційної інфраструктури, незаконне проникнення в Україну зброї, контрабанди, нелегальних мігрантів та ін.

Загалом позитивні геополітичні наслідки мала й участь України у заснуванні Співдружності незалежних держав (СНД), яка стала чинником мирної трансформації геополітичного середовища колишнього СРСР у систему суверенних країн. І хоча один з ініціаторів створення цього об'єднання та його постійний лідер, Росія, проектувала поступове перетворення СНД у наддержавне утворення, передумову відновлення єдиної великодержави, проте це увійшло в суперечність з геополітичними інтересами інших членів, які переважно розглядали СНД як форму мирного «розлучення» колишніх республік Радянського Союзу. Але згодом через брак узгодженої моделі функціонування СНД, його структурну асиметричність помітною стала неефективність цієї організації у вирішенні територіально-політичних проблем, засвідчуючи і загалом її безперспективність. Упродовж 1997–1998 років Україна прагнула зміцнити свої позиції в СНД, ставши лідером певною мірою опозиційного до Росії неформального угруповання держав (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова – ГУАМ). У 1999 р. до ГУАМу приєднався Узбекистан, але вже невдовзі під тиском Росії покинув цю організацію. Утворення ГУАМу могло мати для України важливе геоекономічне значення, насамперед в аспекті зміцнення позицій у Чорноморському і Прикаспійському регіонах, життєво важливих з огляду на розміщення, комунікації і природні ресурси.

Спроби ефективніше використати своє сусідське геополітичне положення в контексті регіонального лідерства проявилися і в підтримці Україною створення у 1992 році Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС),

яка мала б сприяти вирішенню низки економічних проблем усього регіону, насамперед у галузі енергетики, використання ресурсів Чорного моря і особливо – щодо формування системи транспортних коридорів. У розвиток цієї ідеї Україна ініціювала проведення у 1999 році в Ялті Балтійсько-Чорноморського саміту. Але через різновекторність гео економічних та геополітичних орієнтацій держав-членів об'єднання практична ефективність участі України в ОЧЕС є невисокою, але так чи інакше необхідною задля створення середовища загальної довіри, тісніших контактів, встановлення ділових партнерських зв'язків. Такі висновки можна застосувати щодо участі України в інших міжнародних регіональних структурах, зокрема, в центральноєвропейській ініціативі. Але загалом намагання України підтвердити свою міжнародну вагомість як регіонального лідера, зокрема, через ініціювання різних пропозицій врегулювання конфліктних ситуацій (у Придністров'ї, на Південному Кавказі), виявилися малоефективними, хоча для цього були й об'єктивні підстави.

Отже, впродовж 90-тих років ХХ ст. дипломатія України забезпечила порівняно високий рівень її міжнародного визнання, значну інтенсивність взаємин з міжнародними організаціями, повноцінне входження в систему міжнародних відносин та узгодження взаємин з державами-сусідами. Значно складнішим завданням стала реалізація геополітичних інтересів України у галузі безпеки, формування позитивного міжнародного іміджу, міжнародно-економічних взаємин та у відношенні до геополітичних центрів.

В умовах зростання в Росії великодержавницьких ідей, поглиблення її суперечностей із США та НАТО перед Україною, враховуючи її буферне геополітичне положення, залежність від постачання російських енергоносіїв, особливо гостро постали питання державної безпеки. І хоча на саміті Ради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) 1994 року Україна отримала гарантії безпеки у зв'язку з відмовою від ядерної зброї, рівень

міжнародних гарантій її безпечного розвитку залишається недостатнім. І аналітики, і політики, і дипломати з самих початків незалежного розвитку України небезпідставно пов'язували зміцнення її безпеки зі вступом у НАТО, наголошуючи на перевагах системи колективної безпеки. Починаючи з 1994 року, Україна підписала низку угод щодо особливого партнерства з НАТО, підтримуючи впродовж 90-тих років XX ст. інтенсивні контакти з НАТО на всіх рівнях. У 2003 році в Україні було прийнято цільовий план дій Україна – НАТО, що передбачав перспективи вступу України до цієї організації. Оскільки спочатку такі наміри поєднувались із досить тісними взаєминами на найвищому рівні з Росією і не розглядалися в контексті послаблення російських інтересів, то це і не викликало з боку Росії різкої протидії. Але після президентських виборів в Україні 2004 року, ускладнення взаємин Росії та НАТО, в епіцентр яких потрапила й Україна, однозначна зорієнтованість українського керівництва на вступ України до НАТО почала розглядатися Росією як своєрідний виклик її геополітичним інтересам, детермінуючи потужні контрзаходи, складовою яких стала тотальна мобілізація в Україні проросійських і загалом антизахідних сил, провокуючи помітне регіонально-політичне протистояння. На кінець першого десятиріччя XXI ст. переважно бездоказове мусування українським керівництвом, авторитет якого в суспільстві різко знизився, ідеї прискореного вступу до НАТО лише посилювало силовий тиск Росії, аж ніяк не сприяючи українським інтересам. За таких умов в Україні активізувався пошук нових варіантів зміцнення державної безпеки, яких, однак, виявилось і не так багато. Найкращим виходом із ситуації було б різке збільшення потенціалу власних збройних сил, але досягти цього найближчим часом нереально. Ілюзорними є і сподівання на формування статусу нейтральної держави, враховуючи складність цього процесу, непередбачуваність поведінки російських політичних еліт. *Має свої недоліки і варіант участі України в системі колективної безпеки НАТО, але все ж*

розумної альтернативи для України, якщо вона хоче зберегти незалежність, немає. Проте у вирішенні цього надзвичайно ускладненого питання слід звернути увагу на кілька моментів: 1) не всі держави-члени НАТО підтримують вступ України до цієї організації; 2) значна частина громадян України психологічно неготова до вступу України в НАТО; 3) процедура вступу є надто тривалою, і якщо Україна не узгодить з Росією деякі принципи питання, а НАТО і Росія не погасять геополітичного напруження, то Україна у ході тривалих вступних процесів може зазнати величезних втрат від геополітичних викликів з боку Росії. З урахуванням таких трьох моментів і необхідно проводити виважену фахову роботу і на внутрішньодержавному, і на зовнішньому рівнях, забезпечуючи і внутрішню однотайність, і однотайне зацікавлення всіх членів НАТО щодо участі України (але без нав'язливого запобігання), не провокуючи водночас протистояння з Росією. Українська дипломатія мала б довести російським політичним колам, що вступ України до НАТО не є самоціль, не геополітична гра на послаблення інтересів Росії, а лише питання державної безпеки. Слід також пам'ятати, що система колективної безпеки ще не є абсолютним гарантом захисту держави від зовнішніх посягань, враховуючи, наприклад, той факт, що довоєнна Чехословаччина була учасником кількох військово-політичних союзів, але все ж стала жертвою нацистської Німеччини. Тому в питаннях безпеки завжди необхідно розраховувати насамперед на власні сили.

Усім українським структурам та суб'єктам, які здійснювали зовнішню політику, так і не вдалося створити позитивний міжнародний імідж держави чи хоча б адекватний її політичним реаліям. Це можна пояснити й деякими об'єктивними труднощами, з огляду на провали внутрішньої політики, недосконалість соціально-економічних взаємин у державі. Починалась і поширеність у світі негативних українофобських стереотипів, що їх створювали і створюють політичні середовища тих держав, які свого часу інкорпоровали різні час-

тини території України, а також різні кола вихідців з України етнічно неукраїнського походження, які з різних причин були налаштовані проти української державності. До того ж, світові засоби масової інформації часто подають події в Україні в інтерпретації російських інформаційних каналів. Через призму такого суб'єктивного бачення всі негативні явища в Україні надто перебільшували, створюючи образ нібито зовсім неперспективної й іманентно нестабільної держави, що аж ніяк не відповідало і не відповідає можливостям України. Помітне покращення іміджу України відбулося в часи «помаранчевої революції», однак некоректна, аморальна і цинічна боротьба за владу всупереч загальнодержавним інтересам, яка настала після цих подій і завершилася політичною поразкою «помаранчевого табору», ще більше погіршила уявлення про державу. Прихід до влади нового президента з проросійськими орієнтаціями, копіювання російського політичного досвіду, порушення Конституції, політичні репресії проти колишньої влади – усе це не могло додати позитивних характеристик до міжнародного іміджу України в очах європейської громадськості. В таких умовах особливо складно сподіватися на надходження міжнародних інвестицій, брати участь у міжнародних економічних проектах.

Найменше здобутків має українська зовнішня політика щодо захисту українських *геоекономічних інтересів*. Так, українській дипломатії не вдалося забезпечити раціональне використання великого транспортно-транзитного потенціалу держави, враховуючи те, що Україна могла безпосередньо взяти участь у транспортуванні каспійської нафти і газу, а за певних умов – і газу з Ірану. Фактично не реалізується програма створення міжнародних транспортних коридорів, не забезпечено належних умов транспортування вантажів українською частиною Дунаю. Невеликого прогресу досягнула Україна у взаєминах з провідним міжнародним політичним і економічним об'єднанням – Європейським Союзом. Підпи-

сання у 1994 році Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС і затвердження у 1998 році Президентом України стратегії інтеграції України до ЄС через різні причини, передусім політичні скандали в Україні, реальних практичних кроків щодо налагодження тіснішої взаємовигідної співпраці, особливо в економічній сфері, щодо режиму перетину кордону, так і не було зроблено. Так само недостатньо зробила українська дипломатія у справі захисту громадян України, які виїхали з держави на заробітки. Залишається незадовільним і рівень врегулювання прикордонно-візових проблем. Лише у 2008 році, з великим запізненням, Україна стала членом Світової Організації Торгівлі.

В контексті геоекономічної стратегії глобальні та регіональні геополітичні центри, посиляючись на деякі глобалізаційні тенденції, постійно нав'язували українській дипломатії і політику ідею *міждержавної інтеграції* або у напрямі на Схід, або на Захід без *критичного аналізу усіх переваг та недоліків інтеграційних процесів*. Тобто в загальносуспільному баченні проблеми переважала ідеологічна апологетика. І якщо щодо інтеграції України в ЄП і висловлювалися застереження, адже очевидним був факт використання Росією ідеї ЄП як однієї з форм відновлення імперії, то у справі інтеграції України до ЄС мало хто, не враховуючи огульної критики проросійськи зорієнтованих ідеологів, вказував на реальні небезпеки. Дійсно, інтеграція в ЄС створює для держави – нового члена цієї організації – низку суттєвих економічних переваг та розкриває нові перспективи. Але, разом з тим, не можна не помічати й можливих негативних наслідків у цьому процесі, рівень яких залежатиме від того, чи залишиться ЄС об'єднанням національних держав чи його політичною елітою буде взято курс на трансформацію в конфедеративну чи навіть федеративну державу. Тому в стратегії взаємин України з ЄС слід урахувувати різні чинники, і не лише сприятливі. Насамперед слід з'ясувати, чи доцільно Україні зараз поступатися частиною суверенітету

в умовах ще не сконсолідованого суспільства і не сформованої політичної нації, якими можуть бути втрати працересурсного потенціалу, наскільки реальними є небезпеки регіональної дезінтеграції та багато ін. З огляду на те, що позитивні відповіді на подібні питання давати покищо немає підстав, оптимальним форматом взаємин України з ЄС на сьогодні є режим особливого партнерства, який забезпечував би для України різні пільги і переваги в торгівлі, безвізовому пересуванні населення, надходженні інвестицій, реалізації спільних економічних та транспортно-інфраструктурних проєктів. На дальшу перспективу, з урахуванням перебігу процесів у самій Україні і тенденцій розвитку ЄС, можна обережно ставити питання про асоційоване членство. Але *повномасштабна інтеграція України, яка довго і складно йшла до своєї незалежності, до складу цілісного наддержавного утворення, нехай і дуже успішного, не є оптимальним варіантом її державно-політичного розвитку.* Тому поняття інтеграції в складних українських умовах доцільно було б застосовувати лише щодо внутрішньої геополітики, а на міжнародно-політичному рівні ставити питання про *оптимізацію зовнішніх зв'язків.*

Безпека України, її геополітичний вплив на загальноєвропейські справи залежатиме і від процесів територіально-політичної трансформації регіону Центрально-Східної Європи, який включає держави Балто-Чорноморського міжмор'я, розміщених між Німеччиною й Австрією, з одного боку, та Росією – з іншого. *У минулому – це найбільш політично нестабільний регіон. Основною причиною нестабільності було повільне розв'язання проблем національно-державного самовизначення та ігнорування великими державами національного принципу у міждержавному розмежуванні.* Лише протягом XX століття Центрально-Східна Європа пережила кілька бурхливих територіально-політичних перетворень. Балканські війни (1912–1913 рр.), Перша світова війна та розпад Австро-Угорської, Російської та Османської імперій, трансформація залишкової Російської

імперії в Радянський Союз, Друга світова війна і розподіл зон впливу Радянського Союзу і західних союзників і, нарешті, логічний розпад у кінці 80-тих і на поч. 90-тих комуністичних держав імперського типу (СРСР, СФРЮ) – всі ці етапні політичні події супроводжувались утворенням нових держав і змінами державних кордонів. Спроби стабілізувати становище у регіоні за допомогою міжнародних договорів (Сен-Жерменського, 1919 р., Тріанонського, 1920 р.) були малоефективними, оскільки їх укладали під силовим тиском країн-переможниць й ігнорували волю народів, зокрема, українського. *Без позитивного розв'язання українського питання стабілізація регіону загалом була неможливою.*

І на сьогодні політична стабільність Центрально-Східної Європи суттєво залежить від вирішення проблем, пов'язаних із державними кордонами, які сформувалися головно після Другої світової війни, в результаті реалізації ухвал Тегеранської (1943), Ялтинської (1944), та Потсдамської конференцій (1945) та двосторонніх міждержавних угод. Їхня непорушність, як один з основних принципів міжнародного права, підтверджена європейськими форумами і визнається загалом усім міжнародним співтовариством. Хоча в окремих випадках територіальні претензії мають місце як на офіційному, так і на неофіційному рівнях. Це пов'язано насамперед з деякою невідповідністю державних кордонів історичним етнічним межах, а також суперечливими обставинами розмежування (силовий тиск, ігнорування волі народів і країн) та суб'єктивно – з генетичним експансіоністським мисленням окремих політичних еліт. Ці та багато інших моментів є причиною певного політичного напруження, проте більшість політичних сил регіону все ж керується принципом реалізму і не ставить під сумнів доцільність стабільності державних кордонів.

Типологія держав регіону (за розмірами, рівнем соціально-економічного розвитку, державним ладом) засвідчує, що, з одного боку, він дуже неоднорідний, проте, з другого – має

багато спільних рис, пов'язаних з інерцією впливу тоталітарних комуністичних режимів, а також багато спільних геополітичних інтересів. Починаючи з кінця 80-тих років XX ст., Центрально-Східна Європа переживає складні і суперечливі соціально-економічні перетворення, які значною мірою поглибили нерівність в економічному розвитку держав регіону. Хоча в умовах економічної кризи, яка розпочалася у 2008 році, навіть деякі з доволі економічно успішних держав (прибалтійські держави, Угорщина, Чехія) зіткнулися зі значними економічними труднощами. Особливо складними є процеси геополітичної ідентифікації Центрально-Східної Європи, насамперед з огляду на необхідність вибору вектора геополітичних орієнтацій у співвідношенні «Росія – НАТО». В цьому контексті більшість держав регіону уже стали членами НАТО (спочатку Польща, Угорщина, Чехія, пізніше – Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Словаччина). У відповідь на зміцнення позицій НАТО – посилення тиску Росії щодо приєднання Білорусі, економічного і політичного узалежнення України. Проте за певних умов знову актуальною може стати потреба геополітичної консолідації саме держав Центрально-Східної Європи, включаючи Україну, для захисту своїх регіональних економічних і політичних інтересів, формування у перспективі геополітичного поєднання держав, яке було б рівновагою щодо геополітичних впливів Західної Європи, з одного боку, та Росії – з іншого. Такий розвиток подій позбавив би район геополітичної буферності, своєрідної другорядності у загальноєвропейському політичному житті. Ядром цього об'єднання може бути геополітичне зближення України, що зазнає особливо жорсткого тиску з боку Росії, та Польщі, що відчуває деякі небезпеки геополітичних впливів з боку Німеччини. Проте для практичного втілення ідеї балто-чорноморської геополітичної інтеграції є втрати в часі, адже більшість держав регіону, враховуючи економічні переваги та проблеми безпеки, однозначно визначилися щодо інтеграції в західноєвропейські структури. Є і доволі значні суперечності

у двосторонніх взаєминах. Водночас динамізм геополітичних відносин за певних умов може посилити сприятливі чинники політичного й економічного зближення держав міжмор'я (спільні транспортно-комунікаційні та інші економічні інтереси, необхідність активізації геокультурного значення на фоні кризи західноєвропейської культури, подолання деяких геополітичних загроз). Симптоматичним проявом тенденцій до регіонального взаємозацікавлення стало проведення кількох самітів на офіційному і неофіційному рівнях наприкінці 90-тих років XX ст. – на поч. XXI ст.

Отже, в контексті глобальних і загальноєвропейських геополітичних процесів місце України ще не стабілізувалось і формується всією сукупністю відношень зі світовими центрами, а також складними процесами національного державотворення. Значні розміри і вигідне географічне положення, порівняно високий рівень освіченості населення та багаті земельні ресурси мали б забезпечити Україні наближення в перспективі до розвинутих європейських держав і регіональних лідерів. Але брак значних економічних здобутків, енергетична залежність від Росії, демографічна криза, слабка державно-політична воля, недостатній патріотизм та національно-державна самоповага в сукупності значно послаблюють геополітичний потенціал України, посилюючи водночас і її другу геополітичну проблему – відсутність регіональної і етнополітичної консолідації українського суспільства. Знижують позиції України і негативні моменти внутрішньополітичної боротьби, і прояви екологічної кризи, насамперед великомасштабна Чорнобильська катастрофа, зумовлюючи і людські, й економічні втрати. Але, незважаючи на це, Україна зберігає за всіма параметрами значні можливості. *І попри всі зусилля з боку Росії поглибити в Україні територіально-політичний розкол, загальнонаціональна воля до геополітичної цілісності України є не такою вже і слабкою.* В економічному аспекті великими є можливості України стати світовим виробником продуктів харчування, нестача яких все

більше відчуватиметься, ставши чи не головною глобальною проблемою людства. Одним з резервів зростання міжнародно-політичної значущості України в контексті нового духовно-культурного «перезавантаження» загальноєвропейської цивілізації може стати успішна модернізація традиційної української народної культури.

Отже, більшість несприятливих зовнішніх чинників державно-політичного становлення України на початку ХХІ ст. не є фатально нездоланими, їхнє усунення є реальним і залежить від ефективності і злагодженості дій української дипломатії та інших державних структур. Зважаючи на всі чинники (військово-політичні, економічні, культурні, демографічні) Україна *мусить* втілювати свою геостратегію, в основі якої – пріоритет національних інтересів, синтез реалізму та ідеалізму в нарощуванні свого сукупного потенціалу, забезпеченні зростання міжнародного авторитету, але в поєднанні з усебічним сприянням територіально-політичній стабільності та зрівноваженому розвитку глобальних та загальноєвропейських процесів.

Додатки

Додаток А

Хроніка утворення суверенних держав після Другої світової війни

Роки	Держави
1	2
1945	Корея, В'єтнам, Лаос, Індонезія
1946	Йорданія, Філіппіни
1947	Індія, Пакистан
1948	Бірма, Ізраїль, Шрі-Ланка
1951	Лівія
1953	Камбоджа
1956	Марокко, Туніс, Судан
1957	Гана, Малайзія
1958	Гвінея
1960	Берег Слонової Кості (тепер Кот-д'Івуар), Верхня Вольта (тепер Буркіна-Фасо), Габон, Бенін, Камерун, Конго (Кіншаса), Конго (Браззавіль), Мавританія, Малі, Мадагаскар, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сомалі, Того, ЦАР, Чад, Кіпр
1961	Кувейт, Сьєрра-Леоне, Танзанія
1962	Алжир, Бурунді, Руанда, Уганда, Трінідад і Тобаго, Ямайка, Західне Самоа
1963	Кенія
1964	Замбія, Малаві, Мальта
1965	Мальдівська Республіка, Сінгапур, Гамбія
1966	Гайана, Ботсвана, Лесото, Барбадос
1967	Йемен
1968	Маврикій, Науру, Свазіленд, Екваторіальна Гвінея

1	2
1970	Тонга, Фіджі
1971	Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Бангладеш
1973	Багамські Острови, Гвінея-Бісау
1974	Гренада
1975	Мозамбік, Острови Зеленого Мису, Сан-Томе і Прінсіпі, Коморські Острови, Папуа-Нова Гвінея, Ангола, Суринам
1976	Сейшельські острови
1977	Джібуті
1978	Тувалу, Домініка, Соломонові Острови
1979	Кірибаті, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Люсія
1980	Вануату, Зімбабве
1981	Беліз, Антигуа та Барбуда
1983	Сент-Кітс і Невіс
1986	Маршаллові Острови, Федеративні Штати Мікронезії
1990	Намібія
1991	Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна, Боснія та Герцеговина, Македонія, Словенія, Хорватія, Федеративні Штати Мікронезії
1993	Еритрея, Словаччина, Чехія
1994	Палау
2002	Східний Тимор
2006	Чорногорія, Сербія

Деякі геополітичні характеристики найбільших залежних країн¹

Залежні країни (за частинами світу)	Політичний статус	Площа, тис. км ²	Населення, тис. осіб	Геополітично значущі співвідношення або в етнічний, або в расовий, або в релігійній структурі населення ^{1*}	Територіально-політичні претензії	Активність політичних рухів за незалежність (+++ - досить значна, ++ - незначна, + - непомітна)
1	2	3	4	5	6	5
Європа						
Гібралтар (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	0,006	27	70% – католики, 10% – мусульмани, 8% – англікани, 1% – іудеї	З боку Іспанії	+
Фарерські острови (Данія)	Автономний регіон Данії	1,4	47	86% – фарерці, 14% – данці	-	+++
Південна Америка						
Фолклендські (Мальвінські) о-ви (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	12,2	2	96% – населення британського походження, 3,5% – латиноамериканського	З боку Аргентини	+

¹ Оскільки статистичні обстеження етнонаціонального та релігійного складу населення в багатьох країнах не проводять, то у таких випадках у таблиці подано приблизні довідкові дані

1	2	3	4	5	6	5
Гвіана Французька (Фр.)	Заморський регіон Франції	90,0	170	66% – негри і мулати, 12% – європейського походження, 12% – вихідці з Азії (головно з Індії)	-	++
Північна Америка						
Ангілья (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	0,1	14	90% – негри; 4,6% – мулати; 3,7% – населення європейського походження		+
Пуерто-Рико (США)	Вільна асоційована із США держава	8,9	3960	Понад 90% населення пуерторіканці, серед яких понад 70% – креоли, 20% – мулати, 8% – негри		+++
Бермудські о-ви (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	0,05	62	61% – негри, 37% – населення європейського походження		+

1	2	3	4	5	6	5
Кайманові о-ви (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	0,264	50,2	40% – мулати; 20% – негри; 20% – населення європейського походження; 20% – інші групи		+
Віргінські о-ви (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	0,153	24,9	83,4% – негри; 5,4% – мулати; 7% – населення європейського походження; понад 5% – інші групи		+
Віргінські о-ви (США)	Автономна територія США	0,344	120	76,2% – негри, 3,5% – мулати, 13,1% – населення європейського походження, 1,1% – азійського; 6,1% – інші групи		+
Кюрасао (Нідерл.)	Держава-член королівства Нідерланди	0,444	142	80% – римо-католики; 15% – протестанти		++
Сінт-Мартен	Держава-член королівства Нідерланди	0,035	41	39% – католики, 23% – протестанти		++

1	2	3	4	5	6	5
Аруба (Нідерл.)	Держава-член королівства Нідерланди	0,193	105	понад 80% метиси й мулати		+++
Гренландія (Данія)	Автономна держава	2130	57,6	90% – гренладські ескімоси, 10% – населення європейського походження, головно данці		+++
Гваделупа (Фр.)	Заморський регіон Франції	1,6	405	90% – негри і мулати, 5% – населення європейського походження		++
Мартиніка (Фр.)	Заморський регіон Франції	1,1	381,4	90% – негри і мулати; 5% – індійці		++
Сен-П'єр і Мікелон (Фр.)	Заморський департамент Франції	0,242	7	Більшість населення європейського походження		+
Монтсеррат (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	0,1	4,5	Більшість населення – негри і мулати		+

1	2	3	4	5	6	5
Африка						
о-в Св. Єлени (Брит.)	Заморська територія Об'єднаного Королівства	0,413	7,2	Більшість населення європейського поход- ження		+
о-в Реюньйон (Фр.)	Заморський ре- гіон Франції	2,5	777	50% – мулати; 25% – на- селення європейського походження; 20% – ін- дійці		++
о. Майотта (Фр.)	Заморський департамент Франції	0,374	231	Більшість населення арабського походжен- ня та мулати; 97% – му- сульмани	З боку Ко- морських Островів	++
Сеута (Ісп.)	Автономне місто	0,019	75	Більшість населення європейського поход- ження	З боку Ма- рокко	+
Меліля (Ісп.)	Автономне місто	0,012	66	Більшість населення європейського поход- ження, 30% – бербери- мусульмани	З боку Ма- рокко	+

1	2	3	4	5	6	5
Океанія						
Американське Самоа (США)	Територія асоційована зі США	0,2	57	Понад 90% населення – представники полінезійських етносів		+
о. Гуам (США)	Територія асоційована зі США	0,541	173	Понад 90% населення – представники місцевого етносу чаморро		++
Північні Маріанські о-ви (США)	Територія асоційована зі США	0,477	86	Понад 56% населення – вихідці з Азії, 1,8 – з Європи; 40% населення народи Океанії та метиси		+
Франц. Полінезія (Фр.)	Заморське співтовариство Франції	4	287	78% населення – полінезійці; 12% – китайці; 65 – метиси; 4% - французи		+++
О. Нова Каледонія (Фр.)	Заморська територія Франції з особливим статусом	18,6	230	42,5% населення – меланезійці (канаки); 37,1% – населення європейського походження, а 5% – азійського походження		+++
о-ви Уолліс і Футуна (Фр.)	Заморська громада Франції	0,274	13	Майже 85% населення – полінезійці; 8,1% – французи		++

*Додаток В***Етапи формування простору НАТО**

Етапи формування	Дата	Держави
Заснування НАТО	4.04.1945	Бельгія, Великобританія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція
Перше розширення	18.02. 1952	Греція, Туреччина
Друге розширення	9.05.1955	ФРН
Третє розширення	30.05.1982	Іспанія
Четверте розширення	12.03.1999	Угорщина, Польща, Чехія
П'яте розширення	29.03.2004	Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія
Шосте розширення	1.04. 2009	Албанія, Хорватія

Додаток Г

Етапи формування простору Європейського Союзу

Етапи формування	Рік	Держави-члени
Створення Європейського об'єднання вугілля і сталі	1951	Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція
Створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)	1957	Бельгія, Франція, ФРН, Італія, Люксембург, Нідерланди
Перше розширення ЄЕС	1973	Великобританія, Данія, Ірландія
Друге розширення ЄЕС	1981	Греція
Третє розширення ЄЕС	1986	Іспанія, Португалія
Створення Європейського Союзу (ЄС)	1993	Бельгія, Великобританія, Данія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія, Франція, ФРН
Перше розширення ЄС	1995	Австрія, Фінляндія, Швеція
Друге розширення ЄС	2004	Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Естонія
Третє розширення ЄС	2007	Болгарія, Румунія

Додаток Д

Ухвала Міжнародного Суду ООН щодо
розмежування територіальних вод і морського шельфу
України та Румунії

Умовні позначення:

- лінія розмежування, запропонована Румунією
- лінія розмежування, запропонована Україною
- лінія розмежування, визначена Міжнародним Судом ООН

Список літератури

Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі. К., 2005.

Атлас народів мира / Под ред. С. И. Брука и Р. С. Аненченко. М., 1964.

Атлас України й сумежних країв / За заг. ред. В. Кубійовича. Львів, 1937.

Афанасьєв О. Є. Політико-географічний простір сучасного світу. Довідник. К., 2010.

Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития. К., 2002.

Блій Г. Де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ. ; Передм. та розд. «Україна» О. Шаблія. К., 2004.

Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів; Івано-Франківськ, 2000.

Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті. К., 2006.

Бочковський О. Вступ до націології. Мюнхен, 1991–1992.

Василенко С. Д. Українські виміри в загальноєвропейському процесі. Одеса, 2000.

Вегеш М. М. Політологія. Pidruchniki.com.ua.

Географія українських і сумежних земель / За ред. В. Кубійовича. Краків; Львів, 1943.

Глобалізація і безпека розвитку: Монографія // О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. К., 2001.

Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння. Львів, 1997.

Гринів О. Українська націологія. Львів, 2004.

Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної і соціальної географії. К., 1996.

Грищенко Т. Геостратегія постбіполярності (Сучасні американські концепції та Україна) // Політ. думка, 1997. №1.

Грушевський М. С. На порозі нової України. Гадки і мрії // У 36: Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.

Гудзеляк І. Географія населення. Львів, 2008.

Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М., 1991.

Дашкевич Я. Балтійсько-Чорноморський альянс: у гонитві за фантомом // Універсум, 1999. №1–2.

Ден В. Э. Учение Рудольфа Челлена о предмете и задачах геополитики // Изв. Рус. геогр. общ-ва, 1997. Т. 129. Вып. 1; Вып. 2.

Дергачев В. Геоэкономика. Современная геополитика. Одесса, 1998.

Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. К., 2009.

Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия). К., 2004.

Дергачов О. Україна в сучасних геополітичних перетвореннях // Політ. думка, 1998. №2.

Держалюк М. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політ. думка, №1. 1996.

Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці, 2003.

Джаман В. О., Костащук І. І. Національна структура населення етноконтактних зон. Чернівці, 2009.

Джаман М. О., Шуканов П. В. Геоетнополітичні аспекти цивілізаційного вибору України // Наук. записки Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер.: Географія. Вінниця, 2007. Вип. 13.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація // Вітчизна, 1990. №5–7.

Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992.

Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000.

Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів, 2003.

Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів, 2003.

Дністрянський М. С. Вступ до історичної географії України: Цикл лекцій. Львів, 2007.

Дністрянський М. С. Реальні проблеми та хибні підходи до реформування адміністративно-територіального устрою України // Silva rerum: Зб. наук. праць на пошану проф. А. Перналя. Львів, 2007.

Дністрянський М. С. Геополітично-культурна цілісність України: об'єктивні реалії, модерні виклики та перспективи зміцнення // Універсум, 2007. №1–2.

Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України. Тернопіль, 2010.

Дністрянський М. С. Геополітичний тиск Росії та українські перспективи // Універсум, 2010. №11–12

Дністрянський М. С. Регіональна диференціація демографічного розвитку України // Acta Beregsasiensis, 2010. №2.

Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні. К., 2003.

Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія і практика). К., 2010.

Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. К., 2008.

Заставецька О. В. Комплексний економічний і соціальний розвиток території: теоретичні і методичні основи дослідження. Тернопіль, 1997.

Заставецька О. В. Географія населення України. Тернопіль, 2007.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. В. Віднянський. К., 2004.

Зіллер Жак. Політико-адміністративні системи країн ЄС / Перекл. з фр. К., 1996.

Голиков А. П., Казакова Н. А. Стратегия регионального развития: европейский контекст: Монография. Х., 2008.

Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. К., 1997.

Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. К. 2000.

Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. К., 2004.

Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI століття: Методичний і предметний коментарі. Тернопіль, 2000.

Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. Львів, 1995.

Камінський А. На шляху до національної держави / Упор. і автор переднього слова О. Панченко. Гадяч, 2005.

Кисинджер Г. Дипломатія. М., 1996.

Книш М. М. Економічна і соціальна географія країн, що розвиваються. Львів, 2006.

Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополітика и политическая география. М., 2005.

Круглашов А. Європейська інтеграція: напрями і перспективи // Європа: ідеї і процеси. Чернівці, 1998.

Коротич О. Б. Державне управління регіональним розвитком України. Харків, 2006.

Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України. Чернівці, 2004.

Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика. К., 2004.

Кузик П. Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах. Львів, 2002.

Кузик С., Книш М. Економічна і соціальна географія Америки. Львів, 1999.

Кухта Б. З історії української політичної думки. К., 1994.

Кучабський О. Г. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення. Львів, 2010.

Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст. // Політ. думка, 1994. №3.

Липа Ю. Чорноморська доктрина. Варшава, 1940.

Липа Ю. Розподіл Росії. Київ; Одеса, 1941.

Литинський В. Листи до братів-хліборобів. К., 1995.

Литинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956.

Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005.

Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). Львів, 2008.

Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика. К., 2003.

Маккіндер Х. Географическая ось истории // Полис, 1995. №4.

Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин. Львів, 2002.

Масляк П. О. Менталітетна база геостратегії Росії й України: теорія і практика в ХХІ ст. // Українознавство, 2002. Ч.3.

Масляк П. О. Країнознавство. К., 2007.

Мехен А. Роль морських сил в мирової історії. М., 2008.

Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти. Довідник. Львів, 2009.

Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західно-українському регіоні в Модерну добу. Івано-Франківськ, 2007.

Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навч. посібник. К., 1997.

Никитина М. Г. Геоэкономика: Очерки. Симферополь, 2002.

Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Трансформація геополітичного становища України // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. К., 2001.

Паркер Д. Історія світу. Атлас. К., 2008.

Пащенко В. М. Методологія та методи наукових досліджень. Ніжин, 2010.

Пирожков С. Українські пріоритети в геополітиці // Віче, 2000. № 5.

Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. К., 1996.

Політична географія і геополітика: Навч. посібник / Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін. К., 2007.

Рамоне И. Геополитика хаоса. М., 2001.

Ровенчак І. І. Типологія країн світу. Львів, 1997.

Ровенчак І. І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження. Львів, 2008.

Романюк Р. Українська державність в європейській політичній думці початку ХХ ст. Львів, 2003.

Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. Чернівці, 2010.

Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923.

Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / Упор., передм. О. Шаблія. Львів, 1994.

Савицкий П. Н. Континент Евразия. М., 1997.

Свідзинський А. Це складне національне питання. К., 1994.

Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. К., 2008.

Склярська О. І. Політико-географічні процеси в Закарпатській та Чернівецькій областях. Львів, 2011.

Соколенко С. И. Производственные системы глобализации. Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры : Украинский контекст. К., 2002.

Сосновський М. Україна на міжнародній арені (1945–1965). Проблеми і перспективи української зовнішньої політики. Торонто; Оттава, 1966.

Стафійчук В. І., Барабаш Ю. О. Транснаціональні корпорації як нові геостратегічні суб'єкти // Український геогр. ж-л, 2003. №2.

Страус А. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России // Полис, 1997. №2.

Сухий П. О. Агропромисловий комплекс Західноукраїнського регіону. Чернівці, 2008.

Тиводар М. Етнологія: Навч. посібник. Львів, 2004.

Топчієв О. Г. Основи суспільної географії. Одеса, 2009.

Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Одеса, 2005.

Трохимчук С. В., Федунь О. В. Політична географія світу: Навч. посібник. К., 2007.

Федунь—«Полтава» П. Концепція самостійної України. Львів, 2008.

Троян С. С., Будз М. Д. Термінологічний словник із методики країнознавчих досліджень. Рівне, 2002.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис, №1. 1994.

Хартишорн Р. Политическая география // Америк. геогр. ж-л. – М., 1957.

Цапок С. Етнодемографічна картина сучасного світу. Львів, 2009.

Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів; Мюнхен, 1993.

Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Львів, 2003.

Шановал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1935.

Шевчук Л. Т. Сакральна географія. Львів, 1999.

Шергін С. Світовий порядок: концепції і реальність // Політика і час, 1997. № 1.

Шевчук А. Г., Беднарский И. Г., Швец А. Б. И др. Административно-территориальное устройство Крыма в документах и картографических образах XVIII–XXI в.в. Симферополь, 2007.

Швец А. Б. Паспортизация социокультурных противоречий в Крыму // Геополитика и экогеодинамика регионов, 2008. Вып. 1–2.

Яценко Б. П., Бабарицька В. К. Країнознавство: основи теорії. К., 2009.

Яценко Б. П. Політична географія: Навч. посібник. К., 2005.

Otok S. Geografia polityczna. Warszawa, 1996.

Taylor, Pater T Political geography: world-economy, nation-state and lokality. London, 1985.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I. ПРЕДМЕТНА ОБЛАСТЬ ГЕОПОЛІТИКИ	7
1.1. Поняття геополітики: класичні уявлення й новітні підходи.	13
1.2. Політико-географічна, філософська та діяльнісна складові геополітики.	24
1.3. Геополітика як наукова дисципліна: проблеми формування концептуально-методологічних основ.	40
1.4. Практична геополітика: потреби та принципи конструктивних рішень.	49
Розділ II. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД СТАНОВЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИКИ В СВІТІ	49
2.1. Витоки геополітики.	49
2.2. Ідеї класиків геополітики - А. Мегена, Ф. Ратцеля, Р. Челлена.....	55
2.3. Геополітична думка Росії до початку XX ст.....	61
2.4. «Географічна вісь історії» Г. Маккіндера.....	66
2.5. Геополітичні проекти перебудови Європи напередодні і під час Першої світової війни.	74
2.6. Нові пріоритети російського та німецького геополітичного мислення міжвоєнного періоду.....	78
2.7. Американські геополітичні та політико-географічні підходи середини XX ст.	86
2.8. Європейські геополітичні ідеї другої половини XX ст..	91
Розділ III. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.....	95
3.1. Деякі важливі моменти формування геополітичної свідомості українського суспільства до початку XX ст.....	95
3.2. Політико-географічні та геополітичні ідеї М. Грушевського та С. Рудницького в часи Української революції 1917–1920 років.....	105
3.3. Українське геополітичне мислення міжвоєнного періоду.	113

- 3.4. Геополітичні погляди ідеологів українського національно-визвольного руху середини ХХ ст. 119

Розділ IV. ГЛОБАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР:

ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ, СУБ'ЄКТИ,

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ 126

- 4.1. Формування політичної карти світу як відображення історичних геополітичних тенденцій. 126
- 4.2. Держави на карті світу: розміщення, статусні та демотериторіальні переваги в геополітичному вимірі. 132
- 4.3. Політичні системи, етнокультурні та економічні особливості держав у контексті перспектив геополітичного лідерства..... 145
- 4.4. Самопроголошені держави, залежні країни та національно-політичні рухи: місце в геополітичному світоустрої..... 159
- 4.5. Міжнародні організації, релігійні центри транснаціональні компанії: різноманітність геополітичних функцій. 173
- 4.6. Регіонально-структурна диференціація глобального політичного простору. Геополітичні образи Європи, Азії та Африки..... 187
- 4.7. Регіонально-структурна диференціація глобального політичного простору: геополітичні образи Америки, Австралії та Океанії. 203

Розділ V. ОСНОВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ

ВЗАЄМОДІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА ЇХНЯ

АНАЛІТИЧНО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ 213

- 5.1. Політико-правова неврегульованість статусу територій та невизначеність у полюсно-ієрархічній структуризації як вузлові геополітичні проблеми. 213
- 5.2. Суперечності впливу кардинальних демографічних і геокультурних змін на геополітичну впорядкованість світу та особливості їхнього публіцистичного трактування 228
- 5.3. Геоелекономічні, природно-ресурсні та геоелекологічні суперечності геополітичної взаємодії..... 240

- 5.4. Майбутнє геополітичного світоустрою:
суб'єктивні бачення й об'єктивні тенденції. 251

**Розділ VI. ПРАКТИЧНА ГЕОПОЛІТИКА В СУЧАСНИХ
МІЖДЕРЖАВНИХ І ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИХ
ВЗАЄМИНАХ 265**

- 6.1. Міжнародно-правові основи та ідеологічні
принципи сучасної практичної геополітики..... 265
- 6.2. Зовнішня геополітика держав та міждержавних
об'єднань: інтереси, вектори, загальна конфігурація.... 274
- 6.3. Внутрішня геополітика держав та міждержавних
об'єднань: варіанти підходів і рішень..... 292
- 6.4. Профілактика та врегулювання
територіально-політичних конфліктів
як предмет практичної геополітики. 306

**Розділ VII. ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ
ТА ГЕОПОЛІТИКА УКРАЇНИ 321**

- 7.1. Загрози геополітичним інтересам України
та суперечливі реалії української геополітики..... 321
- 7.2. Зрівноваження функцій державного кордону
та оптимізація стосунків з сусідніми державами
як напрям реалізації стратегічних геополітичних
інтересів України. 332
- 7.3. Перспективи вдосконалення
державно-територіального устрою України
в геополітичному контексті..... 352
- 7.4. Пріоритети геокультурної та геоінформаційної
політики України..... 363
- 7.5. Регіональні проблеми утвердження в Україні
національної ідеї та становлення політичної нації. 374
- 7.6. Демогеографічні та гео економічні виклики
геополітичним інтересам України..... 387
- 7.7. Зміцнення позицій України на міжнародній
арені як імператив зовнішньої геополітики..... 401

ДОДАТКИ 414

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ..... 425

Наукове видання

Мирослав Степанович ДНІСТРЯНСЬКИЙ

ГЕОПОЛІТИКА

Навчальний посібник

Редактор *Л. М. Макітринська*

Технічний редактор *С. З. Сенік*

Комп'ютерне верстання *Н. М. Лобач, Н. В. Буряк*

Формат 60х90/16. Умовн. друк. арк. 27,1. Тираж 1500 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні «Коло»
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівської обл., 82100

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.